

Göran Ulväng

Hus och gård i förändring

*Uppländska herrgårdar, boställen och bondgårdar
under 1700- och 1800-talens agrara revolution*

GIDLUNDS FÖRLAG

Hus och gård i förändring

Göran Ulväng

Hus och gård i förändring

*Uppländska herrgårdar, boställen och bondgårdar
under 1700- och 1800-talens agrara revolution*

GIDLUNDS FÖRLAG

*Tryckt med bidrag från
Berit Wallenbergs stiftelse, Stockholm
Kungl. Gustav Adolfs Akademien, Uppsala.*

© Göran Ulväng 2004

ISBN 91 7844 665 1

Tryckeri Fingraf tryckeri AB, Södertälje 2004

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Förord 9

KAPITEL 1. LANDSBYGDENS BYGGNADSKULTUR

1. Inledning	II
Den agrara omvandlingen och bebyggelsen	12
Syfte och disposition.....	13

KAPITEL 2. DEN AGRARA OMVANDLINGEN 15

1. Gårdar och gods	16
2. Den agrara revolutionen	17
Nyodling, teknologi och skiften	18
Social skiktning, arbetsdelning och specialisering.....	20
3. Bönderna	21
Gård och hushåll i förändring.....	23
4. Ståndspersonernas gods och boställen	25
Godsen och den agrara omvandlingen.....	27
5. Avslutning	30

KAPITEL 3. GÅRDARNA OCH HUSEN

I SAMHÄLLSOMVANDLINGEN

1. Den bebyggelsehistoriska forskningen i Sverige	35
Mot en bebyggelsehistorisk forskning	36
Skördetid	37
Efterkrigstiden.....	39
2. 1700- och 1800-talen gårdar – vad vet vi?	41
Två discipliner – två perspektiv	41
Konsensus	42
Att förklara en förändring.....	43
<i>De idéhistoriska sambanden</i>	43
<i>Överhetens påverkan</i>	44
<i>Den ekonomiska utvecklingen</i>	46
Landsbygdens förändring – några synpunkter	46
3. Jordbruket, hushållet och bebyggelsen	49
4. Frågeställning och tillvägagångssätt	51
Tillvägagångssätt	53
Disposition	54

KAPITEL 4. LAGUNDA HÄRAD I UPPLAND

1. De omvälvande 1700- och 1800-talen	58
Lagunda härad	59
Jordbruket på slätten	60
Befolkningen	62
Den agrara utvecklingen	64
<spani>Spannmålsodlingen</spani>	66
<spani>Den "sorgfälliga" näringen</spani>	69
2. Herrgårdarna	70
Stordriften	73
Ägo- och brukningsförhållanden	74
Hushållen	77
3. Boställena	78
4. Bondgårdarna	81
De självägande bönderna	82
Frälsebönderna	83
Kronobönderna	85
Bondehushållen	85
5. Gårdarnas ekonomi	87
Tjänstemännen	88
Bönderna	89
6. Sammanfattning	90

KAPITEL 5. HERRGÅRDARNA

1. Inledning	98
Materialet	98
2. Gårdsform	99
Uppsplittringen	106
3. Ekonomibyggnaderna	109
Husen "utom gården"	109
Ladugården	113
4. Mangården	121
Köket	125
5. Manbyggnaden	129
Herrgårdshemmet	134
Boendet	136
Sjöo och Långtora	138
Privatiseringen	143
Pragmatismen	148
5. Herrgårdarnas bebyggelse	150

KAPITEL 6. BOSTÄLLENA

1. Inledning	164
Materialet	166
2. Gårdsform	167
3. Ekonomibyggnaderna	169
4. Mangården	172
5. Manbyggnaden	174
6. Bostälernas bebyggelse	181

KAPITEL 7. BONDGÅRDARNA

1. Inledning	187
Materialet	189
<i>Syneprotokollen</i>	190
<i>Andra källmaterial</i>	191
2. Byar och gårdsform	192
3. Ladugården	196
4. Mangården	202
5. Manbyggnaden	205
1800-talens omvandling	210
Boendet	216
6. Bondgårdarnas bebyggelse	219

KAPITEL 8. HUS OCH GÅRD I FÖRÄNDRING

1. Jordbruk, hushåll och bebyggelse	227
2. Jordbruket	228
3. Hushåll och arbetsorganisation	230
4. Den ökade omsorgen	232
5. Manifestationen	234
6. Familjen och de anställda	237
7. Det rena och det smutsiga	238
8. Lagunda, Mälardalen, Sverige?	239

Summary 242

Käll- och litteraturförteckning 249

Register 263

Förord

Den här avhandlingen har sysselsatt mig de sista fem åren. Men mitt intresse för bebyggelse går längre tillbaka än så. Uppvuxen på en gård i Uppland och tidigt intresserad av historia började jag redan som barn att mäta upp och beskriva byggnader.

Äldre byggnader av alla de slag; torp, bondgårdar, boställen, herrgårdar, kyrkor; har sedan dess roat mig, men länge var det bara ett fritidsintresse vid sidan av studier och arbete. Våren 1998 antogs jag emellertid till forskarutbildningen i ekonomisk historia, men det dröjde närmare två år innan jag fick någon finansiering och kunde sätta igång med arbetet på allvar.

Ett första tack går därför till min dåvarande handledare docent Göran Rydén, som tillsammans med professor Bengt Turner på Institutet för bostads- och urbanforskning (IBF) ordnade en forskarassistenttjänst. Göran lotsade mig också igenom skrivandet av licentiatuppsatsen och har också haft stort inflytande över avhandlingens inriktning. De två sista åren har jag handledts av professor Mats Morell och docent Dan Bäcklund, båda med gedigen erfarenhet av 1700- och 1800-talens agrarsamhälle, och vilka härmed tackas för sin insiktsfulla vägledning.

Under årens lopp har texter lästs och kommenterats av en rad personer. Professor Maths Isacson har under alla år lett den seminariegrupp på Ekonomisk-historiska institutionen i Uppsala som jag varit en del av, och han och övriga deltagare har ofta kommit med kloka synpunkter. Utöver dessa har Hilda Hellgren, Ulrich Lange, Irene Flygare, Anna Brismark, Susanna Hedenborg och Sten Rentzhog varit opponenter på manuset i olika stadier eller bidragit med värdefulla kommentarer. Historikerna Gudrun Andersson och Mikael Alm och medlemmarna i deras KoMa-grupp kom mot slutet med uppmuntrade tillrop.

På institutionen har också funnits min kollega och ständige rumskamrat Sofia Murhem med vilken jag alltid haft givande diskussioner. Birgitta Ferm och Lynn Karlsson har varit behjälpliga i ekonomiska, administrativa och tekniska frågor för vilket jag är mycket tacksam.

Slutligen ett varmt tack till min hustru Ninna, mina föräldrar och syskon, samt till Gustaf och Anne-Cathrine Adlercreutz på Höja och fil dr Åke Nisbeth vilkas entusiasm för, och rika kunskap om, forna tiders herrgårdskultur alltid har varit inspirerande.

Ett sista tack går till Swartz minnesfond vid Uppsala universitet och Berit Wallenbergs stiftelse i Stockholm, som båda bidrog med medel för att kunna skriva färdigt avhandlingen. Berit Wallenbergs stiftelse har även tillsammans med Kungl. Gustav Adolfs Akademien i Uppsala bidragit med medel till tryckningen, för vilket jag är tacksam. Tack även till personalen vid Nordiska museet, Nationalmuseum och Upplandsmuseets arkiv som ordnade bildmaterialet, samt till Johan Åhlfeldt och Lars-Inge Larsson som varit behjälpliga med illustrationer och teknisk behandling.

Eka, juni 2004
Göran Ulväng

KAPITEL I. LANDSBYGDENS BYGGNADSKULTUR

Bonden bor som Noach, med hela sitt hushåll i samma rum, kan väl ännu dertill inrymma en del af sina kreatur, och i nödfall äfven et annat hjone-lag, som alla måste åtnöjas med ljus ur et eller två små fönster, och värma ur en enda eldstad, til besparing af ved, timmer och körslor; Herremannen behöfver ombyte af salar, förmak och sängkamrar, för sin egen person och sit främmande; och dessutom särskildta rum för kammarjungfrur, pigor, laqvajer, drängar, handverkare, kalkoner och höns, hvilka alla måste hafva eld och värma, skogen må räcka huru långt den kan. Ju flera barn bonden har, och ju mer de tilväxa, ju mindre tjenstefolk behöfver han, och ju mer tiltager han i välmäga; Hos ståndspersonen är förhållandet just omvänt; Om han, med alla sina tilgjorda behofver, kan krassla sig fram medan barnen äro små och minderårige, blir det honom så mycket svårare, då, efter en kostsam upfostran, han nödgas utstyra döttrarna med hemgift, och köpa sysslor åt sönerna; det ena hemmanet blir då fahlt efter det andra, och hvem köpare, om icke bonden åt sina barn, för de penningar de samfält förvärfvat.

I. Inledning

Det här ovan citerade stycket är hämtat från Sven Brismans år 1799 utgivna *Läran om tiderna eller konsten att lefva för ståndspersoner på landet*. Texten är vald för att det på ett mycket illustrativt sätt visar vad denna avhandling handlar om: nämligen hur landsbygdens byggnadskultur såg ut och förändrades under loppet av 1700- och 1800-talen mot bakgrund av den ekonomiska och sociala utvecklingen under dessa två sekler.

Det är framförallt två passager i citatet som är belysande. I den första påpekas att där fanns skillnader mellan böndernas och ståndspersonernas bostadsskick. Bondstugan, skriver Brisman, bestod av endast *ett* uppvärmt rum där familj, tjänstefolk och småkreatur samsades om utrymmet. Ståndspersonens bostad hade däremot en mängd olika rum, där fanns både "salar, förmak och sängkamrar" för familjen och dessutom särskilda rum för "kammarjungfrur, pigor, laqvajer, drängar, handtverkare, kalkoner och höns".

Varför det förhöll sig på detta sätt omtalas i den andra passagen: Brisman menar att det i grund och botten handlade om två olika hushållningssystem. Bondehushållet hade ett mer jordnära och pragmatiskt förhållande till sitt boende. Man hade endast ett uppvärmt rum "til besparing af ved, timmer och körslor" och man såg till att begränsa antalet hushållsmedlemmar för att inte tära för mycket på hushållets resurser. Ståndspersonerna livsstil var betydligt mer resurskrävande med alla dessa rum för familj, gäster, tjänstefolk och kreatur som alla behövdes värmas upp.

Bondens och godsägarens bostäder var med andra ord uppförda efter – och anpassade till – det socioekonomiska system som hushållen verkade inom.

Den agrara omvandlingen och bebyggelsen

Att påstå att det i historisk tid funnits ett samband mellan den byggda miljön och ekonomiska och sociala faktorer är knappast kontroversiellt. De senaste 100 årens mycket omfattande bebyggelsehistoriska forskning av etnologer, konsthistoriker och arkitekter har alla berört förhållandet mellan ekonomisk utveckling, människan och bebyggelsens utformning.

Men det saknas fortfarande viktig kunskap om hur bebyggelsen på landsbygden, på herrgårdar, boställen och bondgårdar, såg ut och utvecklades under 1700- och 1800-talen. Inte minst är kunskapen om hur ekonomiska och sociala processer påverkat gårdarnas utseende, form och funktioner bristfällig.

Under dessa sekler förändrades nämligen förhållandena på landsbygden radikalt genom en *agrara revolution*, en omvandlingsprocess som ägde rum i större delen av Europas länder och medförde ökat välstånd för befolkningen i gemen och lade grunden till den efterföljande industriella omvandlingen. Denna agrara revolution innebar inte endast en ökad medvetenhet om jordbrukets roll för samhällsekonomin med gynnsammare lagstiftning som följd – såsom skiftesreformer och avskaffandet av handelshinder – utan innefattade även omfattande förändringar på gårds- och hushållsnivå. Godsägare, präster och bönder var alla engagerade i nyodlingsverksamhet, i introducerandet av nya odlingsystem, grödor och redskap och en allt större

arbetsdelning, specialisering och professionalisering bidrog till att höja produktionen än mer. Den grupp som gynnades mest av omvandlingen var bönderna, vars ekonomiska och politiska makt ökade betydligt. Det är denna utveckling Brisman snuddar vid i citat ovan när han omtalar böndernas fortgående förvärv av adelsjord.

Den *agrara revolutionens* förlopp och resultat är idag tämligen väl kända och det finns en stor kunskap om hur utvecklingen såg ut på både nationell och regional nivå. Bebyggelsens roll i denna agrara omvandling har emellertid inte analyserats närmare, vilket kan synas märkligt. Det var ju bostäderna och ekonomibyggnaderna som utgjorde gårdarnas centrum där innehavarna var bosatta, djuren var installerade, och där större delen av arbetet utfördes. *Att* bebyggelsen anpassades och förändrades i samband med omvandlingen står redan klart. Kända förändringar är t.ex. 1800-talets laga skifte med utflyttningar av gårdar som följd, byggandet av allt större bostäder och ekonomibyggnader samt introduktionen av nya konstruktioner och material. Men *hur* dessa förändringar var länkade till gårdarnas och innehavarnas socioekonomiska utveckling är inte närmare analyserat. Hur påverkades t.ex. gårdarnas bebyggelse av den omfattande nyodlingsverksamheten, av övergången till nya odlingssystem, grödor och redskap? Och i vilken mån påverkades bostäder och ekonomibyggnader efter den allt större arbetsdelningen, specialiseringen och professionaliseringen?

Syfte och disposition

Syftet med den här avhandlingen är alltså att undersöka hur landsbygdens byggnadskultur såg ut och utvecklades under 1700- och 1800-talen, mot bakgrund av de ekonomiska och sociala förändringar som ägde rum i samhället, och samtidigt försöka förklara *varför* förändringarna ägde rum.

Då det är landsbygdens ekonomiska och sociala utveckling som står i fokus för avhandlingen kommer jag redan i kapitel 2 se närmare på vad som hände på landsbygden under 1700- och 1800-talets *agrara revolution*. Här går jag igenom utvecklingen på en nationell nivå där jag redogör för händelseförloppets olika beståndsdelar – lagstiftning, nyodling, skiften etc. och hur de samverkade med varandra. Men framförallt försöker jag i kapitlet visa hur utvecklingen såg ut på hushålls- och gårdsnivå. Ståndspersonernas hushåll på herrgårdar och boställen såg annorlunda ut och var organiserade på andra sätt än böndernas, men de förändrades alla under loppet av 1700- och 1800-talen. Min huvudpoäng med kapitlet är att dessa förändringar på gårds- och hushållsnivå förmodligen är av avgörande betydelse och måste tas i beaktande när äldre tiders bebyggelse analyseras.

Därefter kommer jag i kapitel 3 se närmare på vad man inom den tidigare forskningen, bland etnologer, konstvetare och arkitekter kommit fram till rörande 1700- och 1800-talens bebyggelse. Målet med detta kapitel är framförallt att se närmare på hur man inom de olika disciplinerna valt att förklara bebyggelseförändringarna. Jag kommer här att hävda det är viktigt att bebyggelse studeras utifrån en gemensam frågeställning, och att det är av stor betydelse att hushållen och deras agerande lyfts in i en analys. Genom att anlägga ett hushållsperspektiv där hänsyn tas till hushållens storlek, arbetsorganisation och ekonomi går det bättre att förstå varför och på vilket sätt bebyggelsen förändrades. Här presenteras även den metod jag använder mig av, en metod där det historiska källmaterialet i form av syneprotokoll, kartor och bouppteckningar spelar en stor roll.

Det efterföljande kapitel 4 tar sin utgångspunkt i undersökningsområdet, Lagunda härad i sydvästra Uppland. Området var under 1700- och 1800-talet en typisk slättbygd med en produktion inriktad mot spannmålsproduktion, mot slutet av 1800-talet även med inslag av animalieproduktion. Med andra ord ett område som uppvisar många likheter med övriga slätt- och mellanbygder i Sverige. Vad som gör det intressant som undersökningsområde är det faktum att här fanns gårdar av alla olika typer, varför det finns möjlighet göra jämförelser mellan de olika gårdarnas bebyggelse och dess förändring. Ungefär halva arealen lydde under 20 herrgårdar och här fanns även ett 15-tal statliga boställen, som utgjorde hem för kyrkoherdar, komministrar, länsman, kronofogde, och officerare av olika grader. Slutligen fanns här några hundra bondgårdar, såväl skattehemman som frälshemman och statliga hemman. I kapitlet görs en fördjupad analys av de ekonomiska och sociala förhållandena på gårdarna i undersökningsområdet, där jag bl.a. går ned på gårdsnivå och kartlägger hushållens sammanställning, arbetsorganisation och ekonomi.

Kapitel 5, 6 och 7 behandlar sedan i tur och ordning herrgårdarnas, boställenas och bondgårdarnas bebyggelse. Gårdarna studeras här utifrån tre nivåer: först gårdarnas form och ekonomibygnaderna, sedan mangården, och slutligen själva bostaden. I varje nivå ser jag närmare på de funktioner som fanns, husens utseende, och i förekommande fall, dess rumsindelning. Genom en sådan här analys tydliggörs skillnader och likheter mellan ståndspersonernas och böndernas bebyggelse, och dess förändring över tid.

I kapitel 8 sammanfattas och diskuteras sedan resultaten.

KAPITEL 2.

DEN AGRARA OMVANDLINGEN

Att bebyggelsen på landsbygdens gårdar till stor del utformades i samklang med jordbrukets utveckling är som redan nämnts mycket troligt. I det här kapitlet skall jag därför försöka ge en kort översikt över hur jordbruket utvecklades i Sverige under 1700- och 1800-talen. Jordbruket hade vid denna tid en oerhört stor betydelse – de flesta av Sveriges invånare hade sin försörjning från det – och meningen är därför att försöka belysa det ur olika perspektiv, dels ett mer övergripande där jag tar upp de stora dragen, dels ett vad man skulle kunna kalla gårds- och hushållsperspektiv där utvecklingen på gårdarna beskrivs närmare.

Huvuddelen av den svenska befolkningen var alltså bosatt på landsbygden där den var beroende av inkomster från jord på ett eller annat sätt. Städer fanns, men var ännu med några få undantag ganska obetydliga, och även dess borgare bedrev ofta jordbruk vid sidan av handel och hantverk. Ännu år 1870 bodde närmare 90 procent av befolkningen på landsbygden. Först under 1800-talets sista decennier började landet industrialiseras på allvar och städerna växa.

Men det vore fel att betrakta tiden före 1870 som en händselös period. Tvärtom var de förändringar som ägde rum på 1700- och 1800-talens landsbygd en förutsättning för den efterföljande industriella omvandlingen. En sådan *agrär revolution* ägde rum i de flesta länder i Europa under 1700- och 1800-talen, och den ledde till ett allmänt ökat välstånd överlag. I Sverige mer än tredubblades befolkningen mellan 1700 och 1900 och produktionen av livsmedel ökade än mer. Landet blev efter att under en lång tid importerat livsmedel en stor exportör, samtidigt som välståndet ökade överlag. Det innebar också att andra samhällssektorer kunde förses med livsmedel och arbetskraft, samtidigt som det ökade välståndet drev på efterfrågan.

1. Gårdar och gods

Mycket förenklat fanns tre olika typer av jord på den svenska landsbygden under 1700- och 1800-talen: skatte-, krono-, och frälsejord. Vid 1700-talets början var omkring en tredjedel av gårdarna skattehemman som ägdes av brukarna själva, vanligen bönder. En annan tredjedel utgjordes av kronohemman som ägdes av staten, men var utarrenderade till bönder och andra. Flera av dessa kronogårdar var hemman som beboddes av militära, kyrkliga och civila tjänstemän vars lön utgjordes av hemmanens avkastning. Den sista tredjedelen bestod av frälsehemman som fram till 1700-talets slut var förbehållna adeln. De var av två slag; dels frälsegårdar som brukades av bönder som betalade sin ränta till adeln, dels skattebefriade säterier, adelns herrgårdar.

I huvudsak fanns alltså två typer av jordbrukare på landsbygden. Dels bönderna som antingen ägde sin egen jord, eller arrenderade jord från staten eller adeln, dels ståndspersoner – adelspersoner, officerare, präster, länsmän etc. – som kunde äga egna gårdar eller inneha statliga boställen.

Bönderna och ståndspersonerna utgjorde emellertid bara en del av de boende på landsbygden. Där fanns också en stor mängd obesuttna såsom drängar, pigor, torpare, backstugusittare och senare även statare och arbetare. I början av 1700-talet utgjorde de omkring en tredjedel av befolkningen, de flesta av dem bondsöner och -döttrar som tillfälligtvis gjorde tjänst hos andra, men deras antal steg sedan kraftigt under loppet av den agrara revolutionen och mot slutet av 1800-talet motsvarade de omkring tre fjärdedelar. Vid det här laget var dock de flesta av dem torpare, backstugusittare, statare och arbetare. Även om de obesuttnas levnadsstandard långsamt förbättrades under 1800-talet, var de i förhållande till de jordägande grupperna fattiga.

2. Den agrara revolutionen

Med 1700- och 1800-talets agrara omvandling förändrades landsbygden i grunden. Produktionen i jordbruket mångdubblades och denna omvandling gav förutsättningar för den kommande industriella revolutionen.

Den agrara omvandlingen innehöll som redan omnämnts en rad olika företeelser som samverkade. Dels ökade produktionen genom en ökad arbetsdelning, specialisering, professionalisering och marknadsintegration etcetera, dels skedde institutionella förändringar där lagar och förordningar gradvis utvecklades som underlättade för produktionsökningen.

En mycket viktig del i förloppet var också den befolkningstillväxt som ägde rum parallellt. Folkmängden ökade mellan åren 1750 och 1860 från ca: 1,8 till 3,5 miljoner, och detta kan till stor del förklaras utifrån det allmänt stigande välståndet vilket bland annat ledde till minskad barnadödlighet.¹ Det finns visserligen inget enkelt samband mellan produktionstillväxt och befolkningsökning, men det är sannolikt att processerna förstärkte varandra. Förutom att efterfrågan på livsmedel ökade gav en tätare befolkning ett incitament för förbättrade kommunikationer.² Det skall betonas att den ekonomiska tillväxten inte skedde kontinuerligt utan var ojämnt fördelad både över tid och geografiskt. 1770- till 1790-talen, liksom perioden mellan 1820- och 1850-talen var tydliga nedgångsperioder, medan 1720- till 1760-talen och 1800-1810-talen och 1850-1860-talen var uppgångsperioder.³

För svensk del fick reduktionen i slutet av 1600-talet i kombination med reformerandet av skattesystemet långtgående konsekvenser för 1700-talets jordbruksekonomi. Med reduktionen återfördes delar av adelns jord till kronan som sedan sålde den till bönder, vilket medförde att allt fler jordbrukare fick ta del av jordens avkastning. Samtidigt förändrades skattesystemet på så sätt att skattesatserna fastställdes utifrån vad gårdarnas produktionsförmåga var just då. Till en början innebar detta högre skatter i allmänhet, men under loppet av 1700-talet blev skatterna ett lättare ok att bära. För när befolkningen återhämtade sig efter krigsåren ökade efterfrågan på spannmål, vilket dels medförde högre spannmålspriser, dels fungerade som ett incitament för nyodlingar vilket vidgade åkerarealerna, samtidigt som skattesatserna låg kvar på samma nivå. Perioder av inflation medförde också att penningsskatterna blev lättare att bära.⁴

Från Kronans håll började man också från och med 1700-talets mitt intressera sig allt mer för näringen som sådan. Tidigare hade jordbruket främst betraktats som ett beskattningsobjekt, men nu började man inse betydelsen av kopplingarna mellan jordbruk, befolkningens tillväxt och landets välstånd. Av denna anledning började man gradvis att genomföra reformer som syftade till att höja produktiviteten och handelsutbytet.⁵ Exempel är medgivandet av hemmansklyvning och rätten att anlägga torp, stärkt äganderätt, rätt för ofrälse att äga frälsejord och säterier 1789 resp. 1810, samt stadgorna om storskifte 1750, enskifte 1805[?] och laga skifte 1827. Handelsutbytet områden och städer emellan underlättades genom avregleringen av spannmålshandeln 1780, skråtvångets avskaffande 1846 och näringsfrihetens införande 1864, för att nu nämna några.⁶ På statligt initiativ tillkom också år 1813 Lantbruksakademien som bland annat drev experimentellt jordbruk.⁷

De institutionella förändringarna ägde rum under påtryckningar från de olika aktörerna i samhället, som tack vare de förbättrade villkoren nu fick ett större intresse av att söka påverka sin situation. Ståndspersonerna dominerade det politiska fältet, men i takt med att böndernas ställning förbättrades blev även de allt mer aktiva i riksdagsarbetet. På privata initiativ tillkom också på både nationell, regional och lokal nivå en mängd sammanslutningar i form av hushållningssällskap och lokala kreditinstitut som alla syftade till att förbättra förhållandena för jordbruket.⁸ Vanligtvis var det den jordägande eliten, godsägarna, som stod som initiativtagare, men med tiden kom allt fler bönder att engagera sig.

I detta sammanhang är det värt att påminna om den animositet som i allmänhet rådde mellan ståndspersoner och bondebefolkningen. Ståndspersoner såg vanligen ned på den folkliga kulturen. Bönderna ansågs vara det arbetande samhällsskiktet, och betraktades som obildade och råa; riksdagsbönderna hade till exempel under 1700-talet inte tillträde till flera av de viktiga utskotten. De utmålades i beskrivningar ofta som konservativa och skeptiska mot förändringar. Samtidigt glorifierades och romantiserades de ihärdiga odalmännen, som en symbol för det typiskt svenska.

För bondebefolkningen framstod adel och borgare som utsugare och förtryckare. I princip alla statstjänstemän på landsbygden – kronofogdar, länsmän, häradshövdingar, kyrkoherdar, officerare – var av adlig eller borgerlig härkomst och innehade statliga boställen, till vilka bönderna skulle leverera sina skatter. Störst var avståndet till adeln, vilken länge hade mängder av privilegier i form av skattelättnader och ensamrätt till frälsejorden.⁹

Nyodling, teknologi och skiften

Till en början hängde produktionsökningen främst samman med en omfattande nyodling. Störst var nyodlingen i skogs- och mellanbygderna där åkerarealerna kunde både två- och tredubblas.¹⁰ Arbetet skedde med befintliga redskap, och endast en del av produktionsökningen kan förklaras med utvecklandet av bättre teknik.¹¹

Det dröjde innan mer avancerad teknologi slog igenom inom jordbruket. Till en del hade detta att göra med den allmänt avvaktande inställningen från jordbrukarna i gemen. I det lågteknologiska jordbruk som rådde varierade skördarna kraftigt år till år, och det gällde att hela tiden slå vakt om försörjningen på längre sikt. En felinvestering i en icke beprövad teknik kunde därför få ödesdigra konsekvenser för jordbrukaren och hushållet. Men det handlade också om att företeelsen som sådan skulle passa in i det övriga teknologiska komplexet.¹² Nyttan av till exempel en slättermaskin skulle

vägas in mot de övriga leden i produktionskedjan. Var ängsskiftena stora nog för att den skulle kunna komma fram, kunde den användas på de sankt ängarna, och fanns det arbetskraft nog för att räfsa ihop så stora mängder slaget hö på en gång? Vägde inte fördelarna med den nya investeringen över, fick man fortsätta med den beprövade tekniken. Först mot slutet av 1800-talet skedde en mer påtaglig mekanisering på gårdarna och den skedde då i första hand på gods och större gårdar där produktionsskata? var störst och maskinerna kunde ersätta tillräckligt mycket arbetskraft för att löna sig.¹³

Det dröjde även innan jordskiften och nya odlingssystem slog igenom i större omfattning, men när så skedde under 1800-talets lopp ökade produktiviteten rejält. De flesta bönder bodde före skiftena i byar, där åkermarken alltid var indelad i skiften, vilka i sin tur var uppdelade på tegar. Varje gård hade på så sätt en eller flera delar i varje skifte. Denna organiserade form av ägodelning hade vuxit fram under tidig medeltid, sannolikt som en följd av en rättvis- och försäkringsprincip. Åkerskiftenas kvalitet och avkastning kunde variera beroende på jordmån och läge och genom att dela in jorden i tegar hade man åstadkommit en rättvis fördelning av jorden samtidigt som varje delägere var garanterad en viss avkastning varje år.

Genom skiftena samlades de många tegarna till ett eller några få stora skiften för varje gård, vilket hade flera fördelar. Med större, mer sammanhängande, åkrar underlättades mekaniseringen, och transportererna till och från åkrarna minskade vilket sparade både tid, arbete och slitage.¹⁴ Dessutom kom skiftet att innebära en tydligare definition av äganderätten vilket medförde att omsorgen om, och investeringarna i, jorden ökade. I synnerhet började jordbrukarna ta bättre hand om utmarkerna som privatiserades med skiftena – dessa hade så länge de var kollektivt ägda ofta missbrukats som betesmarker med skogsbrist som följd.¹⁵ Skiftena var också i de flesta fall en förutsättning för övergången till nya odlingssystem. De gamla en-, två- och treskiftesbruket ersattes nu med cirkulationsbruk där andelen träda var lägre, och vallar ingick som en del i växtföljden. På detta sätt kunde dugligt foder produceras i större mängder, vilket gav en möjlighet att hålla fler djur på samma areal. Vall i odlingsföljden och den ökade gödselmängden bidrog till en kraftig ökning av spannmålsskördarna. Vid sidan av detta förekom allmänna förbättringar av teknologisk och organisatorisk art. Boskapsstammen förbättrades genom ett mer medvetet avelsarbete och hästarna ersatte oxarna i en allt större utsträckning vilket medförde effektivitetsvinster.¹⁶

I äldre litteratur ges ofta intrycket att förbättringarna inom jordbruket främst var initierade av staten och godsägarna, men detta är endast delvis sant. Självklart hade godsägarna ett försprång genom sin högre bildnings-

nivå och det fanns hos dem, i synnerhet från slutet av 1700-talet, ett utbrett intresse för jordbrukets förkovran.¹⁷ Deras ekonomiska möjligheter var också större, och de hade, har man menat, också skalfördelar som saknades hos bönderna. Men studier har visat att bönderna visst var aktiva. I riksdagen deltog de i jordbruksdebatterna, och de var överlag positivt inställda till jordskiftena och stod ofta som initiativtagare.¹⁸ Genom studier av bouppteckningsmaterial har man också funnit att nya typer av redskap ibland slog igenom ungefär samtidigt hos både godsägare och bönder¹⁹ och i vissa fall har bönderna till och med varit föregångare. I Dalarna utvecklas till exempel järnplogen redan vid 1700-talets mitt.

1800-talets andra hälft framstår dock som den stora omvandlingsperioden, då jordbruket förändrades i grunden genom skiften, mekanisering och införandet av cirkulationsbruk. Till en del var detta en produkt av den gradvisa upptrappningen i den ekonomiska tillväxten, men framförallt berodde det på att jordbruket i generellt sett nu svängde över till animalieproduktion. Från 1870-talet sjönk spannmålspriserna dramatiskt då billig spannmål började importeras från USA och Ryssland, och samtidigt började efterfrågan på livsmedel stiga i de snabbt växande städerna med sin handels- och industriverksamhet. Jordbrukarna övergick därför i en allt större utsträckning till animalieproduktion där framställandet av mjölk, smör och kött blev viktigare.²⁰

Social skiktning, arbetsdelning och specialisering

En inte ringa del av produktivitetsökningen bestod i en omorganisering av arbetskraften. Under 1700-talet började bondeklassen att skiftas i en allt större utsträckning. Allt fler bondebarn blev torpare och backstugusittare. Denna utveckling förstärktes under loppet av 1800-talet och man räknar med att antalet obesuttna under perioden 1750 till 1850 steg med närmare 400 procent, medan antalet bönder endast ökade med 10 procent.²¹ Vad som skedde ur ett ekonomiskt perspektiv var att arbetet delades upp på så sätt att en allt större del av befolkningen blev grovarbetare, säsongarbetare och/eller hantverkare. Arbeten som tidigare skett inom ramen för gårdshushållen lades i en allt större utsträckning ut på andra; en allt större specialisering och professionalisering ägde därmed rum.²²

Denna proletarisering berodde inte på att befolkningen hade vuxit snabbare än de tillgängliga resurserna som ibland hävdats, utan tvärtom hade produktionen sedan 1700-talets mitt ökat snabbare än befolkningen och allt fler människor kunde försörjas inom ramen för jordbruket. En av anledningarna till proletariseringen var säkert den ökade lönsamheten för

bönderna vilket ledde till att de blev mer måna om sin jord och motsatte sig styckningar.²³ Den ökade lönsamheten ledde dessutom till att efterfrågan på jord ökade, med stigande markpriser som följd, vilket kan ha försvärat utlösen av medarvingar. Behovet av arbetskraft vid alla nyodlingsarbeten medförde dock försörjningsmöjligheter för de jordlösa, och bondsöner och -döttrar kunde därmed bli torpare och backstugusittare.²⁴

Av stor betydelse var också den ökade specialiseringen mellan olika geografiska områden, och det ökade utbytet dem emellan. Jordbruket var naturligtvis redan sedan tidigare inordnat i en enkel marknadsekonomi; spannmålsodlingen ägde främst rum i slättbygderna, medan man i skogs- och mellanbygder hade en större animalieproduktion. Men under 1700- och 1800-talen accentuerades skillnaderna. Slättbygdsbönderna blev alltmer inriktade mot spannmålsodling, medan bondehushållen i skogs- och mellanbygder i allt större utsträckning ägnade sig åt hantverk och legoarbeta. I städerna blev handelsmännen och hantverkarna gradvis också mer specialiserade och övergav sina agrara binärningar. Den ökade handeln mellan geografiska områden och mellan städer och landsbygd underlättades genom avregleringar, och genom satsningar på bättre kommunikationer.²⁵

3. Bönderna

Vid 1700-talets början ägde bönderna själva inte mer än en tredjedel av jorden, men stod som brukare av hela 85 procent.²⁶ Med tiden kom de att förvärva allt fler gårdar genom köp från både kronan och adeln, och vid mitten av 1800-talet ägde de närmare två tredjedelar.²⁷

Bondgårdarna var till stor del belägna i byar, där delar av arbetet utfördes gemensamt med de andra delägarna i byn. En del av jorden, den så kallade utmarken som vanligen bestod av skogsmark, var också ofta samägd och nyttjades kollektivt. Åker och ängsmark tillhörde däremot de enskilda gårdsägarna. Bönderna var sällan enbart jordbrukare utan mångsysslare. Det kända klimatet här medförde att det var stora skillnader i arbetsbelastningen över året, där vissa av årets arbeten som till exempel sådd, slåtter och skörd krävde massiv arbetsinsats på kort tid. Under vinterhalvåret ägnade sig hushållen åt skogsarbete, körslor, hantverk etc.²⁸

I bondehushållet utgjorde familjen det centrala elementet. Vanligtvis omfattade de mannen, hustrun och barn, men där kunde även ingå föräldrar, syskon, mågar och svärdöttrar liksom andra släktingar.²⁹ Utöver familjen ingick i hushållet andra verksamma på gården, de som delade boende, matlag eller arbetslag, såsom drängar, pigor eller inhysheshjon. Hushållen

kännetecknades av att de var arbetslag och konsumtionsgrupp i ett, och svårigheterna låg i att försöka finna en balans mellan hushållets konsumtionsbehov och dess produktionskapacitet. Medlemmarna skulle ha försörjning samtidigt som antalet arbetande måste räcka till. Rätt könsblandning var också viktig eftersom män och kvinnor hade olika uppgifter i hushållen. De ekonomiska gränserna var ofta snäva, och det gällde att spara i händelse av att tiderna blev sämre.³⁰ Det fanns alltså i bondefamiljerna en stor pragmatism och anpassningsförmåga för att klara av det dagliga livet. Avkastningen sågs i första hand som ett medel för att täcka återinvesteringar och garantera hushållets överlevnad och inte som ett självständigt mål.³¹

1700- och 1800-talens bondehushåll var ganska små och bestod sällan av mer än 4 till 8 personer. Storleken och sammansättningen varierade med produktionsinriktning. I slättbygder där spannmålsodlingen dominerade och binäringarna var få var arbetsinsatsen ojämnt fördelad över året och hushållen omfattade därför sällan fler än 4–5 personer – fler kunde inte sysselsättas året runt. Här fanns istället ett större andel obesuttna ”säsongsarbetare”. I mellanbygder med jämnare arbetsrytm över året, med både jordbruk, hantverk och handel kunde hushållen omfatta omkring 7–8 personer.³² Större hushåll är också kända från frälsehemmanen vid godsens där arbetsplikten var betungande.³³

Oavsett storlek och produktionsinriktning var arbetet i bondehushållen oftast organiserat på liknande sätt. Åkerbruksarbetet sköttes av männen som plöjde, sådde, gödslade och skördade, och de stod också för reparationer av hus och redskap. Dragdjurens skötsel låg också på deras lott. Kvinnornas uppgifter var matlagning, städning, klädesvård och barnpassning. Dessutom skulle de sköta korna, småboskapen, fjäderfåna samt kryddtjappan.³⁴ Männens och kvinnornas arbetsuppgifter skilde sig med andra ord åt där männen stod för vad man skulle kunna kalla det utomgårdsliga arbetet, och kvinnorna för det inomgårdsliga. Men kvinnorna kunde på ett helt annat sätt än männen kliva över könsbarriärerna om så var nödvändigt. De deltog t.ex. vanligen vid arbetstopparna i jordbruket, vid höbärgning och skörd.³⁵ I vissa trakter har gränserna mellan könen arbetsuppgifter varit mindre uttalade. Behovet av inkomster styrde arbetsdelningen och männen kunde där ägna sig åt vad som uppfattades som kvinnoysslor.³⁶

Denna pragmatism återspeglas också i hushålls- och arbetsorganisationen. Hushållet var till exempel störst under sommarhalvåret som var den mest arbetsintensiva perioden på de flesta gårdar.³⁷ Då deltog barnen och de äldre i större utsträckning och släktingar, backstusittare och inhysesfolk kunde anlitas för att få in hö och spannmål.

Hushållets storlek och sammansättning förändrades också över tid, efter en cykel. När barnen var små behövdes anställda drängar eller pigor på gården. När de sedan blev gamla nog att försörja sig själva, vanligen vid 15 års ålder, lämnade de antingen hemmet för att arbeta som tjänstehjon på andras gårdar, eller stannade hemma och arbetade hos föräldrarna, om hemmagården var stor nog. Efter omkring 10 års tjänst gifte sig barnen och det blev då aktuellt att finna sig en egen gård eller ta över efter föräldrarna. Härvidlag ägde ett generationsskifte rum på gårdarna där ett barn med partner gradvis tog över driften, medan föräldrarna trappade ned på arbetsinsatsen. Föräldrarna bodde sedan ofta kvar på gården i en undantagsstuga, medan den nya generationen satte bo och fick barn.³⁸

Varje generationsväxling var ett komplicerat företag där målet var att skapa framtida försörjningsmöjligheter för barnen. Arvsstrategierna varierade. I vissa trakter gick hela egendomen till endast ett barn, i andra fick alla barnen varsin del, men vanligast var kompromisser av olika slag.³⁹

Bristen på jord och därmed försörjning var en ständig källa till konflikter.⁴⁰ Ungdomar kunde få vänta länge på jord eftersom omsättningen på gårdar var låg, och ofta var de över 30 år innan de kunde ta över. Inte sällan uppstod också konflikter med föräldragenerationen i samband med övertagandet, då barnen stod i begrepp att bilda egna hushåll. Beroendet av föräldrarna var då större än någonsin – det gällde att få tillgång till jord, redskap och djur – samtidigt som det innebar en frigörelseprocess. Kraven på barnens tillkommande var stora; de skulle vara kunniga, hårt arbetande och gärna medföra kapital till gården.⁴¹ På vissa gårdar lät föräldrarna ansvaret på gården rotera mellan de olika barnen för att på så sätt avgöra vem av dem som var mest lämplig att ta över.⁴² Undantagssystemet upplevdes också av många unga som påfrestande. Föräldrarna kunde pensionera sig redan vid låg ålder och blev sedan en försörjningsbörda för det unga lantbrukarparet.⁴³

Gård och hushåll i förändring

Bönderna spelade huvudrollen i den agrara revolutionen. I synnerhet de självägande bönderna, skattebönderna, drog fördel av det relativt sett minskade skattetrycket. Av den anledningen blev det mer attraktivt att äga skattejord. En allt större del av jorden hamnade också som redan antytts i bondehand, bland annat genom att kronans gårdar såldes ut till bönderna via så kallade skatteköp. Från början av 1800-talet såldes också en del frälsegårdar och säterier, och köparna var inte sällan skattebönder.⁴⁴

På frälsehemmanen däremot kunde godsägarna kompensera inflationen

genom att höja räntan och på dessa hemman var nyodlingen och produktio-
nen i allmänhet lägre.⁴⁵ Inte sällan kom de obesuttna torparna och backstu-
sittarna från just frälsebondefamiljer, att vara frälsebonde kunde helt enkelt
vara ett stadium i en nedåtgående social spiral.⁴⁶ Andra har emellertid visat
att frälseböndernas levnadsstandard visst ökade under loppet av 1800-talet,
men att det inte skedde i samma takt som för skattebönderna.⁴⁷

Bondehushållen fortfor att bestå av en kärnfamilj med släktingar samt
anställda. Men däremot kom relationerna inom hushållet, samt hushållets
agerande utåt att förändras. Med de förbättrade ekonomiska förhållandena
växte bondefamiljernas medvetenhet om både sina egna möjligheter att
förbättra situationen, och om sin roll i samhället.

Tiden före den agrara revolutionen kännetecknades av hårda livsbe-
tingelser med högt skattetryck i form av utskrivningar, dagsverken, körslor
till överheten. Incitamenten för en mer framåtblickande verksamhet var
därmed låga, och man levde därför mer för stunden och tog ut det man
kunde av livet. Det fanns heller ingen mer utpräglad släktplanering och
sparandet var lågt.⁴⁸

Med den förbättrade lönsamheten ökade omsorgen om gården och dess
avkastning. Allt fler barn kunde nu stanna hemma en längre tid, vilket
medförde att det gavs större möjligheter till planering för framtiden, och
hur jorden skulle behållas inom familjen.⁴⁹ Förlorades jorden blev man
obesutten, vilket man in i det längsta sökte förhindra. Strategier som ökad
födelsekontroll och ingäendet av giftermål med kusiner blev nu allt vanli-
gare i en strävan att se till att jorden spreds på så få händer som möjligt.⁵⁰
Förmodligen kan också det ökande antalet kusingiften ses som ett sätt att
minimera riskerna; en kusin var knuten till familjen och var en person som
man känt länge.

Bondefamiljernas förbättrade ekonomiska ställning påverkade även
hushållens struktur. De blev allt mer hierarkiska till sin karaktär, har
man menat, där mannen och hustrun kom allt mer i centrum, och barn,
tjänstefolk och tillfälligt anställda stod i ett allt större beroende till dem.
Skillnaderna mellan bondebarn och barn till obesuttna accentuerades också
vilket bland annat yttrade sig i att man i bondehushållen började göra större
åtskillnad mellan familjen och de anställda. Tidigare hade hela hushållet
levt tillsammans i bondstugan, men mot 1800-talets slut förekom det sär-
skilt i Sydsverige att drängarna och pigorna varken sov eller åt ihop med
familjen.⁵¹ Arbetet kunde också bli mer uppdelat, både mellan makarna
och det övriga hushållet, liksom mellan makarna i sig. Mannen och hustrun
deltog till exempel allt mindre i de grövre och smutsigare göromålen, och

hustrun kom istället att i större utsträckning ägna sig åt hemmets vård.⁵²

Den ökade medvetenheten om vikten av förbättringar på lång sikt tog sig flera uttryck. Bönderna började till exempel i en allt större utsträckning föra dagbok, köpa almanackor och fickur. Tiden började uppfattas som ett jämnt flöde där regelbundna arbetsinsatser gav resultat. Tiden blev helt enkelt dyrbarare och det gällde att utnyttja den till jordbrukets fromma.⁵³

Bönderna blev också allt mer medvetna om det egna ståndets betydelse och möjligheter att påverka, vilket de utnyttjade politiskt. Från mitten av 1700-talet började de ta aktiv del i riksdagens och utskottens arbete där de kämpade för att stärka sina rättigheter, och underlätta för enskilda initiativ.⁵⁴ Under 1800-talet ökade deras politiska makt gradvis, i synnerhet med representationsreformen 1866, då valbarhet till riksdagen gynnades av ett jordägande. Från att under hela 1700- och 1800-talet stått i ett skarpt motsatsförhållande till adeln, fick de mot slutet av seklet allt mer gemensamt med sina forna fiender.⁵⁵

4. Ståndspersonernas gods och boställen

Herrgårdarna med sina gods upptog under 1700- och 1800-talen omkring en tredjedel av jorden i landet.⁵⁶ De flesta av dem var belägna i södra Sverige och då framförallt i Mälardalen, där de omfattade ungefär halva arealen, och i Östergötland, Västergötland och Skåne.⁵⁷ Boställena däremot var belägna i hela landet då de var tjänstebostäder för statens officerare, präster, länsmän etcetera.

På herrgårdar och boställen såg hushållet och arbetsorganisationen annorlunda ut än på bondgårdarna. Familjerna var inte lika involverade i driften som i böndernas hushåll utan jordbruket sköttes istället till övervägande del av anställd personal.

Godsen hade en ganska komplex organisation. De flesta bestod av två delar, dels herrgården, ofta ett säteri, som utgjorde godsets huvudgård, dels ett landbogods bestående av utarrenderade bondgårdar. Huvudgårdarna var vanligen ganska små, även på de största godsen. Åkerarealen uppgick sällan till mer än omkring 50 hektar och även boskapsstocken var av måttlig storlek med omkring 40 kor och ett 20-tal dragare. Men djuren var här i allmänhet bättre gödda än på bondgårdarna då man på herrgårdarna ofta hade tillgång till större ängs- och betesarealer.⁵⁸ På huvudgården bodde också några av de anställda. En inspektör/fogde ledde arbetet och ansvarade för godsets drift. Han kunde vid sin sida ha en deja eller fatburshustru/hushållerska, som ledde det inomgårdsliga arbetet och hade hand om

utspisningen och matförråden. Sedan fanns där vanligen ett par drängar som bland annat skötte djuren och ett par pigor som sommartid arbetade i jordbruket, och vintertid med vävning etcetera. På större gårdar fanns även trädgårdsmästare som förestod godsets trädgård.⁵⁹

Den huvudsakliga arbetskraften hämtades emellertid från dels de underlydande bondgårdarna, landbogodset, dels från torp som var anlagda på ägor. Landbogodset kunde på de största godsens omfatta över 50 bondgårdar, men mer normalt var kanske omkring 5–10 gårdar. Bönderna som arrenderade gårdarna betalade årligen en ränta till godsägaren som bestod av pengar, spannmål, varor och arbete. Det arbete de utförde på huvudgården skedde till största del i åkerbruket.⁶⁰ Torparnas ställen var vanligen betydligt mindre och deras ränta bestod till övervägande del i arbete; de fungerade inte sällan som godsens all-round personal som hjälpte till med litet av varje.⁶¹

Överst i hierarkin stod ägarfamiljen med sitt hushåll. Det finns få uppgifter om hur många som ingick i ett herrgårdshushåll. I studier av enstaka herrgårdar varierar antalet mellan 15 och 40 personer.⁶² En undersökning av finländska herrgårdar under 1700- och 1800-talen har visat på 11–15 personer. Av dessa utgjorde 5–6 personer herrskapets familj, och där kunde finnas någon äldre släkting och en guvernant/informator medan resten utgjordes av hus- och ladugårdspigor.⁶³ På boställena var förmodligen hushållen något mindre.

Männen i familjerna, har man menat, var under 1700-talet inte nödvändigtvis involverade i jordbruksdriften – denna kunde istället skötas av en inspektor – utan kunde istället ägna sig åt sina militära eller civila karriärer.⁶⁴

Hustrurna däremot var ofta verksamma på herrgårdarna då de förestod delar av det inomgårdsliga arbetet och hushållet. Vissa har gjort gällande att adliga och borgerliga kvinnor inte hade krav på sig att delta i produktionen, och att de därför var rätt sysslolösa och främst stannade inomhus där deras insatser kretsade kring sällskapslivet.⁶⁵ Andra har menat att de fostrades till att sköta ett hushåll med allt vad det innebar. Förutom ledarskapet som innebar anställandet och upplärandet av personal, ordergivning och organiserande hade de det övergripande ansvaret för husets inre skötsel, mathållning och rengöring, för trädgården, för småkreaturen liksom för livsmedelsförråden. Tyngre och smutsiga sysslor lämnades till pigorna. Vissa hushållssysslor tog de dock hand om själva såsom mer avancerade köksbestyr, skötseln av familjens kläder, linneförråd, silver och porslin.⁶⁶ Hustrurna kunde även, liksom i bondehushållen, tränga in på mannens ansvarsområde om så var nödvändigt, och ta ansvar för jordbruket.⁶⁷

Sönerna och döttrarna skolades tidigt in i sina framtida roller, männen som tjänstemän och godsägare, kvinnorna som hushållsföreståndare. När barnen var små uppfostrades de vanligen i hemmet under ledning av informatorer och guvernanter och de skickades sedan iväg på någon utbildning, sönerna till militärskolor eller universitet, döttrarna till hushållsskolor eller andra högre ståndshem. Det ansågs nyttigt för barnen att vara hemifrån några år.⁶⁸ Döttrarna återvände sedan ofta till hemmet i väntan på giftermål, liksom i viss mån sönerna som dock ofta tjänstgjorde i ett regemente eller på annan plats. Giftermål och bildandet av eget hushåll kunde emellertid dröja. Kvinnorna var vanligen omkring 25 år och männen omkring 30 år – först då var männens inkomst hög nog.⁶⁹

Försörjningen i de adliga och borgerliga familjerna var, liksom i bondefamiljen, i de flesta fall ett ständigt problem. Målet var att bibehålla familjens sociala ställning och för att nå detta mål användes strategier av olika slag. Ett stort kontaktnät var helt nödvändigt och detta vidmakthölls genom tjänster och gentjänster, och genom ett stort sällskapsliv. Genom kontaktnätet erhöles information och krediter, och det gjorde det till exempel möjligt att få tjänster inom statsförvaltning eller det militära.⁷⁰ Ståndsmässiga giften med personer ur samma eller högre samhällsskikt var naturligtvis eftersträvanvärt, och giftermål med nära släktingar var också mycket utbrett inom både adliga och borgerliga familjer under hela 1700- och 1800-talen.⁷¹ Det var emellertid inte alltid lätt att hitta försörjning åt alla barnen och äktenskapsfrekvensen hos adeln var därför betydligt lägre än hos bönderna.⁷² Man sökte också begränsa antalet barn i familjerna för att undkomma de stora utgifterna som var förknippade med utbildning och hemgifter.⁷³

Herrgårdarna med sina gods utgjorde den huvudsakliga inkomstkällan för 1700-talets adelsfamiljer. Hos en del familjer skapades ibland fideikommiss där äldste sonens äldste son övertog och förvaltade egendomen osplittrad. Detta skapade ett speciellt förhållande mellan syskonen där äldste sonen per automatik blev släktens överhuvud.⁷⁴ Men på mer normalstora herrgårdar synes det varit mer ovanligt att gårdarna gick i arv i flera generationer. Gårdar såldes ofta och det var inte nödvändigtvis den äldste sonen som tog över. Lämplighet, intresse och alternativa karriärmöjligheter vägdes alltid in.⁷⁵

Godsen och den agrara omvandlingen

Liksom hos bönderna ökade intresset bland ståndspersonernas för jordbruk från och med 1700-talets mitt. Med den förbättrade lönsamheten valde allt fler jordbrukarbanan istället för andra karriärer.⁷⁶ Allt fler borgare började

köpa upp herrgårdar och gods.⁷⁷ Boställsinnehavarna synes däremot inte ha engagerat sig särskilt mycket i sina jordbruk. Incitamenten för jordbruksinvesteringar var låga eftersom de inte ägde jorden själva och många av dem bodde istället i städerna eller på andra gårdar, och hade sina boställen utarrenderade till bönder.⁷⁸

Förändringarna i herrgårdarnas hushåll och arbetsorganisation var även de stora. Mest iögonfallande var den stora omdisponeringen av godsens arbetskraft som ägde rum under framförallt 1800-talets första hälft. Den traditionella godsdriften med frälsebönder började mot slutet av 1700-talet anses ineffektiv och olönsam. Man menade att bönderna ägnade allt för mycket tid åt sina egna jordbruk, tid som istället skulle kunna användas i huvudgårdens jordbruk.⁷⁹

Flera godsägare började därför slå samman underlydande gårdars jord med huvudgården, och frälseböndernas dagsverken ersattes dels med torpare, dels med heltidsanställda statare, gifta jordbruksarbetare med lön in natura. Huvudgårdsdriften ökade generellt på godsen under 1800-talet och antalet statare med den, men på många gods blev denna nya driftsform bara ett komplement till frälseböndernas dagsverken.⁸⁰ Att huvudgårdsdrift hade svårt att slå igenom i större skala berodde på det risktagande det innebar med att ha ett större antal människor anställda på helårsbasis. Arbetskraftsbehovet var ju som störst under sommarhalvåret och det kunde därför vara en fördel om de anställda delvis tog ansvar för sin egen försörjning, som frälsebönderna och torparna gjorde. Med huvudgårdsdrift blev godsets ekonomi därmed känsligare för eventuella störningar.⁸¹ Intensifiering av jordbruksdriften blev därför framförallt vanlig på de gods som hade stor avsaluförsäljning med någorlunda jämn inkomst över året.⁸²

Först med övergången till animalieproduktion under 1800-talets sista decennier uppstod ett behov av en större stam fast anställda. Inkomsterna blev då mer jämnt fördelade över året och de stora mjölkkobesättningarna som byggdes upp krävde en stor arbetsstyrka, främst många mjölkerskor vilka ofta var statarhustrur.⁸³ Behovet av tillsyn och övervakning ökade också med stordrift. Med allt fler anställda, fler mekaniska hjälpmedel och nya odlingssystem behövdes fler arbetsledare.⁸⁴

Hur herrskapens hushåll förändrades i och med 1700- och 1800-talens omvandling är svårare att ge besked om. Vissa forskare menar att den förbättrade lönsamheten ledde till en utvidgning av hushållen genom att tjänarna blev både fler och fick mer specifika uppgifter.⁸⁵ En iakttagelse är också att antalet manliga tjänstehjon, betjänter och husdrängar, blev färre och ersattes av kvinnliga istället.⁸⁶

Det är däremot väl känt att det i högreståndshushållen skedde en form av privatisering av familjen, som i sin tur bottnade i en förändring av arbetsfördelningen mellan mannen och hustrun. Professionalisering av yrkeskärerna ledde till att hustrurna blev allt mindre delaktiga i produktionen och kom att ägna en allt större del av sin tid åt hemmet. De förlorade därmed sin relativt självständiga ekonomiska ställning gentemot männen. Mot 1800-talets slut ägnade sig hustrurna nästa enbart åt barnuppfostran och hemmet, åt familjens privata angelägenheter.⁸⁷

Vissa har hävdade att denna privatisering av hushållet var ett uttryck för en borgerlig ideologi som under loppet av 1700- och 1800-talen gradvis konkurrerade ut de adliga värderingarna. Borgerskapets handelsmän och hantverkare var några av samhällsomvandlingens stora vinnare eftersom de gynnades av den omfattande handeln och ökade efterfrågan på varor, och de flyttade under perioden fram sina positioner både ekonomiskt och politiskt.⁸⁸ Det var i de borgerliga hushållen som arbetsgemenskapen mellan mannen och hustrun ansetts ha försvunnit först, och detta redan under 1700-talet. Då bevarade de adliga hushållen fortfarande en äldre hushållsstruktur baserad på godsekonomi.⁸⁹

Andra menar att det snarare rörde sig om en sammansmältning av adliga och borgerliga ideal, och att denna skedde på adelns villkor. Adeln hade av tradition och i egenskap av stora jordägare ännu i slutet av 1800-talet stort inflytande och de dominerade både politik och förvaltning.⁹⁰ Visserligen hade adelsprivilegierna avskaffats ett efter ett sedan 1600-talets slut men bördens hade inte på något vis förlorat sitt symboliska kapital; ställningen bibehölls ändå genom innehavet av jord och höga tjänster. Adelns ställning var alltså stark och det var snarare de som avgjorde vilka borgare som skulle upptas hos dem i eliten.⁹¹

Adeln hade också gradvis förändrat och anpassat sitt beteende inom ramarna för sitt stånds ideal. Det fanns sedan länge beröringspunkter med borgerskapet; många adelspersoner var till exempel tidigt engagerade i både handel och bruksnäring. Med avskaffandet av privilegierna försvann också många av de tvingande plikter som tidigare var ålagda dem, och de kunde i större utsträckning välja sin egen väg. Allt färre blev till exempel officerare och giftermål med ofrälse blev vanligare.⁹² Adeln flyttade också i en allt större utsträckning in till städerna under 1800-talet där de blev verksamma som tjänstemän i den växande byråkratin; av tvång för att försörja sig är en uppfattning⁹³, en annan att det var ett aktivt val för att kunna leva ett bättre och modernare liv.⁹⁴

Inom den jordägande högadeln var dock denna anpassningsförmåga

inte lika tydlig. Misstänksamheten mot den nya tiden var stor, men högadeln hade samtidigt en komplex och delvis motsägelsefull inställning till samhällsförändringarna. Industrialiseringen och urbaniseringen hotade den samhällsordning som de såg sig som bärare av, samtidigt som de gynnades av den växande efterfrågan på livsmedel.⁹⁵ Det ideal de förespråkade utgick också från godsets struktur: ett patriarkaliskt utformat samhälle där jordbruket utgjorde basen.⁹⁶

5. Avslutning

1700- och 1800-talens agrara omvandling innebar stora förändringar för landet i sin helhet. Nyodling, skiften, inkorporeringar, förändrade arbetsorganisationer, nya odlingssystem, specialisering och ökad marknadsintegration förändrade landsbygden i grunden. Sammantaget ledde allt detta till ett ökat välstånd, i synnerhet för de jordägande grupperna.

Till en del var dessa förändringar en följd av en statlig politik. Jordbrukets betydelse för landets ekonomiska tillväxt kom i fokus och det tillkom gradvis lagar och förordningar som gynnade tillväxten. Dessa förändringar var dock till stor del en följd av påtryckningar från jordbrukarna, från godsägare, borgare och bönder. Isynnerhet de sistnämnda stärkte sin ekonomiska ställning under den agrara revolutionen, och fick med tiden allt mer makt.

På gårds- och hushållsnivå var också förändringarna stora. Åkerarealerna växte kraftigt genom nyodling. Genom jordskiften, nya typer av redskap och nya odlingssystem effektiviserades driften. Hushåll och arbetsorganisation blev också effektivare genom att hushållen i allt större utsträckning specialiserade sig på just jordbruk. Ett växande antal obesuttna, arbetade säsongvis eller med hantverk. Specialiseringen mellan olika geografiska områden och mellan landsbygd och städer accentuerades också, vilket ledde till en utökad marknad.

Man måste dock ha klart för sig att det rörde sig om ganska sega processer. Det övergripande målet för både bonde- och godsägarhushållet var att försörja och reproducera hushållet utifrån de möjligheter som fanns till hands. Den huvudsakliga inkomstkällan var jordbruket med alla de risker som var förknippade med den näringen. Inkomsterna varierade över året, liksom från år till år, vilket medförde att hushållen fick ha en ganska pragmatisk hållning för att hantera de ekonomiska kriser som kunde uppstå.

Dessa förändringar i jordbruk, hushåll och produktion måste haft betydelse för hur man utformade sina gårdar och hus. I det följande kapitlet

skall jag se närmare på hur man inom den tidigare forskningen ansett att bebyggelsen sett ut och utformats under 1700- och 1800-talen, och vilka faktorer man lyft fram som betydelsefulla för bebyggelsens förändring och utveckling.

NOTER KAPITEL 2. DEN AGRARA OMVANDLINGEN

- ¹ Gadd (2000) s. 187.
- ² Gadd (2000) s. 188.
- ³ Magnusson (1997) s. 185f
- ⁴ Magnusson (1997) s. 204ff, Gadd (2000) s. 195ff.
- ⁵ Magnusson (1997) s. 197ff, Gadd (2000) s. 190f.
- ⁶ Gadd (2000) s. 190f, 273ff.
- ⁷ Lange (2000).
- ⁸ Magnusson (1997) s. 192ff.
- ⁹ Aronsson (1992) s. 308, Åström (1993) s. 286ff.
- ¹⁰ I Skaraborgs läns skogsbygder ökade åkerarealen t.ex. med 180% mellan 1750 och 1850, se Gadd (1983) s. 271ff, och från Dalarna finns uppgifter om en ökning på över 300%, se Isacson (1979) s. 168.
- ¹¹ Magnusson (1997) s. 192ff.
- ¹² Gadd (2000) s. 242f.
- ¹³ Petersson (1989) s. 186f., Gadd (2000) s. 321.
- ¹⁴ OBS
- ¹⁵ Gadd (2000) s. 284.
- ¹⁶ Gadd (2000) s. 318, Morell (2001) s. 241ff.
- ¹⁷ Gadd (2000) s. 329., Lange (2000).
- ¹⁸ Olai (1987) s. 228f, Pettersson (1983) s. 336.
- ¹⁹ Gadd (1998) s. 214f.
- ²⁰ Morell (2001) s. 93ff.
- ²¹ Magnusson (1997) s. 209ff.
- ²² Myrdal (1991b) s. 85f.
- ²³ Magnusson (1997) s. 209ff.
- ²⁴ Winberg (1975) s. 261 f
- ²⁵ Gadd (2000) s. 361f.
- ²⁶ Gadd (1998) s. 89.
- ²⁷ Gadd (2000) s. 204.
- ²⁸ Gadd (2000) s. 53f.
- ²⁹ Flygare (1999b) s. 43f.
- ³⁰ Gaunt (1983) s. 86.
- ³¹ Flygare (1998) s. 186.
- ³² Gaunt (1983) s. 92ff.
- ³³ Jonsson (1980) s. 60ff.
- ³⁴ Gaunt (1983) s. 123ff.
- ³⁵ Gaunt (1983) s. 124.
- ³⁶ Gaunt (1983) s. 126, 138, Hellspong & Löfgren (1994) s. 256.

- 37 Flygare (1999b) s. 43ff.
- 38 Gaunt (1983) s. 87ff.
- 39 Hellspong & Löfgren (1994) s. 231.
- 40 Flygare (2000) s. 55ff
- 41 Gaunt (1983) s. 22ff.
- 42 Perlestam (1999) s. 235.
- 43 Gaunt (1983) s. 152ff.
- 44 Winberg (1975) s. 265, Carlsson (1956) s. 189ff.
- 45 Herlitz (1974), Isacson (1979) s. 173ff, Köll (1983) s. 51ff.
- 46 Herlitz (1974) s. 360, Winberg (1975) s. 266.
- 47 Köll (1983) s. 51ff.
- 48 Hanssen (1976) s. 41ff.
- 49 Hanssen (1976) s. 46ff.
- 50 Gaunt (1983) s. 237f och 247ff, Hellspong & Löfgren (1994) s. 234.
- 51 Hanssen (1976) s. 46ff.
- 52 Gaunt (1983) s. 123f, Hellspong & Löfgren (1994) s. 262f.
- 53 Myrdal (1991b) s. 11ff.
- 54 Bäck (1984) s. 294f.
- 55 Aronsson (1992) s. 328f.
- 56 Gadd (2000) s. 199.
- 57 Jonsson (1985) s. 8.
- 58 Gadd (2000) s. 100ff.
- 59 Lönnqvist (1978) s. 605f, Gadd (2000) s. 100ff.
- 60 Gadd (2000) s. 104f
- 61 Magnusson (1980).
- 62 Herrgården Äsperöd i Skåne bestod förutom familjen av husmamsell, informator, 3–4 pigor, drängar m.fl., summa c:a 15 personer, se Bringéus (2000) s. 232ff. De skånska storgodsens synes ha haft hushåll på upp emot 40 personer, se Stjernswärd (1980) s. 9.
- 63 Åström (1993) s. 47f.
- 64 Lönnqvist (1978) s. 623ff
- 65 Gaunt (1983) s. 138ff
- 66 Keinänen (2003) s. 155ff, Ulvros (1996) s. 187ff, Åström (1993) s. 131f.
- 67 Ulvos (1996) s. 187ff.
- 68 Åström (1993) s. 143ff, Ulvros (1996) s. 187ff.
- 69 Åström (1993) s. 143ff.
- 70 Hasselberg (1998) s. 279f.
- 71 Åström (1993) s. 148ff.
- 72 Hellspong & Löfgren (1994) s. 271f.
- 73 Gaunt (1983) s. 247ff.
- 74 Hellspong & Löfgren (1994) s. 271.
- 75 Åström (1993) s. 38f och s. 131f.
- 76 Lönnqvist (1978) s. 611ff.
- 77 Gadd (2000) s. 220.
- 78 Gadd (2000) s. 108f behandlar jordbruket, och Ulväng (2002) både jordbruk och boende.
- 79 Winberg (1975) s. 175, Gadd (2000) s. 215f.
- 80 Jonsson (1985) s. 9ff.

- ⁸¹ Jonsson (1985) s. 15.
- ⁸² Gadd (2000) s. 216f.
- ⁸³ Morell (2001) s. 71.
- ⁸⁴ Gadd (2000) s. 218f.
- ⁸⁵ Åström (1993) s. 48.
- ⁸⁶ Rundqvist (2001) s. 239.
- ⁸⁷ Gaunt (1983) s. 138ff, Hellspong & Löfgren (1994) s. 273f. Ulvros (1996) s. 331ff.
- ⁸⁸ Carlsson (1949) s. 243f.
- ⁸⁹ Hellspong & Löfgren (1994) s. 272.
- ⁹⁰ Jonsson (1997) s. 676ff, Norrby (2003) s. 191ff.
- ⁹¹ Norrby (2003) s. 191ff.
- ⁹² Norrby (2003) s. 197ff.
- ⁹³ Carlsson (1968) s. 108ff.
- ⁹⁴ Norrby (2003) s. 197ff.
- ⁹⁵ Jonsson (1997) s. 655ff.
- ⁹⁶ Jonsson (1997) s. 676ff.

KAPITEL 3.
GÅRDARNA OCH HUSEN
I SAMHÄLLSOMVANDLINGEN

Avsikten med det här kapitlet är att mycket kortfattat redogöra för hur forskningen sett på bebyggelseförändringarna på landsbygdens herrgårdar, boställen och bondgårdar, och hur velat förklara dessa förändringar. I kapitlet kommer jag också att diskutera i vilken mån tolkningarna är rimliga i förhållande till vad som redovisades i förra kapitlet. I slutet av kapitlet presenteras sedan frågeställningen.

För att förstå bakgrunden till tolkningarna är det emellertid på sin plats med en kort historik om hur den bebyggelsehistoriska forskningen utvecklats i Sverige.

1. Den bebyggelsehistoriska forskningen i Sverige

Som nämndes i kapitel 1 har forskningen om landsbygdens byggnadsskick en lång tradition i Sverige. Redan under 1600-talet påbörjades den första dokumentationen av äldre bebyggelse, men det är egentligen först från och med 1910-talet vi kan börja tala om mer systematiska och vetenskapliga studier.¹ Inte desto mindre är det dock just insamlandet, beskrivandet och dokumenterandet som dominerat den svenska bebyggelsehistoriska forskningen genom århundradena, och, skulle jag vilja påstå, fortfarande utgör huvudfåran.

Samlandet och beskrivandet hade före 1900-talets början inte primärt bebyggelsen i fokus, utan det handlade om ett slags allmän dokumentation av olika typer av lämningar, föremål och handskrifter, nästan alltid med nationella förtecken. I det stormaktstida Sverige var till exempel dokumentationen av forna tiders gravar, runstenar och byggnader en viktig del i hävdandet av rikets förment förnåma rötter. 1700-talet däremot innebar

till en början ett minskat intresse för det förflutna; landet hade förlorat sin ställning, och den rationella upplysningstidens mer njugga inställning till historieromantik innebar att de patriotiska tongångarna tonades ned. Men under seklets andra hälft växte emellertid intresset igen.² Nu lyftes göten fram, den svenske urinvånaren som var en fri och självägande bonde, och med vars hjälp Sverige hävdade sin särställning. Romantiserandet kring odalmannen underblästes av det växande jordbruksintresset vid denna tid.³

Göticismen blomstrade under hela 1800-talet, och var den svenska varianten av de nationella strömningar som framförallt förekom i Tyskland och andra centraleuropeiska länder.⁴ Intresset för det förflutna och dess lämningar började nu också formaliseras allt mer, bland annat genom att forskning började bedrivas på universiteten, ofta efter tyska förebilder.⁵

Det var emellertid i England och Frankrike som de första mer vetenskapliga verken om bebyggelse publicerades. Här hade det under loppet av 1700-talet vuxit fram ett mer allmänt intresse för historiska byggnader och för byggnadskonstens utveckling, vilket i kombination med iakttagelser gjorda av koloniernas natur- och kulturliv ledde fram till de första vetenskapliga bearbetningarna.⁶ För det var ett evolutionistiskt perspektiv som användes, där koloniernas enkla hyddor betraktades som det lägsta stadiet i en utvecklingskedja och den västerländska stenbyggnadskonsten som det förnämsta. Det evolutionistiska synsättet kom sedan att prägla den bebyggelsehistoriska forskningen i Europa för en lång tid framöver.⁷

Mot en bebyggelsehistorisk forskning

För svensk del dröjde det emellertid till 1800-talets andra hälft innan något större verk publicerades. En inspirationskälla för de svenska forskarna var norrmannen Eilert Sundt, som med sina från och med 1860-talet utgivna verk om den norska folkliga byggnadskulturen inspirerade forskare i hela Europa. I hans arbeten betonades byggnadskulturens samband med de ekonomiska och sociala förhållandena och han poängterade även geografins stora betydelse; bland annat sökte han dra upp gränser för de viktigaste kulturprovinserna i Norge.⁸

Under 1800-talets sista decennier stärktes intresset än mer. Vid det här laget hade industrialiseringen kommit igång på allvar med framväxten av storstäder, fabriker etc., och denna snabba samhällsomvandling upplevdes av många som ett hot mot den svenska kulturen. Längtan efter den gamla tiden, efter jordbruksamhället, accentuerades, och blev mer än förut ett ideal att sträva efter. Akademiker, konstnärer, arkitekter och författare hyl-

lade det gamla bondesamhället med dess, som det uppfattades, enastående kvalitéer. Inte minst var stödet för rörelsen stort från de jordägande godsägarna och bönderna vilka, som framgick av förra kapitlet, hade stor politisk makt vid denna tid.

På det kulturpolitiska området växte det snart fram en stor opinion för ett starkare skydd för byggnadskulturen och naturen. Genom statliga organisationer och offentlig kontroll skulle historiska monument registreras och fridlysas.⁹ Redan år 1866 hade Nationalmuseum öppnats, med samlingar av konst och fornföremål.¹⁰ På initiativ av Arthur Hazelius tillkom Nordiska museet 1873 vars syfte var att samla in kulturhistoriskt intressanta föremål från hela Sverige, samt ett decennium senare Skansen dit äldre byggnader flyttades och inreddes med tidstypiska interiörer och tablåer. I Lund skapades samtidigt *Kulturen i Lund* av Georg Karlin.¹¹

Nordiska museet kom framgent att spela en central roll för forskningen kring den nationella kulturen. Det var till exempel från Nordiska museet som de första mer systematiska inventeringarna av äldre bebyggelse initierades.¹² Till en början var det främst den folkliga kulturen, och då främst böndernas, som var av intresse, en forskning som snart utmynnade i en egen disciplin, folklivsforskning, eller etnologi som det senare kom att kallas. Men snart påbörjades även inventeringar av högreståndskulturen, av herrgårdarna, prästgårdarna och stadsboningarna.¹³ Bebyggelsen på dessa behandlades dock inte av folklivsforskarna, utan av konsthistoriker (senare konstvetare) och arkitekter.

Skördetid

Redan vid 1900-talets första årtionde skedde alltså en uppdelning i studiet av landsbygdens bebyggelse. Denna delning var dock inte på något sätt given, utan var resultatet av de två ämnenas konsolidering och därmed behov av avgränsningar; både etnologin och konstvetenskapen blev självständiga ämnen och erhöll sina första professurer på 1910-talet.¹⁴ Arkitekter och konsthistoriker var inte ointresserade av den "folkliga" bebyggelsen och behandlade den också i flera verk, men det var folklivsforskningen och dess ledare, professor Sigurd Erixon som helt kom att dominera fältet.¹⁵

Sigurd Erixon tillträdde professuren i etnologi vid Nordiska museet år 1934 men hade dessförinnan varit verksam vid museet i 20 år.¹⁶ Redan på 1910-talet hade han formulerat ett program som bestämde inriktningen på den etnologiska forskningen för årtionden framöver. Han kom som få personer inom en vetenskap att dominera totalt; hans idéer och målsättningar styrde svensk etnologi i över 50 år, ända fram till 1960-talet. Under Erixons

ledning utvecklades Nordiska museets inventeringsverksamhet och de blev mer systematiska och fick med tiden en både djupare och bredare karaktär för att täcka in så mycket som möjligt av den lokala kulturen.¹⁷

Det evolutionistiska perspektivet fortfor att spela en stor roll, och kombinerades gärna med en diffusionistisk metod där spridningen av olika företeelser registrerades på kartor. Genom systematiska inventeringar kategoriserades gårdar, byggnader och föremål och ordnades efter utseende, typ och område. På så sätt kunde man definiera olika kulturområden vilket kunde förklara särarter i olika företeelser på både nationell och internationell nivå. Skillnaderna mellan de olika kulturområdena sökte etnologerna förklara mot bakgrund av naturgeografiska och klimatologiska förhållanden. Förekomsten av städer och ståndspersoner, liksom handelsvägar, gavs en stor roll i förklaringsmodellen som nyhetsspridare.¹⁸

Det är också som evolutionist och diffusionist som Erixon gått till eftervärlden. Men från och med 1930-talet tog han även intryck från den pågående socialantropologiska forskningen¹⁹, och av den mer historiskt inriktade kulturgeografien.²⁰ Från och med nu kompletterades också inventeringarna med intervjuer utifrån så kallade frågelistor vilket ytterligare bidrog till förståelsen av böndernas sociala och kulturella system.²¹ De sociologiska inslagen förblev emellertid relativt få även i de senare verken såsom *Atlas över svensk folkkultur* som började planeras år 1937 och som var tänkt att sammanfatta etnologernas dryga 30 års insamlingar i utbredningskartor.²²

De undersökningar och bearbetningar som utfördes av etnologerna har haft en oerhört stor betydelse för förståelsen av den äldre folkliga kulturen, och ännu 50 år senare bildar den grunden för mycket av den bebyggelseforskning som utförs. Erixons typologier av föremål, byggnader, gårdstyper och byar är till exempel än idag praktiskt taget allenarådande.²³

Den konst- och arkitekturhistoriska bebyggelseforskningen fick även den sitt stora uppsving under 1920- och 1930-talen, men till skillnad från etnologerna kom konsthistorikerna alltså i huvudsak att ägna sig åt de högre samhällsskiktens bebyggelse.²⁴ En avgörande skillnad var också kopplingen till den praktiska verksamheten i samhället. Flera av forskarna var samtidigt utövande arkitekter med möjlighet att omsätta sina förvärvade kunskaper i byggnadsverk eller vid restaureringar.²⁵ Här lades grunden till den moderna kulturmiljövardens som sedan kom att dominera under efterkrigstiden.

Nordiska museet med sin högreståndsavdelning spelade en mycket viktig roll i dokumentationsarbetet, och lät bland annat utföra inventeringar av både herrgårdar, prästgårdar och annan ståndsmässig bebyggelse²⁶,

men man samarbetade också med kollegor och arkitekter vid universitetsinstitutionerna, KTH och Konstakademien.²⁷ Av de större projekt som initierades märks främst *Slott och herresäten i Sverige*, som inleddes redan år 1908 och som syftade till att i ord och bild presentera de viktigaste anläggningarna i Sverige och *Sveriges kyrkor*.²⁸ Arbetet var som hos etnologerna främst inriktat mot inventeringar och bestämmandet av materialet, ibland genom evolutionistiska metoder.²⁹

Men utmärkande för 1920- och 30-talets avhandlingar var annars vad man skulle kunna kalla ett kulturhistoriskt perspektiv. Byggnadernas utseende och disposition förklarades mot bakgrund av idéhistoriska strömningar, av förändrade umgängesmönster, och av byggnadstekniska innovationer etc. Stöd för sina slutsatser fick de också i det rikhaltiga historiska källmaterial som ståndspersoner avsatt i form av ritningar, räkenskaper och brevväxling, och som kompletterade de bevarade byggnaderna. Konsthistorikerna hade därmed helt andra möjligheter att tränga på djupet i sina analyser av de bebyggelsehistoriska förändringarna.³⁰

Förmodligen bidrog dessa skillnader i källmaterialets omfång och kvalitet till hur den bebyggelsehistoriska forskningen utvecklades inom etnologi och konsthistoria. Den "folkliga" bebyggelsen kunde i princip endast studeras genom de bevarade artefakterna, husen, och källmaterialet fick därför samlas in från hela Sverige. Konsthistorikerna kunde på ett helt annat sätt plocka russin i kakan och välja de bäst bevarade husen med bra gårdsarkiv.³¹

Efterkrigstiden

De sista 50 årens bebyggelsehistoriska forskning har dominerats av det antikvariska perspektivet där bevarandet av kulturarvet stått i fokus. Efter andra världskriget med dess katastrofala följder intensifierades i flera länder i Europa arbetet med att försöka skydda märkvärdiga byggnader och naturområden. Detta hade, precis som i Sverige, i viss mån skett redan tidigare, men nu insåg man betydelsen av ett starkare skydd.³² Den tilltagande urbaniseringen, med utplånandet av landsbygdsbebyggelse över större områden, bidrog säkerligen också till man började uppmärksamma även den enklare bebyggelsen, bondgårdarna och torpen.

För svensk del stärktes greppet om byggnaderna och den omgivande miljön genom Riksantikvarieämbetet. En nyckelperson var riksantikvarien Sigurd Curman, professor på konstakademien, som genom sina varsamma restaureringar kunde visa på byggnadernas värde som historiska dokument.³³ Behovet av ett helhetsgrepp på byggnader och miljö växte än mer

med 1960- och 70-talens utbyggnader av städer och kommunikationsleder. På uppdrag av staten genomförde Riksantikvarieämbetet och läns museerna stora bebyggelseinventeringar som låg till grund för urvalsdiskussioner och bevarandearbetet. I inventeringarna inkluderades även det sena 1800-talets och 1900-talets bebyggelse, vilken den äldre etnologiska forskningen utelämnat.³⁴

Intresset för denna nyare bebyggelse växte överhuvudtaget från och med 1960- och 70-talen. En del konsthistoriker influerades efter kriget av både idéhistoria och sociologi vilket ledde till fördjupade studier av själva boendet, snarare än arkitekturen.³⁵ Man började också i en allt större utsträckning lämna högre ståndsbegyggelsen till förmån för studier av hyreshus, arbetarbostäder, industrier, skolor etc.³⁶ Inte minst bidrog rivningar, saneringar och ombyggnader i städerna till att väcka människors intresse för äldre bebyggelse.³⁷

Den etnologiska forskningen i sin helhet påverkades även den kraftigt av det sociologiska inflytandet. Den äldre generationen etnologer med Sigurd Erixon i spetsen förblev som redan nämnts relativt opåverkade, men 1960- och 70-talets forskare tog djupa intryck. En forskare som fick stort inflytande från och med 1960-talet var sociologen Börje Hanssen som i sin avhandling från år 1952 kunde påvisa hur komplex den svenska landsbygden var under 1700- och 1800-talen, och att skillnader i den materiella kulturen i stor utsträckning kunde härledas till socioekonomisk hemvist, snarare än till geografiska faktorer.³⁸ Avhandlingen fick stor betydelse och influerade bland annat forskningen om nyhetsspridningens mekanismer på landsbygden.³⁹

Den yngre generationen etnologer började emellertid redan under 1950-talet lämna den agrar- och bebyggelsehistoriska forskningen för andra fält. Några få stannade dock kvar och försökte analysera bebyggelsen utifrån de nya perspektiven. I centrum kom nu frågor om samspelet mellan människan och miljön, där byggnaderna studerades utifrån människors uppfattning om dem. Företeelserna uppfattades inte längre som produkter *inom* en kultur utan som produkter *av* en kultur.⁴⁰

De sista decennierna har intresset för bebyggelsen ökat. Med kultur- miljövärdsektorns tillväxt har behovet av kunskap vuxit och på flera håll i landet bedrivs undervisning i vård och underhåll av det äldre byggnadsbeståndet. Överhuvudtaget har forskningen sedan 1960-talet präglats av en stor bredd där man vägt in en rad olika perspektiv och förutom konstvetare, arkitekter och etnologer deltar idag både kulturgeografer och historiker i arbetet.⁴¹ Och det är ännu de antikvariska perspektiven som dominerar;

huvuddelen av vad som publicerats har haft karaktären av bearbetningar av inventeringsmaterialet, eller handlat om urvalskriterier och vårdfrågor.

2. 1700-och 1800-talens gårdar – vad vet vi?

Den mycket omfattande forskningen har alltså skett inom huvudsakligen två fält, etnologin och konstvetenskap med där angränsande institutioner och museer. Jag skall nu försöka att kort och mycket översiktligt beskriva hur man i den tidigare forskningen velat förklara förändringarna på 1700- och 1800-talets gårdar.

Två discipliner – två perspektiv

Som framgick av förra avsnittet utvecklades konsthistoria och etnologin efter två olika linjer. Båda hade en form av kulturhistoriska förklaringsmodeller, men man betonade olika faktorer olika starkt. Mycket förenklat och litet tillspetsat skulle man kunna säga att etnologerna främst såg bebyggelsen som en ekologisk produkt, där naturtyp, klimat och produktion spelade in, medan konsthistorikerna hellre lyfte fram den kulturella kontexten.

Även synen på förändring skilde dem åt. Enligt den konsthistoriska forskningen utvecklades herrgårdarnas byggnader kontinuerligt under 1700- och 1800-talen. Utvecklingen delades in i olika stilepoker, alla med sina karakteristiska drag. Från 1600-talets mitt fram till 1700-talets första hälft var det *barocken* som satte sin prägel på gårdarna, decennierna kring 1700-talets mitt *rokokon*, och under dess senare hälft nyklassicismen, i Sverige ofta uppdelad i den *gustavianska* perioden, den *sengustavianska*, och under 1800-talets första hälft *empiren*. 1800-talets senare delar kännetecknas av flera olika arkitekturstilar.

Det är också arkitekturen som sådan som stått i fokus i de flesta studierna. Det handlar om byggnadernas formspråk, om deras proportioner, byggnadselementens sammansättning, rummens disposition och inredningarnas utformning. Enskilda arkitekters inflytande tillmäts också en stor betydelse. Fäder och söner De la Vallé och Tessin dominerade under barocken, Hårleman under rokokon, Rehn och Adelcrantz under den gustavianska eran etcetera. Ofta diskuteras arkitekternas verksamhet i termer av nyskapande, traditionell, skicklig.⁴²

I den etnologiska forskningen däremot är det inte förändring som betonas i första hand när det gäller 1700- och 1800-talens bebyggelse. Byar, gårdar och hustyper ansågs vara ungefär desamma hela tiden. De var en produkt av klimat, geografi och näringsförhållanden, och var indelade efter

sina karakteristiska drag. Där fanns radbyar, klungbyar, platsbyar etc., och gårdarna var av olika typer. De *nordsvenska* gårdarna som var vanligast i Dalarna och Norrland och hade samtliga hus samlade kring ett tun, den *centralsvenska* som återfanns i Mälardalsregionen och som ofta var byggd i rektangulär form men uppdelad i två tun genom en särskiljande stall- eller bodlänga, den *götiska* som påminde om den centralsvenska, men istället hade ett staket mellan tunen, och den *sydsvenska* som var helt kringbyggd med stenlagd gård i mitten.⁴³

Byar, gårdar och hus förändrades med andra ord litet över tid, men det fanns en viktig tidpunkt då förändringarna var desto större, och det var 1800-talets mitt. Då, menade man, ägde laga skiftet rum, vilket ändrade förutsättningarna radikalt för bebyggelseutvecklingen.

Detta kan ju låta motsägelsefullt eftersom de evolutionistiska och diffusionistiska perspektiven båda är uttryck för en ständig förändring. Men dessa processer berörde inte 1700- och 1800-talens bebyggelse, utan verkar ha legat längre tillbaka i tiden. De kulturområden som räknas upp under 1700- och 1800-talen är redan fastställda och definierade, och by-, gårds- och hustyper redan färdigutvecklade.

Både de konsthistoriska och äldre etnologiska forskningsresultaten kan i många fall kritiseras för en ganska mekanisk syn på bebyggelseutvecklingen. Gårds- och hustyper utvecklades utan synbar koppling till samhällsutvecklingen i övrigt, och fokuseringen på byggnaderna i sig dominerade. Kritik saknades inte heller, och att en yngre generation forskare under efterkrigstiden alltmer började tillämpa ett mer sociologiskt perspektiv är kanske inte förvånande; det fanns ett behov av att förstå bebyggelsen i ett vidare sammanhang.

Konsensus

Det sociologiska inflytande fick som jag visade betydelse för både konstvetare och etnologer. Men det var få forskare som kom att tillämpa de nya perspektiven på landsbygdsbebyggelsen. Inom konstvetenskapen återfinns de sociologiska ansatserna främst i studier om stadsbebyggelse, och etnologerna kom ju i en allt högre utsträckning ägna sig åt andra forskningsområden.

Men av större betydelse är att gränserna mellan de olika disciplinerna började luckras upp allt mer. Konsthistoriker hade redan tidigare i viss mån ägnat sig åt böndernas bebyggelse, och då främst de mer konstnärligt utformade delarna av den, men idag är det inte ovanligt med både konstvetenskapliga och arkitekturhistoriska verk som behandlar bondebebyggelsen. Enstaka etnologer gav sig också i kast med högrestatusbebyggelse.

Idag verkar det också finnas en stor samstämmighet om hur bebyggelsen sett ut och utvecklats under 1700- och 1800-talen. Man är i stort överens om att bebyggelsen påverkades av en rad olika faktorer som inte bara var många utan även inbördes samspelade på ett komplicerat sätt.

Arkitekturhistorikern Finn Werne, som inspirerats av den tidiga etnologiska forskningen, är kanske den som bäst sammanfattat hur intrikat utformningen av byar, gårdar och hus var länkade till varandra. *Byarnas form*, menar Werne, genererades av klimatet, landskapet, odlingsmetoder, sociala och ekonomiska strukturer, arvssystem och de enskilda gårdarnas form, *gårdarnas form* av byns organisation, andel och läge i byn, de andra gårdarnas lägen, näringsfångets organisation, krav på utrymmen m.m., och *husens form*, slutligen, av gårdarnas form, tillgänglig teknik, tillgång på byggnadsmaterial, hushållens storlek, bostadsvanor, sättet att hysa djur, förvaring av vinterfoder etc. Det var med andra ord ett ”komplicerat nätverk av vanor, skick och traditioner, kunskaper, överväganden, ställningstaganden och materiella betingelser” som styrde utformandet av både bostäder och ekonomibyggnader.⁴⁴

Liknande tankegångar återfinns också hos flera av efterkrigstidens bebyggelseforskare.⁴⁵ Etnologen Gösta Arvastson, som studerat prästgårdars förändrade byggnadsskick under 1700-talet, har också, som en tydlig markering mot sina äldre kollegor, varnat för vad han kallar en ekologisk determinism. Byggnadsalternativen, menar han, var aldrig bestämda utifrån form, material och teknik, utan varierade med den sociala och kulturella orienteringen. Valet av bostadstyp var med andra ord en balans mellan föreställningsvärld och materiella yttringar, och ägde rum för att upprätthålla något, t.ex. behovet av trygghet, social identitet och prestige.⁴⁶

Att förklara en förändring

Men vad är det då för faktorer som lyfts fram som betydelsefulla för förändringar i bebyggelsen, och på vilket sätt anses de ha påverkat bebyggelsen? Ja, som redan framgått är det en rad faktorer som nämnts, men det är tre som dominerar, nämligen de idéhistoriska sambanden, överhetens påverkan, samt den ekonomiska utvecklingen.

DE IDÉHISTORISKA SAMBANDEN En stor plats i framförallt de konstvetenskapliga och arkitekturhistoriska verken har de idéhistoriska sambanden.⁴⁷ Arkitekter och byggherrar styrdes av olika ideal, som formades utifrån rådande politiska, moraliska och religiösa föreställningar etcetera, och sedan konkretiserades i byggnadskap.

Från 1600-talets slut började till exempel herrgårdarna utformas efter ett symmetriskt och axialt ideal hämtat från stormakten Frankrike, ett ideal som hade starkt samband med framväxten av den starka absoluta monarkin. Herrgårdarna utformades nu efter en axel som innefattade en rak infartsväg, en förplats med flyglar, och slutligen själva huvudbyggnaden, och bakom denna, en trädgårdsanläggning.⁴⁸ Med rokokon infördes sedan en mer kultiverad smak och intresset för det exotiska och för naturen ökade, och byggnaderna fick nu en mer informell karaktär.⁴⁹ Och under klassicismen var det Grekland och Rom som var inspirationskällor och husen försågs nu i en allt större utsträckning med klassicistiska element; tempelgavlar, flacka sadeltak, putsade fasader.⁵⁰

Förändringarna i ideal och därmed arkitektur hävdas ofta vara tillkomna av impulser från utlandet. De svenska godsägarna inspirerades av franskt, holländskt, italienskt och engelskt mode, som sedan omsattes på gårdarna.⁵¹

I mer moderna, sociologiskt influerade, verk talas ofta om byggherrarnas behov av manifestation. Ägarnas samhällsposition och grupp tillhörighet markerades i valet av hustyp, planlösning, byggmaterial och arkitektonisk utformning.⁵² Detta gäller också, har man menat, böndernas allt större bostäder under 1800-talets. De blev allt mer självmedvetna och ville markera sin position mot andra grupper i samhället, mot både de obesuttna och de högre samhällsskikten.⁵³

De idéhistoriska sammanhangens påverkan på bondebebyggelsen är annars skvalt belysta. En vanlig uppfattning är dock att böndernas värld före 1800-talets mitt var ganska sluten och konservativ. Den höga graden av självhushållning i byarna, har man menat, ledde till få kontakter med omvärlden, och det kollektiva livet i byarna skapade en stark klasskänsla med en hård social kontroll. Sammantaget medförde detta att enskilda initiativ hölls tillbaka, och att nyhetspridningen var mycket långsam. Huvuddelen av förändringarna skedde istället genom impulser eller påtryckningar från de övre samhällsskikten.⁵⁴ Områden med stort inslag av gods, städer och handelsvägar skapade dock en mer öppen mentalitet.

Först efter 1800-talets mitt menar man att bönderna överlag blev mer individuella och förändringsbenägna. De anammade då borgerliga ideal och började uppföra större hus med en ny typ av inredning.⁵⁵

ÖVERHETENS PÅVERKAN Att borgerliga ideal ansetts ha haft betydelse för hur bönderna utformade sina hus är ett exempel på att de övre samhällsskikten anses ha påverkat böndernas bygghet. Detta kunde ske

på tre sätt, har man menat; genom lagar och förordningar, genom enskilda ståndspersoners ingripande, och slutligen genom att de övre samhällsskiktens bebyggelse fungerade som en förebild för böndernas byggande.

Bland de statliga förordningar som ansett haft störst betydelse står skiftesstadgorna främst. De ledde till att jorden skiftades och bebyggelsen flyttades ut från byarna, vilket enligt många både äldre och moderna studier förändrade böndernas byggnadskultur i grunden.

Arkitekturhistorikern Finn Werne är kanske den som i modern tid tydligast markerat skiftets betydelse. "Skiftet innebar" menar han "en nästan total upplösning av böndernas samhällen och därmed också av det folkliga samhällsbygget". "Det gamla bondesamhället löstes upp i och med byarnas försvinnande, och av bondekulturen återstod snart endast spridda fragment i den borgerliga kulturen. Upplösningsprocessen var språngartad och sammanföll med allt det allmogen hade gemensamt försvann: historia, myter, platser, allmänningar, åkrar, ängar, fiske- och jakträttigheter, fester och vardagsliv i byarna."⁵⁶ I Wernes ögon var genomförandet av laga skiftet en del av en gigantisk komplott från staten och de övre samhällsskikten, med syfte att splittra bondeklassen och minska dess politiska makt. Bönderna, som motsatte sig skiftena och rationaliteten, tvingades nu bli företagare.⁵⁷

Andra åtgärder från staten som anses haft betydelse är de trädbesparingskampanjer som staten initierade från 1700-talets mitt. Lantbrukarna, och bland dem i synnerhet bönderna, uppmanades bygga flerfunktionsbyggnader för att spara timmer, och erbjöds skattefrihet vid uppförandet av stenhus.⁵⁸

Ståndspersonernas lokala banker och brandstodsbolag påverkade också då de förbättrade böndernas ekonomiska möjligheter att bygga och förvalta hus.⁵⁹ Via hushållningssällskapen spreds också så kallade mönsterritningar.⁶⁰ I dessa propagerades för byggandet av mer funktionella byggnader med förbättrad hygien, arbetseffektivitet och produktivitet.⁶¹

Men kanske absolut störst betydelse, har man menat, fick de övre samhällsskiktens bebyggelse som förebild. Bönderna började under 1800-talets andra hälft uppföra bostadshus med så kallad sexdelad planlösning, som tidigare främst nyttjats i herrgårds- och prästgårdsmiljö, väggarna målades med oljefärg i ljusa kulörer och verandor och förstukvistar med sågade dekorationer byggdes till.⁶²

I modernare verk hävdas dock ofta att det knappast rörde sig om rena imitationer, utan att bönderna endast hämtade idéer från borgerlighet och adel, men omformade och anpassades dem till sin egen kultur.⁶³

DEN EKONOMISKA UTVECKLINGEN Det som möjliggjorde böndernas nya, större, hus var det ekonomiska uppsvinget som ansetts vara typiskt för 1800-talet. Överhuvudtaget anses de ekonomiska betingelserna haft stor betydelse för bebyggelsens utveckling, på både herrgårdar och bondgårdar. Det var ägarnas ekonomiska ställning som möjliggjorde byggnadernas uppförande, och i såväl den konstvetenskapliga som etnologiska litteraturen kopplas en ökad nybyggnadsfrekvens, uppförandet av nya hus-typer eller användandet av nya material ofta samman med en ekonomisk uppgång.⁶⁴ Bristande ekonomiska resurser ledde också ofta till kompromisser. De svenska herrgårdarna uppfördes till exempel i timmer istället för sten, och målade paneler fick imitera stenhusens putsade väggar.

Inom framförallt etnologin betonas också de ekonomiska konjunkturenars liksom jordbrukets roll för bebyggelsen. Ett ofta förekommande påstående är till exempel att bönderna före 1800-talets mitt främst var självushållande, och att de först därefter involverades i en marknadsekonomi med högre lönsamhet som följd.⁶⁵ Det rationellare jordbruket krävde bättre och större ekonomibyggnader vilket innebar att de gamla gårdarnas fyrkantsform löste upp. Ladugårdshusen fick också en mer funktionell utformning, de blev större, ljusare och renligare.⁶⁶

Med industrialiseringen och den mer utvecklade marknadsekonomi ökade också tillgången på byggnadsmaterial. Tidigare hade materialen till stor del hämtats i byarnas omedelbara närhet. Timmerhus uppfördes till exempel i områden med tillgång till barrträd, medan man i lövskogstrakterna använde sig av skiftesverk. I trärika områden var det också vanligt med brådtak av olika typer; i större delen av Sverige dominerade annars halm och vass. Men nu kunde jordbrukarna köpa tegel, sågade trävaror, fönsterglas och järnartiklar, vilka nyttjades i de nya husen.⁶⁷ Som en konsthistoriker påpekat fick mer industriellt tillverkade varor, såsom glas, betydelse redan under 1700-talet.⁶⁸ Hand i hand med den ökade tillgången på nya byggnadsmaterial gick också en ökad teknisk utveckling, vilket möjliggjorde byggandet av de större och mer funktionella hus.⁶⁹

Landsbygdsbebyggelsens förändring – några synpunkter

Kunskapen om landsbygdens bebyggelse och dess förändring är relativt stor, och det är också tydligt att det finns en ganska omfattande kunskap om vilka faktorer som påverkade bebyggelsens utformning.

Men hur står då dessa bebyggelseförändringar som jag redogjort för här till vad vi idag vet om landsbygdens ekonomiska utveckling under 1700- och 1800-talen? Som framgick av förra kapitlet ändrades landsbygden i grunden

genom en så kallad agrar revolution, som bland annat innebar en gradvis förbättrad lagstiftning som underlättade för jordbrukandet generellt men som till stor del var en produkt av en utveckling på gårds- och hushållsnivå. Godsägare och bönder nyodlade, utvecklade redskap och odlingssystem, och effektiviserade arbetet genom arbetsdelning och specialisering vilket ledde till ökat marknadsutbyte. Utmärkande för denna omvandling var vidare att den ägde rum under en lägre tidsperiod under 1700- och 1800-talen.

När det gäller de *idéhistoriska sambanden* så har dessa främst använts för att förklara högrestandsbebyggelsen, och det finns egentligen ingen motsättning mellan dem och den socioekonomiska utvecklingen såsom den skissades i förra kapitlet. Några direkta beröringspunkter är emellertid inte heller så lätta att finna, vilket kan verka märkligt. De återopade idealen synes i många fall ha levt sina egna liv, fjärran från jordbruk, hushåll, arbetsorganisation. Rimligtvis måste ju de idéhistoriska sambanden ha tillkommit i en form av växelspel mellan olika pågående processer av både ekonomisk, social och kulturell art. Hos vissa forskare finns dock antydningar till att någon form av ekonomisk agerande faktiskt ledde till ett förändrat ideal. Barockens ideal var till exempel svåra att förverkliga för svenska godsägare då anläggningarna helt enkelt kostade för mycket att både bygga och underhålla. Istället valde godsägarna ett annat ideal, den italienska villan, som hade en mindre skala och snarare manifesterade rikedom, smak och bildning än maktambitioner.⁷⁰ Rokokons mer måttfulla arkitektur menar man också hade sin grund i en förändrad syn på privatekonomi där måttfullheten började betraktas som en dygd.⁷¹ Och närheten mellan man- och ladugård på herrgårdarna berodde på att det i de högre samhällsskikten ansågs sunt att ta aktiv del i jordbruksdriften.⁷²

Föreställningen om bönderna som konservativa och obenägna till förnyelse måste dock starkt ifrågasättas. Som framgick var 1700- och 1800-talens bönder tvärtom synnerligen delaktiga i den agrara omvandlingen.

Att bönderna ofta framställs på detta sätt beror sannolikt på att huvuddelen av forskningen kring böndernas bebyggelse ägde rum decennierna kring andra världskriget, med den allmänna kunskap som då fanns om samhällets utveckling. Till exempel ansåg man då att förändringarna i jordbruket var få före 1800-talets mitt, och att laga skiftet utgjorde den stora skillnaden mellan den "gamla" tiden och den "nya", mellan en traditionell bebyggelse och en ny.

Detta leder in på *överhetens påverkan* på bebyggelsen. För är det något som ansetts haft stor betydelse för böndernas bebyggelse så är det just laga skiftet.

Uppfattningen om laga skiftets stora betydelse återfinns redan i de äldsta etnologiska verken, där det inte sällan utmålas som en förstörande kraft. Men att laga skiftet kom att framstå som en så stor brytpunkt berodde nog också på de metoder som användes samt valet av undersökningsområden. De evolutionistiska och diffusionistiska metoderna hade svårigheter att fånga in mer komplexa utvecklingsprocesser, och av denna anledning framstod 1700- och det tidiga 1800-talets agrarsamhälle som märkvärdigt statiskt och trögrörligt, vilket också återspeglades i synen på byggnadskulturen.⁷³ Det statiska samhället är inte minst tydligt i *Atlas över svensk folkkultur*. De så kallade reliktområdena, med övre Dalarna som främsta exempel, var desamma från medeltid ända fram till 1800-talet och på samma sätt var Mälardalen det ständiga novationsområdet. En bidragande anledning var sannolikt också etnologernas fokusering på just den förindustriella byggnadskulturen. Detta kan låta motsägelsefullt; en studie av bebyggelsen före 1800-talets mitt borde rimligtvis också generera en mängd kunskap om densamma. Så var naturligtvis också fallet, men min poäng är att etnologerna var så fastlåsta vid de stora förändringsprocesserna som man menade ägde rum från 1800-talets mitt, att man helt enkelt bortsåg från att bebyggelsen faktiskt hade kunnat utvecklas och förändras även i en tidigare fas.⁷⁴

Det torde dock vara ställt utom allt tvivel att Sigurd Erixon och hans kollegor var medvetna om att det fanns en dynamik i samhället i historisk tid, men att de hade problem att närmare precisera hur denna sett ut. Att Erixons inställning till det statiska samhället var ambivalent framgår också i hans syn på laga skiftet.⁷⁵

Uppfattningen om ett statiskt agrarsamhälle före 1800-talets mitt och därefter en snabb förändring har emellertid haft stark livskraft, och den återfinns ofta i moderna studier.⁷⁶

Som redan har framkommit finns det emellertid få empiriska stöd för att laga skiftet verkligen innebar förändringar av den här typen. Bönderna utgjorde inte ett enhetligt, demokratiskt kollektiv, utan skillnaderna i byarna mellan små och stora bönder kunde vara stora. De bildade dessutom vid det här laget ett övre samhällsskikt i relation till en mångdubbelt större skara obesuttna. Och de kan näppeligen betraktas som offer för "den nya tiden"; deras ekonomiska och politiska makt var i själva verket stor och växande, och de synes i allmänhet varit positivt inställda till förändringar som gynnade deras ekonomi, såsom skiftesrörelsen.

Det är med andra ord inte sannolikt att förändringarna i bebyggelsen skedde bara med laga skiftet kring 1800-talets mitt. I några moderna

bebyggelsehistoriska studier har man också påpekat att denna skarpa brytpunkt knappast existerat, utan att laga skiftet bara var en del av en mycket större process.⁷⁷

Överhuvudtaget bör man kanske ifrågasätta uppfattningarna om myndigheters och ståndspersoners stora betydelse för böndernas bebyggelse. Det fanns som jag visade i förra kapitlet sedan länge en animositet mellan bönder och ståndspersoner/tjänstemän och det är föga troligt att bönderna av den anledningen följde de förordningar som initierades, såvida de inte gynnade dem på något sätt. Flera bebyggelsehistoriker har också påpekat att 1700-talets stenhuskampanj, eller 1800-talets mönsterböcker förmodligen inte fick så stor betydelse.⁷⁸

Utifrån vad som redan sagts här är det också uppenbart att den *ekonomiska utvecklingen* såsom den beskrivits i många verk inte har stöd i vad vi idag känner till om landsbygdens utveckling. Ekonomin utvecklades gradvis under hela 1700- och 1800-talen, och både godsägare och bönder fick det rent generellt bättre ställt.

Vad som är viktigare att reflektera över är dock att av alla de ekonomiska förändringar som ägde rum under den agrara revolutionen är det endast ett fåtal som verkligen har beaktats i den bebyggelsehistoriska forskningen. Det är egentligen bara skiftesreformerna och den ökade marknadsintegrationen som tillmätts någon större betydelse.

Men hur påverkades till exempel bebyggelsen på herrgårdar, boställen och bondgårdar av den omfattande nyodlingen, av redskapsutvecklingen och de nya odlingsystemen? Och hur anpassades bebyggelsen efter den tilltagande arbetsdelningen, specialiseringen och med dem tillhörande sociala skiktningen?

3. Jordbruket, hushållet och bebyggelsen

Vad som saknas, menar jag, är alltså en forskning som tydligare visar på sambanden mellan den ekonomiska utvecklingen på landsbygden och bebyggelseförändringarna.

Min mening är också att en sådan undersökning måste ske utifrån ett hushållsperspektiv. Gårdarna och hushållen var intimt förenade med varandra, och det var, som berördes av kapitel 2, reproduktionen av hushållen som var det främsta målet för familjen. Det gällde att slå vakt om den framtida försörjningen genom att säkra resurstillgångar i nuet, och detta skedde genom ett pragmatisk förhållningssätt där kostnaderna för arbete och investeringar skulle balanseras mot inkomsterna. Hushållen på både

gods och bondgårdar förändrades ju också i takt med samhället. De förändrade relationerna mellan man, hustru, barn och anställda, och mellan olika grupper i samhället under 1700- och 1800-talen, måste rimligtvis ha påverkat gårdars och byggnaders utformning.

Det finns också några forskare som uppmärksammat sambanden mellan produktion, hushåll och byggnaders utveckling.

Mark Girouard har till exempel i en studie lyft fram hur de ekonomiska och sociala förändringarna under 1700- och 1800-talen bidrog till att förändra den engelska herrgårdsarkitekturen. Arbetskraftens fördyrande ledde t.ex. till att tjänstestaberna i allt större utsträckning började bestå av kvinnor, vilket påverkade rumsdispositionen, och de förbättrade kommunikationerna medförde att familjerna nu kunde besöka varandra mer informellt, och inte nödvändigtvis behövde sova över, varför antalet sovrum minskade.⁷⁹ En viktig slutsats i hans verk – bland många – är också de ökade klassklyftornas betydelse för bebyggelsens utformning, hur motsättningarna mellan det ökade antalet obesuttna och godsägarna skärptes, och hur detta uttrycktes i arkitekturen, bland annat genom en privatisering av familjelivet och ett osynliggörande av de anställda.⁸⁰

De skarpare motsättningarna mellan klasserna och dess betydelse för hushållens agerande och därmed utformandet av bostadshusen har också berörts av Leonore Davidoff och Catherine Hall. Den framväxande borgerligheten i 1700- och 1800-talets England utformade sina hem som en sköld mot de faror som hotade dem i form av politiska oroligheter, fattigdom, brutalitet, sjukdomar och död, och hemmen som byggdes upp präglades av en strängare disciplinering med moraliska och religiösa förtecken.⁸¹ Renlighet och hygien blev honnörsord⁸², och det produktiva arbetet började skiljas allt mer från det privata familjelivet; matlagning, ätande, tvättande, sovande började i och med detta betraktas som mer privata angelägenheter och sköts därmed tillbaka i husen, medan sällskapsrummen fick en mer framskjuten placering.⁸³ Liknande iakttagelser gjordes redan på 1940-talet av den svenske konsthistorikern Gregor Paulsson, som hävdade att denna privatisering till stor del hade sin grund i övergången från storhushåll till konsumtionshushåll, då hustrurnas arbetskraft frigjordes och nu kunde ägna mer tid åt familjen och hemmet.⁸⁴

Den svenske etnologen Irene Flygare är kanske den som starkast hävdar att hushållets sammansättning, könsrollsfordelning och arbetsorganisation var av avgörande betydelse för inte bara bostäderna, utan hur gårdarnas samtliga byggnader var utformade och placerade. Bostaden till exempel utgjorde gårdens centralpunkt och dess nyttjande bestämdes av rationella

och pragmatiska överväganden. I vardagslag användes huset för boende, mathållning och förvaring, medan det sedan vid högtiderna omvandlades till gårdens representativa ansikte mot omvärlden.⁸⁵ "Bondehushållen" menar hon "präglades av en pragmatisk hållning där det gällde att bemästra varje dags materiella utmaningar. Krävdes det mycket arbete för att värma upp bostaden var det rimligt att så många som möjligt sov i samma rum. På sommaren behövde man inte elda så varför inte ta chansen att sprida ut sig på gården?"⁸⁶ En stor del av hushållets arbetskraft gick åt för att lägga upp förråd inför kommande perioder, och förrådsbodarna var avpassade efter den mängd som skulle förvaras där och tiden det skulle förvaras. Vissa förråd fylldes fler gånger årligen, som t ex bröd- och klädförråd, andra endast en gång om året. Husens placering och utformning styrdes även av hushållets arbetsdelning och -organisation. Männen och kvinnorna hade olika produktionsfärer där mannens var markbaserad och han var samtidigt gårdens ansikte utåt medan kvinnan basade över det inomgårdsliga.⁸⁷

Frågeställning och tillvägagångssätt

Gårdarnas produktion och hushåll bör med andra ord varit av avgörande betydelse för hur gårdarnas bebyggelse utformades, och syftet med den här avhandlingen är att undersöka hur landsbygdens byggnadskultur såg ut och utvecklades under 1700- och 1800-talen, mot bakgrund av de ekonomiska och sociala förändringar som ägde rum i samhället, och samtidigt försöka förklara *varför* förändringarna ägde rum.

Mer utvecklat kan detta syfte sägas innehålla fler delfrågor: *För det första vill jag undersöka hur byggnadsskicket har förändrats perioden 1700 till 1900, och då med avseende på både bostad, mangård och ladugård.* Med byggnadsskick avses här i huvudsak byggnadernas funktioner, deras lokalisering på gården, samt deras utseende.

Att gårdarnas totala bebyggelse undersöks anser jag vara av stor vikt. Forskningen har till övervägande delen handlat om bostadshusens utseende och utveckling, och detta inom både konstvetenskap och etnologi. Generellt sett skulle man kunna säga att intresset har avtagit ju längre bort från manbyggnaderna man har kommit. Det är bostadshusen som stått i centrum med dess arkitektur och inredning, därefter har intresset riktats mot mangårdar och trädgårdsanläggningar, och sist mot de agrara delarna, ekonomibyggnaderna.

Visserligen har flera forskare noterat att det under i synnerhet 1800-talets andra hälft uppfördes nya typer av ekonomibyggnader, som inte sällan påstås vara "mer funktionella" än sina föregångare. Med tanke på den

gradvisa omvandling både jordbruk och hushåll genomgick under 1700- och 1800-talen är det dock troligare att ekonomibyggnaderna utvecklades gradvis, snarare än språngvis.

Sammantaget borde dessa uppgifter ge information om vilka funktioner gårdarnas byggnader hade, hur verksamheten varit disponerad, och på vilket sätt detta förändrades. Enligt min mening saknas det ofta mer preciserad information om hur gårdarna och byggnaderna såg ut vid olika tidpunkter och när förändringarna egentligen inträffade.

En sådan här genomgång är också nödvändig för man ska kunna besvara den andra frågan, nämligen *hur byggnadsskicket har skilt sig åt mellan herrgårdar, boställen, och bondgårdar*. Avsikten är att genom ett komparativt perspektiv klargöra hur de olika gårdarna förändrades, och när förändringarna ägde rum. Enligt min mening är det av största vikt att de olika gårdarnas bebyggelse undersöks utifrån en gemensam frågeställning. Större delen av den forskning som bedrivits har ju, som jag visat, skett utifrån olika utgångspunkter, metoder och teoretiska ställningstaganden.

Av vikt är också att inkludera boställets bebyggelse, som aldrig varit föremål för någon större forskningsinsats. Förmodligen beror det på att dessa gårdar på något sätt hamnade mellan etnologernas och konsthistorikernas intressesfärer. Intresse saknades dock inte⁸⁸, men det dröjde ända till 1970-talet innan den första avhandlingen om prästgårdars bebyggelse utkom.⁸⁹

Slutligen är jag intresserad av att undersöka hur jordbruk, hushåll och arbetsorganisation kan tänkas ha påverkat utformningen av bebyggelsen. *Hur utvecklades egentligen gårdarnas bebyggelse i förhållande till jordbrukets utveckling? Och hur såg kopplingarna ut mellan bebyggelsen och hushållets storlek, sammansättning och arbetsorganisation?* Utgångspunkten är här att förändringarna i jordbruk, hushåll och arbetsorganisation verkligen avsatte spår i bebyggelsen. Rimligen borde till exempel en omfattande nyodling resultera i både större och fler byggnader, och förändringar i produktionsinriktning borde ge nya typer av byggnader. En utvidgning av hushållet borde markeras genom att fler sovrum eller sängplatser kom till. Som Gösta Arvastson påpekat är det dock aldrig säkert att en förändring i livsstil nödvändigtvis uttrycktes i bebyggelsen; att det fanns osynliga gränser mellan människor som aldrig konkretiserades i byggnaderna.⁹⁰

Målet är också att diskutera förändringarna utifrån hushållets drivkraft och agerande under 1700- och 1800-talen såsom de framställdes i förra kapitlet.⁹¹

Tillvägagångssätt

Frågor av detta slag menar jag kan endast besvaras genom studier ur ett mikroperspektiv, det vill säga med en begränsad region i centrum. I det här fallet har jag valt Lagunda härad i sydvästra Uppland, en bygd som är mig välbekant från tidigare studier, och som dessutom var ett typiskt slättbygds- och bygdshärad men många gemensamma drag med andra slättbygder i Sverige. Området innehöll under 1700- och 1800-talen både herrgårdar, boställen och bondgårdar av olika slag, som alla hade en liknande produktionsinriktning, spannmålsodling och viss animalieproduktion. Det är annars inte ovanligt att jämförelser mellan olika gårdars bebyggelse görs mellan herrgårdar från Mälardalen och Skåne, med bondgårdar från Dalarna och Hälsingland.

Vidare är området intressant på så sätt att de flesta av herrgårdar var av normalstorlek. Det är alltså inte frågan om högadligt ägda herrgårdar, som dominerat i den konstvetenskapliga forskningen.⁹²

Till grund för studien ligger i huvudsak skriftligt källmaterial, även om jag också har nyttjat tidigare dokumentation i form av bebyggelseinventeringar. Källmaterialet utgörs genomgående av dels så kallade syneprotokoll, dels kartmaterial. Syneprotokollen är en form av ekonomisk handling som upprättades i samband med exempelvis husflytter vid laga skiftet, konkurser och brandförsäkringsvärderingar. De innehåller vanligen information om samtliga byggnader på gården, deras storlek och vad de är byggda av. I vissa finns även uppgifter om husens värde etc. Syneprotokoll var inte okända som källa i den etnologiska forskningen, men de användes sparsamt. Under 1970-talet fick en yngre generation upp ögonen för detta material⁹³ och under senare tid har de uppmärksammats av en rad andra.⁹⁴

Sammanlagt utgår studien från närmare 400 olika syneprotokoll vilka kommer från hela häradet samt det intilliggande Gryta socken, sammanlagt 10 socknar, och de sträcker sig från 1690-talet till 1890-talet.

Fördelen med syneprotokoll är att de ger en god bild av de samtida förhållandena, av kontexten, till skillnad mot bebyggelseinventeringarna som dokumenterar de enskilda byggnaderna i ett helt annat, sentida, sammanhang. De flesta studier som görs av bebyggelse utgår just från bevarade byggnader, men jag menar att detta är en vansklighet, och det är märkligt att den inte diskuteras oftare. För som jag har visat i tidigare studier synes omsättningen på byggnader ha varit stor under 1700- och 1800-talen och de få byggnader som är bevarade kan knappast sägas vara representativa för någon sorts allmän byggnadstradition.⁹⁵

Kopplingen mellan byggnaderna och produktionen blir via syneprotokollen mer tydlig och begriplig då den beskrivna gårdens byggnader kan

kopplas samman med gårdens åkerareal, boskapsstock, och hushåll.

Kartor finns från både små och större herrgårdar under hela 1700- och 1800-talen och innehåller ofta detaljerad information om husens placering på gården, och om de åkrar, ängar, hagmarker, vägar, trädgårdar och parker som omgav dem.

Med syneprotokollen som grund är det möjligt att göra mer precisa analyser av förändringar i byggnadskulturen. Undersökningen utgår i det följande från tre perspektiv. För det första kommer jag att studera *gårdarnas form*, dvs. hur gårdarnas byggnader låg i förhållande till varandra, och hur de var disponerade med avseende på mangårdar och ladugårdar. Materialet utgörs här framförallt av lantmäterikartor samt syneprotokoll. För det andra skall jag undersöka *ekonomibyggnaderna*, där fokus kommer att ligga på deras antal, funktioner, storlek och utseende. Det tredje perspektivet rör *bostäderna* där storleken, rumsdispositionen och arkitekturen undersöks.

Disposition

Utgångspunkten för undersökningen är som redan framgått hushållen och deras ekonomiska förutsättningar, storlek, sammansättning, och arbetsorganisation, vilka skall kopplas samman med gårdarna och byggnaderna. Nästa steg är därför att i kapitel 4 göra en noggrann undersökning av de olika gårdarnas hushåll och jordbruk, vilken sedan kommer att ligga till grund för den fortsatta studien av herrgårdarnas, boställes och bondgårdarnas bebyggelse i kapitel 5, 6 och 7.

NOTER KAPITEL 3. GÅRDARNA OCH HUSEN
I SAMHÄLLSOMVANDLINGEN

- ¹ Erixon (1938) s. 222 f, Gillgren (2000) s. 181f.
- ² Grandien (1987) s. 31ff.
- ³ Grandien (1987) s. 34f.
- ⁴ Oliver (1998) s. xxiii.
- ⁵ Söderlind (2000a) s. 24ff.
- ⁶ Oliver (1998) s. xxiiif.
- ⁷ Cataldi (1998) s. 36.
- ⁸ Erixon (1947a) s. 133f.
- ⁹ Erixon (1947a) s. 138.
- ¹⁰ Söderlind (2000b) s. 50.
- ¹¹ Erixon (1947a) s. 134ff.
- ¹² Erixon (1938) s. 226ff.
- ¹³ Palmqvist (1998) s. 8f.
- ¹⁴ Pettersson (2000a) s. 69 f, Rehnberg (1993).
- ¹⁵ Se t.ex. Erik Lundbergs och Andreas Lindbloms analyser av bondgårdars arkitektur i Lindblom (1946) s. 623 ff och 696 ff, och Lundberg (1942) s. 211ff.
- ¹⁶ Hellspong (1993) s. 52ff.
- ¹⁷ Palmqvist (1998) s. 10f.
- ¹⁸ Svensson (1969a) s. 53ff.
- ¹⁹ Se Erixon (1938).
- ²⁰ Se Erixon (1953).
- ²¹ Palmqvist (1998) s. 10f.
- ²² Arnstberg (1989) s. 77ff.
- ²³ Palmqvist (1998) s. 22 f, Lange (1997) s. 171ff.
- ²⁴ Pettersson (2000a) s. 83f.
- ²⁵ T.ex. Sigurd Curman och Erik Lundberg.
- ²⁶ Nordiska museets arkiv innehåller uppmättningsritningar och fotografier av i princip alla herrgårdar i Sverige.
- ²⁷ Pettersson (2000a) s. 77ff.
- ²⁸ Pettersson (2000a) s. 84, Åman (2000) s. 204.
- ²⁹ Pettersson (2000a) s. 80f. Ett exempel Erik Lundbergs avhandling, se Lundberg (1935).
- ³⁰ Se t.ex. Selling (1937) och Hofrén (1937).
- ³¹ Se t.ex. Selling (1937). Ett undantag utgörs av Manne Hofrén, som i sin avhandling valde att inventera och undersöka herrgårdar i en begränsad region, se Hofrén (1937).
- ³² I England t.ex. utfördes före andra världskriget knappt någon forskning om landsbyg-

- dens bebyggelse, detta enligt Erixon (1938) s. 236. Efter kriget stärktes lagstiftningen och det bildades en rad organisationer och byggnadsvårdsföreningar som slog vakt om kulturarvet.
- ³³ Pettersson (2000b) s. 162ff.
- ³⁴ Detta har beskrivits närmare av Palmqvist 1998 s. 31ff.
- ³⁵ Se t.ex. Paulsson (1950) och Gejwall (1987).
- ³⁶ Åman (2000) s. 205 och 212, Sjöström (2003).
- ³⁷ Sjöström (2003).
- ³⁸ Hanssen (1952).
- ³⁹ Se t.ex. Svensson (1969b) och Ek (1971).
- ⁴⁰ Arvastson (1977).
- ⁴¹ Åman (2000) s. 212, Sjöström (2003).
- ⁴² Se t.ex. Selling (1937), Cederlund (1994), Berg Villner (1997), Sjöberg (1994), Söderström (1993).
- ⁴³ Berg & Svensson (1971).
- ⁴⁴ Werne (1992) s. 44f.
- ⁴⁵ Se t.ex. Minnhagen (1973) s. 121ff, Svala (1993) s. 11ff, Lange (1997) s. 169ff.
- ⁴⁶ Arvastson (1977) s. 114ff.
- ⁴⁷ Ett belysande exempel på detta är att varje band i den på 1990-talet utgivna Signums svenska konsthistoria inleds med ett kapitel där de idéhistoriska sambanden presenteras.
- ⁴⁸ Hofrén (1937) s. 64, Lindahl (1996) s. 75.
- ⁴⁹ Se t.ex. Lindblom (1946) s. 528 f, Alm (1997) s. 29f och 110.
- ⁵⁰ Se t.ex. Lindblom (1946) s. 651 ff, 657 ff, Lundberg (1942) s. 215 ff, Alm (1998) s. 32f.
- ⁵¹ Se t.ex. om det engelska modets påverkan vid 1800-talets mitt i Lundberg (1942) s. 245ff.
- ⁵² Se t.ex. Arvastson (1977) s. 114ff., Bedoire (2000), Bedoire (2001).
- ⁵³ Ek (1971), Flygare (1988) s. 80, Bedoire & Hogdal (2000) s. 25ff.
- ⁵⁴ Lindblom (1946) s. 623ff, Minnhagen (1973) s. 129, Werne (1993) s. 78, Sjöberg, Sjöberg & Snitt (1994) s. 143, Fernlund (1996) s. 16. Andersson (2000) s. 21, hävdar att böndernas byggandskultur utveckledes helt och hållet inom den egna sfären, något som dock inte får stöd av någon annan.
- ⁵⁵ Minnhagen (1973) s. 127f.
- ⁵⁶ Werne (1992) s. 278f.
- ⁵⁷ Werne (1992) s. 244 ff och 265ff.
- ⁵⁸ Se t.ex. Werne (1992) s. 224 f och 228f.
- ⁵⁹ Minnhagen (1973) s. 126 f, Svala (1993) s. 5ff.
- ⁶⁰ Svala (1995) s. 67f.
- ⁶¹ Svala (1995) s. 68 f, Lange (1996) s. 75ff.
- ⁶² Lindblom (1946) s. 696ff, Erixon (1953), Svensson (1969) s. 108, Minnhagen (1973) s. 121, Werne (1992) s. 341ff.
- ⁶³ Ek (1971), Flygare (1988) s. 80, Bedoire & Hogdal (2000) s. 25ff. Johan Knutsson har också på ett mycket övertygande sätt visat hur kyrkoinredningen påverkat böndernas möbelformgivning, se Knutsson (2001) s. 217f.
- ⁶⁴ Lundberg (1942) s. 223 f, Svensson (1969) s. 100 f, Minnhagen (1973) s. 126f.
- ⁶⁵ Minnhagen (1973) s. 122f.
- ⁶⁶ Hofrén (1937) s. 438 f, Svala (1993), Svala (2002) s. 204 ff, Fernlund (2002) s. 195f.

- ⁶⁷ Lundberg (1942) s. 225 ff, Minnhagen (1973) s. 127 ff, Werne (1992) s. 336 ff och 341 ff, Svala (1993) s. 5ff.
- ⁶⁸ Selling (1937) s. 336.
- ⁶⁹ Hofrén (1937) s. 435 ff, Svala (1996) s. 68 f, Raihle (1996), Lange (1997) s. 179.
- ⁷⁰ Lindahl (1996) s. 75.
- ⁷¹ Cederlund (1994) s. 39 f, Danielsson (1998) s. 23f. Alm (1997) s. 29.
- ⁷² Lindahl (1996) s. 8of.
- ⁷³ Erixon (1947b) s. 12.
- ⁷⁴ Se t.ex. av Sigfrid Svensons undersökning av Hälsingegårdar där han noterar en kraftig förändring i byggnadsskicket efter 1850, utifrån ett källmaterial som behandlar 1850-talet! Svensson (1969b) s. 100.
- ⁷⁵ I de populärt hållna verken framställs gärna laga skiftet som en förstörelse, medan han i andra sammanhang mer svepande talar om ”1800-talets förändringar”. Se t.ex. Erixon (1947a) s. 141, Erixon (1947b) och Erixon (1953). Det är dock känt att Erixon stod i ett särskilt förhållande till laga skiftet Hans första större uppdrag var nämligen att dokumentera laga skiftets konsekvenser i Kila by i Östergötland år 1912, vilket ledde till flera personliga tragedier för bönderna med självmord och sinnessjukdom som följd.
- ⁷⁶ Se t.ex. Svensson (1969b) s. 100f, Minnhagen (1973) s. 126f, Svala (1993) s. 6, Sjöberg, Sjöberg & Snitt (1994) s. 161.
- ⁷⁷ Flygare (1988), Raihle (1996), Lange (1997) s. 177ff, Ulväng (1999) och (2001a).
- ⁷⁸ Lange (1997) s. 178, Minnhagen (1973) s. 121.
- ⁷⁹ Girourad (1978) s. 142, s. 191f.
- ⁸⁰ Girourad (1978) s. 242 och s. 285.
- ⁸¹ Davidoff & Hall (1992) s. 357ff. Se även Girourad (1978) s. 270f.
- ⁸² Davidoff & Hall (1992) s. 382f.
- ⁸³ Davidoff & Hall (1992) s. 359.
- ⁸⁴ Paulsson (1950) s. 364ff.
- ⁸⁵ Flygare (1999a) s. 91ff.
- ⁸⁶ Flygare (1999b) s. 48.
- ⁸⁷ Flygare (1999a).
- ⁸⁸ Erixon (1947a), Wallin (1918), Wallin (1932), Wallin (1947), Hofrén (1935), Dahlström (1914).
- ⁸⁹ Arvastson (1977).
- ⁹⁰ Arvastson (1977) s. 116.
- ⁹¹ Jag behandlar här hushållet som en aktör, men självklart bestod ju varje hushåll av en rad personer med egna strategier, se Fiebrantz (2000) s. 42f.
- ⁹² I synnerhet den äldre konsthistoriker var medvetna om att de endast studerade de förnämsta gårdarna, vilka inte kunde sägas vara representativa för en allmän byggnadstradition, se t.ex. Selling (1937) s. 13. Hofrén (1937), Selling (1976) och Nisbeth (1995) har alla lyft fram de mindre, ”normala”, herrgårdarnas bebyggelse.
- ⁹³ Minnhagen (1973), Arvastson (1977).
- ⁹⁴ Raihle (1996), Ulväng (1999), (2001a) (2001b), Franzén (1999).
- ⁹⁵ Se t.ex. Ulväng (1999)

KAPITEL 4. LAGUNDA HÄRAD I UPPLAND

”Hela detta härad är Slätbygd, undantagandes på några få ställen. Allmänningen Norrskog hörer til, och består nu mäst af små Löfskog, med några Risekar der och hvar på Marken, har tämmelig godt Mulbete; men inga sådana Trän, som tiena til Gärdsel, hvar efter Inbyggarna måste fara 3. á 4. mil omkring. De lefva endast af Åkerbruk: Jordmonen är blandad lera med Svartmylla, och således rätt härlig och bärande, så at allehanda slags Säd växer der uti, fast än den ock icke skulle fått Gödsel på 30. á 40 år tillbaka.”

Lars Salvius, 1741¹.

1. De omvälvande 1700- och 1800-talen

I det här kapitlet skall jag undersöka de ekonomiska och sociala förändringarna i Lagunda härad under 1700- och 1800-talen. Området uppvisar många gemensamma drag med vad andra forskare visat för slättbygder i södra Sverige: hög uppodlingsgrad, avsaknad av skog, och en ekonomi nästan helt baserad på spannmålsodling.²

Fokus i kapitlet ligger på de faktiska sociala och ekonomiska förhållandena inom jordbruket, vilka utgjorde ramarna för byggnadskulturen. De institutionella förändringarna i form av gynnsammare lagar, en ökad marknadsintegrering, bildandet av hushållningssällskap, hypoteksföreningar, banker som omtalades i kapitel 2 spelade naturligtvis en viktig roll i processen, men kommer här bara beröras i korthet. Det jag vill åt i första hand är vad som hände på gårds- och hushållsnivå. Till grund för undersökningen ligger kartmaterial, mantalslängder, jordbruksstatistik, räkenskaper och samtida skriftliga omdömen och rapporter.³

Lagunda härad

Lagunda härad är beläget mitt emellan städerna Uppsala och Enköping i sydvästra Uppland. Häradet är liksom de flesta andra i denna del av landet tämligen litet: i längd mätte det ungefär 25 kilometer och i bredd omkring 10.⁴ Genom häradet rinner Örsundaån i öst–västlig riktning vilken mynnar ut i Lärstaviken i Mälarens norra del. På den södra sidan om ån och Lärstaviken ligger åtta av socknarna som har en likartad geografi. Landskapet består här av bördiga lerslätter med uppstickande impediment, i dag skog-bevuxna. Nysättra socken, på åns norra sida, är bergigt och stenigt och har efter uppländska förhållanden en nästan norrländsk prägel. Den bördiga marken finns här vid Örsundaån och längs några sprickdalar.

Häradet utgör en del av vad som brukar kallas Upplands centralbygd och hade redan på 1500-talet en mycket hög uppodlingsgrad. Mälardalen var från och med medeltiden en del av en expanderade ekonomi där framväxten av en statlig och kyrklig förvaltning, ökad handel och uppkomsten av stadsväsende samt gruvdriftens ökade betydelse i Bergslagen spelade stor roll.⁵ Odlingen intensifierades från senare delen av medeltiden och nyodlingen pågick ständigt.⁶ Den ökade efterfrågan kom främst från den expanderande järnhanteringen i Bergslagen och från Stockholm.⁷

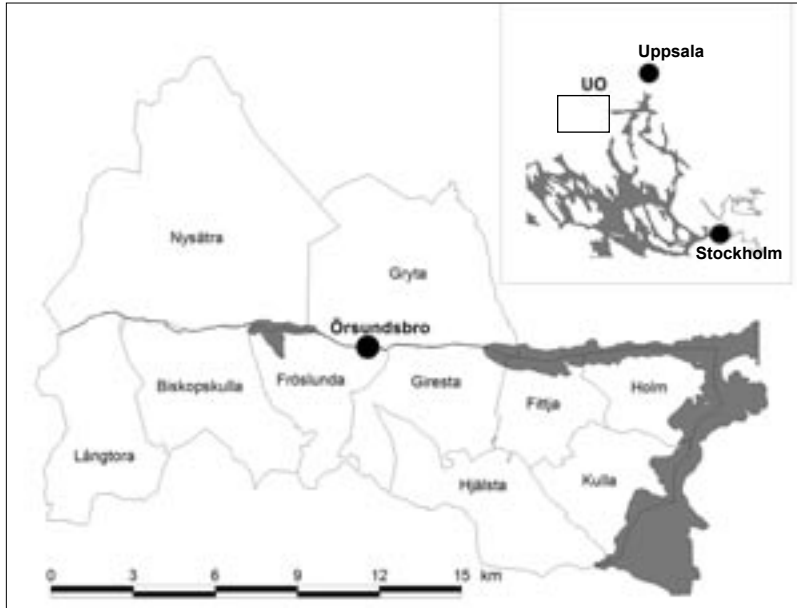

Fig 4:1. Lagunda härad, Uppland.

Handeln med spannmål bedrevs vanligtvis via handelsmän i städerna, men vid sidan av detta förekom även en utbredd handel utan mellanhänder mellan slättbygderna och bergslagen. Bönderna transporterade spannmålen vintertid med foror och hade med sig järn i "bakfora" vilket avyttrades i städerna. Det förekom även en byteshandel med bönder från den äländska och finska skärgården vilka förde med sig salt fisk.⁸ Örsundaån utgjorde både sommar- och vintertid en viktig transportled.

Det odlingslandskap som framträder i 1700- och 1800-talens kartmaterial var ett i hög grad uppodlat område, där åkern och ängen dominerade helt. Ängsmarken låg vanligtvis i närheten av vattendragen Örsundaån eller Lärstaviken, eller i flacka sänkor mellan impedimenten. Där dessa våtmarksängar slutade vidtog åkermarken i vars centrum själva by- och gårdstomterna var belägna. Bortom åkermarken låg utmarken, skogen och betena. Byarna var vanligtvis ganska små, och omfattade sällan mer än tre hemman. En fjärdedel av hemmanen var ensamgårdar. De små byarna var ett utmärkande drag för Mälardalens centralområde och faktum är att byarna i Lagunda generellt sett var något större än genomsnittet för regionen.⁹

Under medeltiden och 1500-talet dominerades ägandet av kyrkan, kronan och bönderna.¹⁰ Frälset hade under denna tid en mer underordnad roll. I hela Lagunda härad är endast fyra herrgårdar kända från 1400- och 1500-talen och vid en skattläggning år 1562 var antalet frälsehemman få och de flesta s.k. strögods, utan samband med herrgårdarna i området.¹¹ Med 1600-talets donationspolitik förvärvades en stor del av jorden av adeln som mot slutet av 1600-talet ägde hela 75 procent av jorden. En inte obetydlig del av den nya frälsejorden utgjordes av 37 säterier, de flesta bildade omkring 1600-talets mitt. Vid reduktionen drogs en stor del av hemmanen tillbaka till Kronan. I början av 1700-talet ägdes omkring en tredjedel av mantalet av frälset, en tredjedel av Kronan och en tredjedel av bönderna, det vill säga som i riket i sin helhet.¹²

Jordbruket på slätten

Som framgick av kapitel 2 blev jordbruket under 1700- och 1800-talen i en allt större utsträckning integrerat i en marknadsekonomi. Kännetecknade för den var som jag visade en ökad regional specialisering, kraftigt ökad produktion av framförallt spannmål, hemmansklyvning, nyodling, framväxten av ett skikt obesuttna, skiftesverksamhet och längre fram en övergång till växelbruk och ökad mekanisering. Som en viktig del av detta komplexa förlopp fanns en ständig befolkningsökning och därmed ökad efterfrågan på jordbruksvaror.

Fig 4:2. Odlingslandskapet i Lagunda som det såg ut i början av 1800-talet, enligt en teckning av Giresta prästgård och Skälby gård i Giresta socken. Bebyggelsen ligger samlade på höjder i landskapet, och däremellan breder åkermarken ut sig. Lägg märke till de många gärdesgårdar som omgav åkrarna och stängde ute djuren som betade i skogsbackarna. Källa: Foto av O Ehn, dia 1721, Upplandsmuseets arkiv.

I Mälardalens slättbygder hade den agrara revolutionen ett något annorlunda förlopp än i exempelvis västra och norra Sverige. Befolkningsökningen var här måttlig, nyodlingen likaså, och antalet brukningsenheter blev under loppet av 1800-talet färre. Dessutom genomfördes skiftena relativt sent och införandet av växelbruk dröjde ända till 1800-talets sista decennier.¹³ Anledningen till denna särpräglade utveckling var den ensidiga inriktningen på brödsädesodling vilket bidrog till ett högt specialiserat jordbruk med ett tvåsädesbruk där halva arealen låg i träda varje år. Det omfattande trädesbruket var en förutsättning för odling av vete och råg; dessa båda sädeslag såddes på hösten och innan dess måste trädan bearbetas regelbundet med årder för att minimera tillväxten av ogräs. Just årderbruket var intimt förknippat med tvåskiftesbruket. På andra håll i landet slog järnplogen igenom redan i slutet av 1700-talet, men på Mälardalens lerjordar passade årdret bättre.¹⁴

Slättbygderna i Mälardalen hade som redan nämnts en mycket hög uppodlingsgrad och möjligheterna att odla upp större arealer under 1700- och 1800-talen var därför begränsade. I de fall nyodling ägde rum måste den ske på redan nyttjad jord, vilket ledde till vad som kallas ”nyodlingens dilemma”. När ängs- och betesmarker odlades upp, blev fodertillgången

sämre och färre djur kunde hållas, vilket i sin tur medförde mindre gödsel på åkrarna. På sikt var därför en sjunkande avkastning att vänta.¹⁵

Vissa forskare gör också gällande att detta var vad som inträffade. Visserligen, menar de, kunde halm användas som foder, men i Mälardalen odlades mest vete och råg, vars halm var föga näringsnyttig. Foderproduktionen på åkermark, på trädesgårdet, var dessutom begränsad, eftersom råg och vete endast kunde sås efter en bearbetad träda.¹⁶ Nyodlingen försvarade därför för både boskaphållningen och andra binärningar. Så länge efterfrågan på spannmål var stor och priserna höga fanns det emellertid ingen anledning att gå över till växelbruk och animalieproduktion. En omställning till växelbruk ansågs inte heller fördelaktig. Med denna skulle trädesarealen minska vilket missgynnade produktionen av vete och råg. Först på 1870-talet uppstod incitament för växelbrukets införande. Med den tilltagande industrialiseringen ökade efterfrågan på animalier kraftigt och priserna steg, samtidigt som spannmålspriser började sjunka som en följd av den internationella konkurrensen.¹⁷

Som jag skall visa stämmer dock inte denna tes på alla punkter.

De speciella agrarförhållandena som rådde i slättbygderna påverkade förmodligen de demografiska förloppen. Mälardalen hade en mycket svag befolkningsökning under 1700- och början av 1800-talet, och först från och med 1860-talet inleddes en uppgång. Möjligheterna för en befolkningsökning var mycket begränsade i slättbygderna. Avsaknad av skog, det begränsade utrymmet för nyodling och den specialiserade odlingen av spannmål med bearbetad "brun" träda medförde att det fanns få alternativa binärningar.¹⁸ Den stora koncentrationen av gods bidrog förmodligen också till att dämpa befolkningsökningen. Godsägarna var måna om att deras jord i första hand nyttjades av deras egna anställda, vilket begränsade utrymmet för ett mer fritt anläggande av torp och backstugor.¹⁹

Befolkningen

I stort följer befolkningsutvecklingen i Lagunda det allmänna mönstret för Mälardalen.²⁰ Befolkningen steg något från mitten av 1700-talet fram till 1800-talets början, för att därefter gå tillbaka. Perioden 1820 till 1900 var folkmängden ungefär oförändrad. Av uppgifterna i tabellverket framgår att perioden fram till 1790, liksom perioden från och med 1830 karakteriserades av ett födelseöverskott medan perioden däremellan hade ett underskott. Denna utveckling skiljer sig inte på något avgörande sätt från den nationella. För landet som helhet var dödligheten hög fram till omkring år 1800 då den långsamt började sjunka. Trendbrottet har förklarats med

förbättrade levnadsförhållanden, förändrade amningsvanor och medicinska framsteg.²¹

I vilken mån försörjningssituationen har påverkat de låga födelsetalen decennierna kring år 1800 kan jag inte bedöma, men faktum är att större delen av befolkningen i häradet vid denna tid ansågs lida brist på tillräcklig försörjning. Tabellverket uppger exempelvis att hela 79 procent av hushållen vid denna tid, däribland en stor del av bondehushållen, var fattiga eller mycket fattiga. 40 år senare var situationen en helt annan. Då ansågs endast 20 procent leva i fattigdom.²² Födelseöverskottet i häradet växte under 1800-talet, men folkmängden förblev densamma.²³

Att med tabellverkets uppgifter ge en fullständig bild av den agrara revolutionens sociala omvandlingsprocess utan mycket omfattande bearbetningar låter sig inte göras, men ett sätt att försöka fånga in huvuddragen i utvecklingen är att titta närmare på de yrkesverksamma männens sysselsättning.

Antalet yrkesverksamma män utgjorde under hela perioden omkring en tredjedel av hela befolkningen. Det stora flertalet av dessa var naturligtvis sysselsatta i jordbruket och den sociala strukturen dominerades föga förvånande av bönder och obesuttna av olika slag (tabell 4:1). Bönderna utgjorde vid 1700-talets mitt omkring 30 procent av de yrkesverksamma, steg sedan något under 1700-talets andra hälft och sjönk därefter under 1800-talet till omkring 20 procent. Denna tendens har även iakttagits i undersökningar av andra slättbygder.²⁴

Tabell 4:1. Antalet yrkesverksamma män i Lagunda härad i procent 1750–1900.

Yrkeskategori	1750	1780	1820	1850	1900
Ståndspersoner	3	3	3	3	3
Bönder	31	38	29	20	20
Torpare	17	14	13	21	9
Arbetare	42	30	37	35	45
Backstugusittare	4	7	11	9	15
Övriga	3	8	7	12	7
	100	100	100	100	100

Källa: 1750–1850: Tabellverkets uppgifter från fem socknar i församlingsarkiven, ULA. 1900: Mantalslängden, ULA. Anm: Ståndspersoner = godsägare, präster, länsmän, kronofogdar. Arbetare = drängar, statare.

Något som är anmärkningsvärt är dock att antalet yrkesverksamma manliga obesuttna inte tycks öka särdeles mycket under perioden. Ett utmärkande drag för den agrara revolutionen var annars den starka tillväxten av just torpare och backstugusittare. I Lagunda var emellertid antalet högt perioden igenom, drygt 60 procent, vilket till en del berodde på de många herrgårdarna i området (tabell 4:1).²⁵ Det är dock troligt att det totala antalet obesuttna var något större, eftersom en del av dem var änkor eller ensamstående kvinnor.²⁶ Däremot förändrades proportionerna mellan de olika grupperna av obesuttna. Torparna blev till exempel allt färre, medan drängar, statare och backstusittare blev vanligare. Del i denna process hade troligen omläggningen till stordrift på godsen där statarna ersatte bönders och torpars dagsverken.²⁷

Sammanfattningsvis kan konstateras att befolkningsökningen var blygsam i Lagunda. Den befolkningsökning som ägde rum reglerades genom utflyttning. Härvidlag skiljer sig Mälardalen från många andra områden i Sverige som såg en kraftig befolkningsökning under perioden. Böndernas antal minskade under perioden medan antalet drängar, torpare och statare steg i motsvarande omfattning. Den period som på flera sätt framstår som en brytpunkt i den sociala utvecklingen är 1800-talets första hälft. Fram till dess hade folkmängden ökat långsamt och bönderna antal vuxit medan de obesuttna blivit färre. Därefter avstannade befolkningsstillväxten, och böndernas antal minskade samtidigt som godsdriften expanderade och antalet obesuttna blev fler.

Den agrara utvecklingen

Den huvudsakliga näringen i 1700- och 1800-talens Lagunda utgjorde liksom under tidigare sekler av spannmålsodling. Häradet beskrivs genomgående som försett med god åkerjord och ängsmarker, men samtidigt helt skogslöst. Bakom detta låg naturligtvis den höga uppodlingsgraden och omfattande nyodling. Mellan åren 1775 och 1886 utvidgades åkerarealen med hela 145 procent och för varje hektar åkermark som odlades upp, trycktes foderarealerna tillbaka.²⁸ Fram till 1800-talets mitt var det främst betesmarker och ängar i utmarkerna som var föremål för uppodlingar, och först senare gav man sig på våtmarksängarna. En inte ringa del av nyodlingsarbetet utfördes vid de under 1700-talet anlagda torpställena, torp vars tegar sedan under 1800-talet införlivades med gårdarnas egna bruk (se fig. 4:3). I slutet av 1700-talet var proportionerna åker/äng 6:4, i mitten av 1800-talet 7:3. En bieffekt var att de minskade arealerna ängs- och betesmarker ledde till att skogsmarkerna utnyttjades som bete, vilket förhindrade återväxten av skog.

Bland lantbrukarna var foderbristen en ständig källa till bekymmer, och redan under 1700-talet fodrades djuren med halm och "mjölkdrick", istället för hö.²⁹ För att råda bot på problemet började man dock i slutet av 1700-talet anlägga "artificiella ängar".³⁰ Kanske motsvaras det av de ängsförbättringar som beskrivs vid 1800-talets början, då både godsägare och bönder började plöja upp mindre givande ängsmarker, vilka sedan under ett par år besåddes med havre och lin och sedan med gräsfrö.³¹ Senare under 1800-talet omtalas att denna metod "vunnit allmänt förtroende", men att det dock hjälpte föga eftersom fodertillgången ändå var otillräcklig. Detta hade konsekvenser för befolkningen som påstods lida brist på smör, kött, ull och skinn.³²

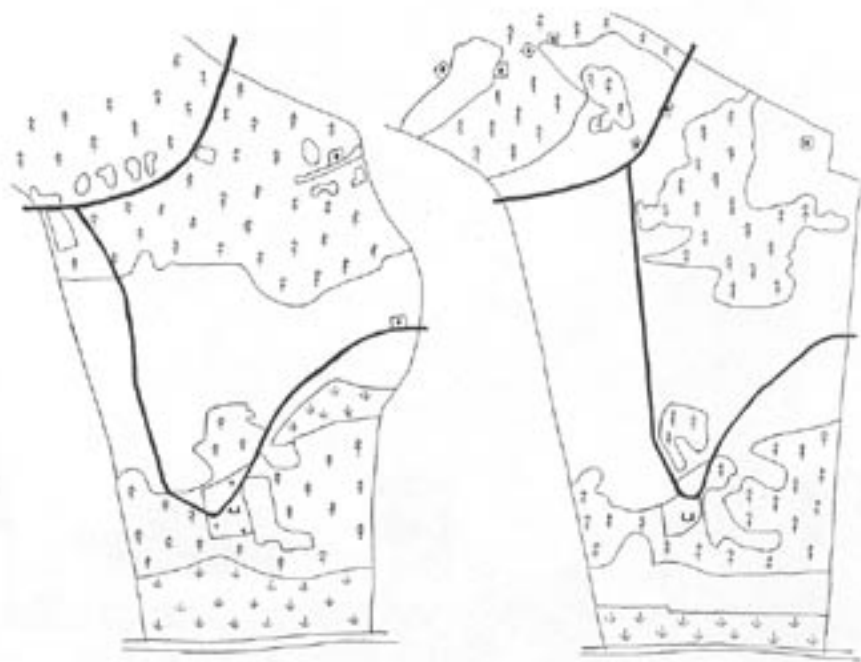

Fig. 4:3. Husby by, senare gård, Gryta socken, i början av 1700-talet och i slutet av 1800-talet. Egendomen hade en för trakten typisk ägostruktur. Längst i söder, vid Örsundaån, låg huvuddelen av byns ängsmarker, medan åkermarken och viss skogs- och betesmark var belägna i anslutning till bytomten. Längst i norr låg utmarkerna med skog och beten. Under loppet av den agrara revolutionen fördubblades åkerarealen genom uppodling av främst ängs- och betesmarker. En inte ringa del av detta nyodlingsarbete skedde genom anläggandet av torpställen i utmarkerna. Källa: Kartor 1711, LMV och 1893, Husby gård.

Först mot slutet av 1800-talet, när växelbruket infördes, började de sanka ängsmarkerna att odlas upp. Foderproduktionen kunde nu ske på åkermark och ängarna blev därmed mindre viktiga. En förutsättning för uppodlingen var att täckdikningstekniken nu utvecklades. De grunda öppna dikena i och mellan tegarna förmådde endast leda bort ytvattnet. Med täckdiken kunde nu även grundvattennivån sänkas och jorden därmed bli brukbar. Redan vid mitten av 1800-talet förekom täckdikning med ris och stenar, men det var först med tegelrören som det blev mer effektivt.³³ Ännu år 1886 var dock täckdikning sällsynt bland lantbrukarna i Lagunda, den förekom endast på några av de större godsens samt på akademigårdar.³⁴

SPANNMÅLSODLINGEN Kronobefallningsmännen var under hela 1800-talet ytterligt kritiska till tvåskiftesbruket som de såg som roten till obalansen i näringen, och i synnerhet kritiserades bönderna.³⁵ Det framgår dock att det inte endast var bönderna som gjorde som på "fars och farfars tid" utan även på herrgårdarna drevs jordbruket genomgående med tvåskiftesbruk.³⁶

Även om rapporterna ger en negativ bild av odlingssystemens och redskapens utveckling så står det klart att de långsamt förändrades under denna tid. På godsens skedde det främst genom inköp av industriellt tillverkade redskap, medan bönderna istället utvecklade sina egna redskap.³⁷ För Uppland i sin helhet anger landshövdingen vid 1800-talets mitt att järnplogar nu blivit vanligare, även bland bönder.³⁸ Ett annat exempel på redskap som fick stor genomslagskraft i början av 1800-talet var det mekaniska tröskverket. År 1822 omtalas att åtta sådana fanns i Lagunda; några decennier senare ansågs de vara allmänt förekommande.³⁹

Växelbruk liksom en mer påtaglig mekanisering av jordbruket infördes emellertid inte förrän under 1800-talets sista decennier. Redan omkring 1850 hade några herrgårdar påbörjat en omläggning till växelbruk, "men" skriver länsmanen "utan framgång", och "derföre är jordens brukningssätt inom häradet i återgång till det förra af ålder införda".⁴⁰ Som nämndes tidigare var de komparativa fördelarna med tvåsådesbruket ännu så pass stora att det inte lönade sig med växelbruk. Först under 1860- och 70-talen skedde en successiv övergång till nya odlingssystem. Ännu vid mitten av 1880-talet var det långt ifrån allmänt; inte ens herrgårdarna eller boställena hade då till fullo anammat växelbruket, och större delen av de självägande bönderna hade ännu tvåsådesbruk. På frälsegårdarna var tvåsådesbruket helt dominerande.⁴¹

En förutsättning för övergången till växelbruk var laga skiftet. Det var först med större sammanhängande tegar som det agrartekniska komplexet

med växelbruk och järnplog kunde införas. De första skiftena ägde rum redan på 1830-talet men det blev mer allmänt under 1840-, 50-, och 60-talen då så gott som alla byar skiftades. Syftet med skiftet var ju bl.a. att varje enskild gård skulle få sina ägor samlade i ett eller så få skiften som möjligt, men också att äganderätten till jorden skulle stärkas.⁴² Några bysprängningar var det dock aldrig frågan om här. Byarna var små med få gårdar – i genomsnitt fanns vid 1800-talets mitt endast fyra brukningsenheter i varje by – och dessutom hade de många sammanslagningarna av hemmansdelar i byarna lett till att ägorna ofta var relativt väl samlade. Ytterst få gårdar kom därför att flyttas ut. Skapandet av större sammanhängande ägor och ett mer privatiserat ägande fungerade som ett incitament till större investeringar i jordförbättringar.⁴³ Nyodlingen var till exempel omfattande under perioden efter 1800-talets mitt. Odlingstekniskt fortsatte dock gårdarna att drivas med tvåsädesbruk i flera decennier till.

Odlingen i Lagunda var liksom under 1600-talet främst inriktad på råg- och kornproduktion. Brödsädesproduktionen lämnade dock gradvis plats för fodersädesodling, som en kompensation för de minskade foderrarealerna. Redan före övergången till växelbruket skedde en viss tillväxt av havreodlingen och vad gäller brödsädesodlingen ökade veteodlingen på bekostnad av rågen (tabell 4:2). År 1865, då tvåsädesbruket ännu dominerade totalt⁴⁴, hade fodersädesodlingen nästan fördubblats och rågen och kornet minskat radikalt. På detta sätt lyckades lantbrukarna bibehålla boskapsstockens storlek, och därmed den höga avkastningen på jorden.⁴⁵ Det egentliga genombrottet för fodersäden kom dock först från 1870-talet och framåt och hängde då samman med den successiva övergången till växelbruk och animalieproduktion.

Men det var spannmålsodlingen som var den huvudsakliga inkomstkällan. Godsräkenskaper från 1700- och 1800-talen visar tydligt hur ekonomin blev allt mer inriktad mot spannmålsförsäljning. Vid mitten av 1700-talet kom inkomsterna från både spannmål, hö, kött, mjölk och trädgårdsprodukter, medan de under 1800-talet nästan uteslutande kom från spannmålen.⁴⁶

Vid sidan av spannmål odlades för husbehov ärter, bönor, potatis, kål och trädgårdsprodukter.⁴⁷ Till en del skedde denna odling i täppor vid gårdarna, men potatis, ärter och bönor såddes vanligen på en inhägnad del av trädeshjorden.⁴⁸ Potatisens betydelse ökade under hela 1800-talet, men den torde främst ha odlats för husbehov. Försäljning av potatis till städerna nämns endast från enstaka herrgårdar. På dessa fanns också trädgårdsprodukter ”över eget behov”.⁴⁹ Under 1800-talets sista decennier gjordes dock stora

satsningar på odling av trädgårdsprodukter på i synnerhet herrgårdarna.⁵⁰ Lin och humle däremot odlades knappt överhuvudtaget i området, utan fick köpas in från andra orter. Lin köptes främst på marknader och från gårdfarihandlare.⁵¹

Tabell 4:2. Utsädet fördelning mellan olika växtslag i Lagunda härad 1730–1886 i procent.

År	Vete	Råg	Korn	Havre	Blandsäd
1770	3	44	39	3	10
1822	3	44	38	4	11
1865	8	39	28	15	10
1886	10	32	22	26	10

Källa: 1770: Länsstyrelsen, Landskontoret: ser. E XVII vol. 2 Handlingar angående näringar 1741–1780. ULA 1822: Häradsskrivaren i Lagunda ser. E X vol. 5. ULA 1865: BiSOS ser. N. 1886: statistik, Hushållningsällskapets arkiv ser. H, ULA.

Spannmålen såldes i början av 1800-talet främst till Sala, Västerås och Stockholm, ibland även till Falun och Gävle.⁵² Transporterna skedde liksom under tidigare sekler vintertid med foror och landshövdingen skriver att bönderna här ibland kunde få fara både 16 och 20 mil för att avsätta sin spannmål.⁵³ Enstaka herrgårdar hade också egna fartyg med vilken varorna transporterades till Stockholm.⁵⁴ Att spannmålen inte såldes till de närmast belägna städerna Uppsala eller Enköping beror sannolikt på att priserna där var låga. En viss handel pågick också vid Örsundsbro, häradets centrala marknadsplats, där skärgårdsbor kom inseglande varje höst och bytte strömming mot spannmål.⁵⁵

Mot mitten av 1800-talet dirigerades dock handeln om mot Stockholm och städerna runt Mälaren.⁵⁶ Detta berodde delvis på att efterfrågan svängde då Bergslagsbygderna fick högre självförsörjningsgrad, samtidigt som städerna nu började växa kraftigt. Av godsräkenskaper framgår också att järnbruken i en allt större utsträckning kom ned och hämtade spannmål.⁵⁷ För lantbrukarna i Lagunda underlättades transporterna till Stockholm och Uppsala genom det lokala hushållningsgillet inköp av en ångbåt med pramar. Drivande kraft bakom detta var landshövdingen Robert von Kraemer, själv godsägare i häradet, som tidigare sett till att Örsundaån kanaliserats och försetts med en lastageplats vid Örsundsbro.⁵⁸ Kring lastageplatsen uppstod också sedan näringsfrihet införts år 1864 ett litet samhälle där handelsmän och hantverkare slog sig ned, och på landsbygden

växte det under 1870- och 80-talen fram flera handelsbodar. Genom dessa kunde lantbrukarnas behov av varor tillgodoses, och de slapp därmed fara till städerna för sina inköp av varor.⁵⁹

Under 1800-talets första hälft förädlades också en stor del av spannmålen till brännvin. År 1843 uppskattade länsmannen att drygt 70 procent av spannmålsöverskottet gick till brännvinsbränning, medan endast 30 procent såldes på vanligt sätt. Även om länsmannens uppgift möjligen är överdriven så torde den ändå vara ett uttryck för att brännerinäringen var viktig för jordbrukarnas ekonomi. Brännvinet avyttrades åtminstone till en del i Stockholm⁶⁰ och i synnerhet herrgårdarna verkar ha utnyttjat möjligheterna.⁶¹ Brännvinsframställningen hade även den fördelen att den bildade en restprodukt, drank, vilket kunde användas som djurfoder. Efter att husbehovsbränningen hade förbjudits i lag 1855, anlades på initiativ av några bönder ett brännvinsbränneri vid lastageplatsen i Örsundsbro.⁶² Efter 1800-talets mitt omtalas aldrig brännvinsbränningen såsom viktig, och förmodligen förlorade den sin betydelse.

DEN "SORGFÄLLIGA" NÄRINGEN Det område som var mest utsatt för kronobefallningsmännens beklagande var boskapsnäringen. Djuren var inte bara viktiga för åkerbruket utan fyllde självfallet en viktig funktion för hushållets ekonomi som sådan. I början av 1800-talet heter det att ladugårdsprodukter fanns för områdets egna behov, men längre fram noteras att det var brist på både smör, kött, ull och skinn.⁶³ I synnerhet ullen var en bristvara som inköptes utifrån, vanligen av gårdfarihandlare.⁶⁴

Men det står klart att lantbrukarna faktiskt gradvis vidgade animalieproduktion under loppet av 1800-talet. Införandet av ångbåtsleder från mitten av 1800-talet ledde till att lantbrukarna i större utsträckning kunde sälja mjölk och smör i Stockholm.⁶⁵

Lantbrukarna lyckades också bibehålla boskapsstockens storlek och till och med öka den något, trots att fodermarkerna reducerades.⁶⁶ Från 1800-talets början utvidgades arealen odlad, högavkastande äng, och lantbrukarna hade dessutom i en allt större utsträckning övergått till odling av foderspannmål. Dessutom var tillgången på foderhalm relativt god, eftersom de vidgade åkerarealerna gav en större halmproduktion och mer än hälften av denna utgjordes av användbar korn- och havrehalm. Brännvinsproduktionen medförde också en större mängd drank, vilken kunde nyttjas till foder.

En bidragande anledning var säkerligen också den att lantbrukarna successivt gick över till att använda oxar som dragare istället för hästar.

Hästarna var snabba och uthålliga men hade den nackdelen att de var dyra i drift då de utfodrades med korn och havre. De kunde inte heller, efter att de tjänat ut, nyttjas i kosthålllet. Oxarna däremot var långsammare men billiga i drift – de kunde utfodras med halm och drank – och producerade dessutom god gödsel samt kött och läder efteråt. Troligen kan övergången ses som ytterligare ett sätt för jordbrukarna att förbättra förhållandena inom jordbruket. Oxarnas nackdelar som dragare uppvägdes av deras fördelar som producenter av gödsel, kött och hudar, alla bristvaror i Lagunda. Övergången till oxar underlättades säkerligen av det minskade transportbehovet överlag. Handeln orienterades mot Stockholm vilket förkortade transportsträckan.⁶⁷ Dessutom framgår av landshövdingens femårsberättelser att bönderna inte längre behövde ställa upp med hästar till skjutsningar på landsvägarna; detta sköttes från 1800-talets mitt i en allt större utsträckning av entreprenörer.⁶⁸ Först efter växelbrukets införande och med åtföljande mekanisering återgick lantbrukarna till de mer effektiva hästarna igen. Balansen mellan spannmålsodling och foderproduktion förbättrades och oxarna förlorade därmed sin roll.

Det skall betonas att ökningen av boskapsstocken under 1800-talet främst bestod av kor och i viss mån oxar. Antalet svin och får däremot minskade kontinuerligt, vilket troligen berodde på att allt tillgängligt foder satsades på de för jordbruket och försäljningen viktigare djuren. Det är troligt att den ökade omsorgen om korna ledde till att djurstammen förbättrades. På herrgårdarna fanns sedan länge bättre, mer högavkastande, raser, vilka förbättrades ytterligare genom en mer medveten avel. Från 1840-talet bildades också så kallade stamhollenderier på Ultuna med flera gårdar, där basen utgjordes av importerade djur. Dessa djur spreds sedan ut på herrgårdarna, bland annat till den von Kreamerska herrgården Taxnäs. Den medvetna kreatursaveln hade dock förmodligen mycket liten inverkan i allmänhet före sekelskiftet 1900, det var i första hand genom bättre utfodring som djuren växte.⁶⁹

2. Herrgårdarna

Herrgårdarna med sin gods ägde under hela 1700- och 1800-talen en dryg tredjedel av jorden i Lagunda.⁷⁰ De flesta av dem var belägna vid Örsundaån, Lärstaviken och Ekoln och hade därför betydligt större ängsarealer än övriga gårdar i området.

Allt som allt fanns i området nära 20 herrgårdar i början av 1700-talet, vilka var de som återstod efter 1680-talets reduktion. Antalet herrgårdar

minskade sedan även fortsättningsvis beroende på att några av dem köptes upp av bönder, som lät stycka upp godsens på mindre enheter och bruka dem som bondgårdar.⁷¹ Bönderna var synnerligen aktiva som uppköpare av frälsejord under perioden 1820 till 1850, då konjunkturerna anses ha varit allmänt dåliga, och i vissa socknar såldes nästan all frälsejord, inklusive flera säterier.⁷²

De flesta av godsens i området var på mellan 3 och 7 mantal, det vill säga av allt att döma av ganska normal storlek för den svenska landsbygden.⁷³ Några var litet större, på omkring 9–12 mantal, och ett, Sjöö säteri, var mycket stort; det omfattade vid 1700-talets början över 56 mantal, och 200 år senare drygt 35 (tabell 4:3). Mantal är dock ingen bra mätare på en brukningsenhets storlek eftersom nyodlingen hela tiden förändrade innehållet. Men omräknat till åkerareal så omfattade ett normalstort gods vid 1700-talets mitt omkring 60 hektar åker, och i slutet av 1800-talet omkring 200 hektar (tabell 4:4).

Tabell 4:3. Antal gods i Lagunda och deras storlek i mantal åren 1700–1900 i medeltal.

År	Antal	Därav			Små och mellanstora gods	
		Små	Mellan	Stora	Storlek	Eget bruk
1700	18	14	3	1	5,2	2,1
1740	17	11	5	1	6	2,1
1780	17	11	4	2	6,6	2,4
1820	15	9	4	2	6,9	3,8
1860	15	10	4	1	5,9	4,9
1900	15	10	4	1	5,6	5,1

Källa: *Bouppteckningar, jordeböcker, mantalslängder, ULA*. Anm: Små gods = 1 till 6, 99 mantal, mellanstora = 7 till 13, 99 mantal, stora över 14 mantal. Under eget bruk = mantal som brukades med huvudgården.

Men som framgick av kapitel 2 brukades under 1700-talet bara en mindre del av åkermarken under godsets huvudgård. Den största delen innehades av frälsebönder som arrenderade marken mot en årlig ränta i form av penningar, varor, dagsverken och körslor. Själva huvudgårdens åkerareal översteg sällan 30 hektar, men däremot var boskapsstocken stor, tack vare de förhållandevis stora ängsmarkerna som hörde till. Förutom ett 15-tal kor brukade det finnas omkring 8 oxar och 7 hästar som dragare, samt ungdjur, får, svin, kalkoner, gäss och höns.⁷⁴

Tabell 4:4. Åkerareal och boskapsstock på huvudgårdarna på små och mellanstora gods 1740–1900 i medeltal.

År	Åker (har)	Boskapsstock		
		Hästar	Oxar	Kor
1740	29	7	8	13
1780	32	7	16	17
1820	64	12	15	18
1860	137	10	21	25
1900	193	15	14	54

Källa: Boupppteckningar, gårdsräkenskaper och ekonomiska beskrivningar i ULA, Svea Hovrätts arkiv, RA och flera gårdsarkiv i RA, ULA, UUB. Se även Ulväng, G (2001a) appendix.

Antalet anställda var också ganska få på huvudgården: vanligen fanns där inte mer än ett par drängar och ett par pigor, samt på de större godsen även en inspektor och en trädgårdsmästare. Några torpare fungerade som all round-personal (tabell 4:5). Inte ens på det väldiga Sjöo var huvudgårdens arbetsstyrka särskilt stor; den omfattade år 1740 endast omkring 15 personer, förutom några drängar och pigor även inspektor, rättare, trädgårdsmästare, smed, snickare, deja och en predikant.

Tabell 4:5. Anställda på små och mellanstora gods 1700–1900 i medeltal.

År	På godset					Vid huvudgården				
	Bönder	Torp.	S:a	Insp.	Trgm.	Dr.	Pig.	Stat.	Övr.	S:a
1700	4,5	5,2	10	0,3	0,3	1,6	1,8	-	0,4	4
1740	5,5	5,3	11	0,4	0,2	2,2	2,3	-	0,9	6
1780	6,7	5,3	12	0,6	0,4	3,6	4,3	0,3	1,8	11
1820	4,8	6,9	12	0,9	0,4	4,2	5,6	2,9	1,1	15
1860	1,5	3,5	5	1,4	0,5	2,6	4	8,9	1,9	19
1900	0,9	2,2	3	1,7	0,9	0,8	2,3	11,7	1,5	19

Källa: Mantalslängden, ULA. Anm: Summorna avrundade till närmsta heltal. Bönder = Arrendebönder, Torp. = torpare, Insp. = inspektorer och rättare, Trgm. = trädgårdsmästare, Dr. = drängar, pig. = pigor, Övriga = dejor, snickare, skomakare etc. Siffrorna speglar inte hela personalstyrkan, då delar av kvinnliga arbetskraften i form av statarbustrur, liksom obesuttna backstugusittare, säsongsanställd personal och tillfälliga hantverkare inte är medräknade.

Stordriften

Liksom de flesta andra gods i Sverige övergick godsen i Lagunda till stordrift från och med 1700-talets slut genom att frälsegårdarnas jord slogs samman med huvudgårdens, och heltidsanställda statare ersatte böndernas dagsverken. Som nämndes i kapitel 2 krävdes särskilda ekonomiska förutsättningar för att en övergång till stordrift skulle löna sig, nämligen en någorlunda jämn arbetsfördelning och inkomst över året.

I Sverige som helhet var övergången till stordrift främst en 1800-talsföreteelse, men i Lagunda inleddes processen något tidigare. Redan på 1750-60-talen påbörjade några av de större godsen en inkorporering av frälsehemman, men det stora genombrottet kom i början av 1800-talet, och i synnerhet mellan 1820 och 1860. De uteblivna bondedagsverkena ersattes till en början med anställda drängar, men mellan 1840 och 1860 övergick samtliga gods till statardrift.

En orsak till övergången var förmodligen herrgårdarnas stora avsaluproduktion. Visserligen var ekonomin nästan helt baserad på spannmålsodling, en näring som är extremt arbetsintensiv under sommarhalvåret, och binäringarna var få, men inkomsterna från försäljningen var betydande.

Det kan emellertid ha funnits andra skäl till varför stordrift slog igenom så tidigt. Ett kan vara att godsen trots allt var relativt små med endast två till fem landbönder, och att skillnaderna mellan denna driftsform och stordrift med statare var marginella. De kostnader som eventuellt kunde sparas in genom att bondehushållen försörjde sig själva åts kanske upp av kostnaderna för den bristande arbetseffektiviteten i systemet. Vad som talar emot detta är att även de större godsen inklusive det väldiga Sjöö övergick till stordrift tidigt. Ett annat skäl kan ha varit de dåliga konjunkturerna mellan åren 1820 och 1850, vilka kan ha pressat godsägarna till att effektivisera driften. Att tiderna var bistra på godsen framgår av flera samtida källor, och flera ägare och godsarrendatorer gjorde konkurs under denna period.⁷⁵ Som redan framgått såldes också stora mängder frälsehemman ut vid denna tid, och köparna var sällan godsägare, utan bönder. Ett tredje skäl, slutligen, var förmodligen de geografiska förhållandena i området som var sällsynt väl avpassade för stordrift. Frälsegårdarna var i de flesta fall belägna i säteriernas omedelbara närhet vilket innebar att kostnader för transporter och övervakning kunde minimeras.

Herrgårdarnas huvudgårdsjordbruk växte kraftigt på grund av inkorporeringarna. Det var dock inte endast sammanslagningarna med frälsegårdar som drev på arealökningen utan därtill tillkom en stor nyodlingsverksamhet. På de små- och mellanstora godsen ökade arealen under egen drift i

genomsnitt från c:a 30 hektar till närmare 200 under hela perioden (tabell 4:4). På Sjöo brukades vid 1700-talets mitt omkring 60 hektar åker, 100 år senare över 500. Antalet anställda ökade också kontinuerligt. Redan före 1820 och övergången till stordrift, expanderade godsens genom förvärv av krono- och ibland även skattehemman, och drängarnas och pigornas sammanlagda antal ökade till exempel från dryga 4 till 10 per gods mellan åren 1740 och 1820 (tabell 4:5). Då hade också redan gifta drängar, statare, börjat anställas. Till en början var de ganska få per gods men med stordriften växte deras antal till omkring 10. Samtidigt utökades antalet specialister. Fler arbetsledare i form av inspektorer och rättare anställdes för att leda, administrera och övervaka de anställda och speciella trädgårdsmästare, smeder, snickare, skomakare och mejerister blev vanligare. Antalet landbönder och torpare minskade däremot. Vad som skedde var alltså att godsens olika funktioner i en allt större utsträckning koncentrerades till huvudgårdarna.⁷⁶

Ägo- och brukningsförhållanden

Stordrift slog alltså igenom ungefär samtidigt på de flesta gods, men inte på riktigt alla. Gods med splittrade ägofigurer synes ha varit svårare att rationalisera, och här dröjde det längre. Men självfallet spelade också de enskilda ägarnas och brukarnas intresse, ekonomiska ställning och riskbenägenhet in. Som redan nämnts skilde sig inte godsens särskilt mycket från övriga gårdar vad gäller brukningsförhållandena – tvåskiftesbruk var till exempel det dominerade odlingsystemet ännu under 1800-talets andra hälft. Men vissa undantag fanns. Ett var den redan nämnde landshövdingen Robert von Kraemer som på 1840- och 50-talen utformade sitt Taxnäs till en mönstergård, andra var far och son Edman på Staby, båda salpetersjuderidirektörer i länet, som redan på 1810-talet laborerade med cirkulationsbruk på godset.⁷⁷ Experimenterande av det här slaget var dock ovanligt, och det synes främst höra 1800-talet till. Få hade förmodligen de ekonomiska möjligheterna, och alla var inte heller intresserade, även om intresset säkerligen växte från och med 1700-talets andra hälft, då lönsamheten ökade och det blev socialt accepterat på ett helt annat sätt.

Som på herrgårdarna i allmänhet började ägarna nämligen inte bara bruka sina gods mer aktivt, utan även bosätta sig där mer permanent från och med 1700-talets mitt. Ännu kring år 1740 var till exempel omkring en tredjedel av godsens utarrenderade, företrädesvis till bönder (tabell 4:6), och ägarna verkar endast ha vistats där periodvis. Godsens kunde även därefter vara utarrenderade – det var de i synnerhet under de dåliga åren 1820 till

1850 – men då ofta till släktingar eller andra ståndspersoner.⁷⁸ Mot slutet av 1800-talet ökade sedan antalet utarrenderingar och allt fler bönder stod som brukare och i vissa fall även som ägare. Böndernas intåg som brukare speglar troligen dels deras alltmer kapitalstarka ställning inom jordbruket, dels godsens mer ansträngda ekonomiska situation, där utarrenderingar till mer flexibla bondjordbrukare var det bästa alternativet.⁷⁹ Godsen hade inte samma konkurrensfördelar som med bondgårdarna i den intensiva animalieproduktionen, eftersom anställd personal inte hade samma intresse av produktionen och dessutom blev allt dyrbarare då lönerna steg i konkurrensen med industrin.⁸⁰

Tabell 4:6. Ägare och brukare av herrgårdar 1700–1900 i procent.

År	Ägare			Därav	Arrendatorer		
	Adel	Borgare	Bönder	utarrend.	Adel	Borgare	Bönder
1700	100	0	0	50	0	45	55
1740	95	5	0	29	0	0	100
1780	65	35	0	12	50	50	0
1820	67	33	0	33	20	80	0
1860	60	40	0	20	33	33	33
1900	47	47	6	40	17	33	50

Källa: Mantalslängd, jordebok, husförhörslängd, ULA.

Att herrgårdarna i en allt större utsträckning började bebos av sina ägare berodde troligen inte endast på det ökade intresset för jordbruket och den förbättrade lönsamheten. Till en del bidrog sannolikt också det förbättrade vägnätet till denna utveckling. Godsägarna kunde nu vistas på gårdarna, men ändå relativt lätt ta sig in till städerna.⁸¹ Det är också väl känt att landsbygden som sådan började uppfattas som något positivt och välgörande för hälsan. Stockholm stagnerade också från och med 1700-talets andra hälft, både demografiskt och ekonomiskt, och de sanitära förhållandena försämrades med högre dödlighet som följd.⁸² Samtida besökare kommenterade också att borgerskapet och adeln sommartid lämnade staden för sina gårdar, där de levde ett enklare och behagligare liv.⁸³

Det kan alltså ha funnits flera faktorer bakom att boendet på herrgårdarna ökade. Långt ifrån alla valde dock att bosätta sig där helt permanent, utan av bouppteckningarna framgår att de inte sällan antingen ägde eget hus i Stockholm eller Uppsala, eller hyrde en våning. Men även detta blev

med tiden allt ovanligare, och i uppteckningarna från 1800-talets andra hälft är extra bostäder sällsynta.⁸⁴

Slutligen skall man inte bortse från att de nya ägarfamiljerna som började förvärva herrgårdar, de borgerliga familjerna, hade andra behov än adelsfamiljerna. För redan kring 1700-talets mitt började borgarsläkter inköpa säterier i området, och de var även vanliga som arrendatorer (tabell 4:6).⁸⁵ Det är emellertid inte så troligt att skillnaderna mellan de adliga och borgerliga familjerna var så stora för giftermål dem emellan var legio. En av de absolut största godsbildningarna i området hade till exempel sitt ursprung i två biskopsdöttrar, adlade Steuch, som var gifta med biskop Asp, respektive professor Hermansson. Tillsammans ägde de två systrarna sex gods, vilka barnen von Asp (gift med biskop Alstrin) och von Hermansson (gifta med biskop Kjørning resp. professor Rosén) förde vidare till sina barn i olika konstellationer. Endast högadeln i området – De la Gardie, von Rosen, Horn, Spens m.fl. – gifte sig inom adeln. Men även dessa familjer kom under 1800-talet att genom giftermål knytas samman med borgarfamiljer.⁸⁶

Med undantag av de tre fideikommissen – det Banérska på Sjöo, det Spensiska på Höja och Salnecke samt det Gyllenadlerska på Salnecke – var det ovanligt att herrgårdarna gick i arv någon längre tid. Av systrarna Steuchs gods stannade endast ett, Hässle, kvar hos ättlingarna i fler än två generationer, de övriga förlorades i konkurser eller i försäljningar efter arvsskiften. Omsättningen på gårdar var dock påtagligt lägre under 1700-talet än senare. Den genomsnittliga innehavartiden var omkring 14 år, och genom giftermålsallianser stannade de flesta gårdar inom trängre släkt- och bekantskapskretsar.⁸⁷ Under 1800-talet ökade omsättningen på gårdar och innehavartiden låg på omkring 10 år. Familjer utan koppling till området flyttade in och förvärvade gårdar, och flyttade sedan vidare efter några år.

Denna mer heterogena miljö framträder även när man skärskådar godsägarnas yrken. Under 1700-talet var de flesta av ägarna antingen officerare – vanligen löjtnant eller kapten – eller statliga tjänstemän såsom häradshövding. Även de med borgerlig bakgrund var antingen officerare eller tjänstemän. Under 1800-talets andra hälft blev det sedan vanligare med fabriker, arkitekter, brukspatroner etcetera som godsägare. Allt fler av 1800-talets godsägare saknade tjänst och titulerades enbart godsägare, patron eller lantbrukare. 1700-talets högadel utgör naturligtvis ett undantag härifrån, då de vanligen hade högre tjänster och var generaler, landshövdingar och innehade hovcharger.

Hushållen

Hur övergången till stordrift såg ut på godsen har redan berörts och här skall jag nu se närmare på hur detta påverkade hushållen. Herrgårdarnas hushåll, dess sammansättning och storlek har kartlagts utifrån mantalslängderna som upprättades varje höst, och har i vissa fall kompletterats med uppgifter från husförhörslängderna, som fördes kontinuerligt, samt utifrån godsräkenskaper. Av dessa tre källmaterial är det godsräkenskaperna som är mest utförliga då de innehåller information om samtliga anställda på gårdarna och i hushållet. Några större skillnader mellan dessa och de offentliga källorna har emellertid inte upptäckts, annat än att det i räkenskaperna förekommer flera obesuttna, änkor och flickor, som utförde tillfälliga arbeten i hushållen. Men däremot är det troligt att det bott flera personer i herrgårdshushållen mer tillfälligt, till exempel guvernanter och informatorer som endast vistades där sommartid.

Med hushåll menas här de personer som delat någon form av vardagsekonomi.⁸⁸ Det är personer som i längderna är uppförda i anslutning till familjerna, och som varit ogifta, och därför med stor sannolikhet kan ha delat matlag och boende med familjen. Enligt denna definition så har ogifta drängar och pigor ingått i herrgårdshushållet, men inte gifta inspektorer, trädgårdsmästare och statare som haft egna hushåll.

Tabell 4:7. Familje- och hushållsstorlek på små och mellanstora gods 1740–1900 i medeltal, boende herrskap.

År	Herrgårdshushållet, personer					Hushåll på gården			
	Familj	Hush.	Betj.	Pigor	Dräng	S:a	Kval.	Okval.	S:a
1740	2,5	0,9	1,3	4	2,4	11	1,3	0	1
1780	3	1,1	0,7	4,4	3,8	13	1,8	0,3	2
1820	3,1	0,9	0	5	2,8	12	1,8	1,3	3
1860	4,4	0,2	0	3,7	1,9	10	2,8	7,5	10
1900	3	0,3	0	3,2	0,9	7	3,5	8,5	12

Källa: Mantalslängd och husförhörslängd för omkring 10 gods, ULA. Anm.: Hush.= hushållerskor, mamseller, demoiseller, guvernanter. Betj.= betjänter. Kval.= Kvalificerad arbetskraft såsom inspektorer, rättare, hantverkare, trädgårdsmästare, även arrendatorer. Okval. = arbetare, statare. Summorna avrundade till heltal.

Herrgårdshushållen i Lagunda var under hela 1700- och 1800-talen tämligen små, i medeltal omfattade de endast omkring 10 personer (tabell 4: 7). Av dem var omkring tre familjemedlemmar, en hushållerska/mamsell,

en betjänt, och så ett par pigor och drängar. Endast tre familjemedlemmar kan synas litet, men då får man komma ihåg att det rör sig om ett medeltal. Flera godsägare var ensamstående, och antalet hemmavarande barn var sällan många eftersom de utbildades utom hemmet. På det väldiga Sjöö var naturligtvis hushållet av en helt annan dimension; det omfattade som mest år 1790 hela 45 personer. Förutom familjen fanns där en mademoiselle, 4 jungfrur, skrivare, kammartjänare, 3 lakejer, 9 pigor och hela 22 drängar!

Hushållen blev under loppet av 1700-talet något större, för att sedan under loppet av 1800-talet krympa. Mer kvalificerad arbetskraft såsom mamseller och betjänter försvann gradvis, och ersattes av vanliga pigor. Denna utveckling hade förmodligen ekonomisk bakgrund. Med lönestegringen som följde med de förbättrade konjunkturerna fördyrades arbetskraften generellt. Pigorna var omkring hälften så dyra, men arbetade lika hårt och ansågs därför mer prisvärda.⁸⁹ Även drängarna blev allt färre eftersom man på godsen övergick till stordrift där statarna bildade egna hushåll. Det genomsnittliga herrgårds-hushållet på 1890-talet hade därför inte mer än omkring sju personer.

Man kan fråga sig om det inte under 1700-talet växande herrgårds-hushållet var en av anledningarna till att man vid denna tid gick över till statardrift. I litteraturen hävdas annars att övergången skedde för att gifta drängar utgjorde en bättre arbetskraft än ogifta; genom giftermålet blev drängarna sedligare och stadigare, samtidigt som hustrurna kunde hjälpa till med enklare hantverkssysslor.⁹⁰ Men en bidragande anledning skulle faktiskt kunna vara det växande antalet anställda som försörjdes inom ramen för hushållet, vilket gjorde hushållet allt mer tungrott med den utökade servicen i form av klädvård och matlagning. Genom att låta statarna bilda egna hushåll avlastades herrgårdshushållet; statarna fick nu en årlig stat bestående av livsmedel och varor som de fick hantera själva.⁹¹

Genom att klyva hushållet i flera mindre delar, avlastades också hustrurna, vilka nu kunde ägna sig åt mer sociokulturella åtaganden.⁹² Det minskade antalet mamseller och hushållerskor skulle också kunna vara ett uttryck för ett minskat behov av ledning, när herrgårdshushållen minskade. Det är väl också troligt att herrgårdshushållets minskning ledde till familjens privatisering ökade.

3. Boställena

Boställena ägdes av staten och var upplåttna åt präster, civila tjänstemän och officerare, vars lön utgjordes av gårdarnas avkastning. Ju högre tjänst desto större gård hade de till sitt förfogande, och för de högsta tjänsterna utgick

även räntor från bondgårdar. Kyrkoherdarna hade sitt tionde som församlingsborna överlämnade på hösten.

I litteraturen framställs ofta dessa boställsinnehavare som nydanare och föregångsmän inom jordbruket, vilket det dock finns all anledning att betvivla. Tvärtom synes många innehavare hanterat sina gårdar med stor försiktighet. De ägde inte själva gårdarna och vågade därför inte göra några större satsningar. Officerarna till exempel kunde byta boställen åtskilliga gånger i sina karriärer och satt ibland endast ett par år. Boställena var därför sällan några välskötta gårdar, och de var också ofta utarrenderade till bönder eller lägre officerare.⁹³

Tabell 4:8. Brukare andra än innehavarna på boställen 1740–1900 i procent.

År	Kyrkl.	Officers	Civila	Procent	Utarrenderade till	
	(10 st.)	(5 st.)	(2 st.)	utarrend.	Bönder	Ståndspers.
1740	3	2	1	35	100	0
1780	6	4	0	59	90	10
1820	2	5	0	41	57	43
1860	3	4	0	41	63	37
1900	9	5	2	94	88	12

Källa: mantalslängd, husförhörslängd, ULA.

En sammanställning över boställena i Lagunda visar också att de flesta var utarrenderade (tabell 4:8). Underofficersboställena var till exempel brukade av bönder under hela 1700- och 1800-talen, och även de högre officerarnas gårdar var utarrenderade större delen av tiden. Däremot var kyrkoherdeboställena och civila boställena vanligen brukade och bebodda av sina innehavare. Dessa innehade också sina gårdar på ganska lång tid – kyrkoherdarna satt i genomsnitt 16 år – varför det förmodligen fanns utrymme för investeringar som själva kom dem till del. I slutet av 1800-talet var i princip samtliga boställen utarrenderade, och nästan alla till bönder. Anledningen var de löner reformer som genomfördes från 1860-talet och framåt, och som innebar att kontantlöner infördes, varför det inte fanns någon anledning för tjänstemännen att driva jordbruk längre.⁹⁴

I förhållande till övriga gårdar i häradet var nyodlandet lågt på boställena, med några få undantag. På kyrkoherdarnas boställen skedde före 1820 knappt någon nyodling överhuvudtaget, men sedan påbörjades det på några av de större gårdarna. Den genomsnittliga arealen på ett kyrkoherdebo-

ställe var vid 1700-talets mitt omkring 25 hektar, och i slutet av 1800-talet 45 hektar (tabell 4:9). Men då var de flesta av boställena utarrenderade till bönder. Notabelt är också att boskapsstocken minskade på prästgårdarna under 1700-talet, för att sedan öka igen under 1800-talets andra hälft.

Tabell 4:9. Åkerareal och boskapsstock på sex kyrkoherdeboställen 1740–1900 i medeltal.

År	Boskapsstock			
	Åkerareal	Hästar	Oxar	Kor
1740	25	7	4	12
1780	26	6	2	10
1820	26	6	2	8
1860	33	6	3	10
1900	44	7	3	14

Källa: syneprotokoll, bouppteckningar, och jordbruksstatistik, ULA.

Eftersom brukningsförhållandena varierade med boställenas typ och storlek går det inte att ge en generell beskrivning av hushåll och arbetsorganisation. De stora officersboställena var i själva verket kronosäterier med underlydande landbogods och sköttes också som sådana, under 1700-talet med bonde- och torpardagsverken, under 1800-talet med statare. De civila boställena liksom kyrkoherdeboställena däremot fungerade som större bondgårdar med drängar och pigor som huvudsaklig arbetskraft.

Tabell 4:10. Familje- och hushållsstorlek på kyrkoherdeboställen 1740–1900 i medeltal, boende herrskap.

År	Prästhushället, personer					Hushåll på gården			
	Familj	Hush.	Adj.	Pigor	Dräng	S:a	Kval.	Okval.	S:a
1740	3,9	0,4	0,7	3,2	3,5	12	0,3	0	0
1780	3,7	0,2	0,8	3	2,2	10	0,5	0	1
1820	3,5	0,2	0,8	3,2	2,3	10	0,4	0,2	1
1860	3,2	0,6	0	2,4	2	8	0,5	0,2	1
1880	4,4	0	0,2	1,3	0,5	6	0,8	0,7	2

Källa: Mantalslängd, husförhörslängd, ULA. Anm: Siffrorna avser de som bodde vid gårdscentrum. Hush. = hushållerskor, mamseller, demoiseller, guvernanter. Adj. = adjunkter. Kval. = Kvalificerad arbetskraft såsom arrendatorer, inspektorer. Enstaka änkor med tjänstefolk ingår också. Okval. = drängar, statare. Summorna avrundande.

En genomgång av kyrkoherdarnas hushåll visar dock att de inte förändrades särdeles mycket under 1700- och 1800-talen. Familjerna var dock något större än på herrgårdarna, och man hade ofta en hushållerska. Två-tre pigor och lika många drängar stod för det grövre arbetet, men de blev färre mot slutet av 1800-talet då gårdarna arrenderas ut i en större utsträckning. Arrendatorerna bodde bara i undantagsfall på själva prästgården. Liksom på herrgårdarna fanns det dock sannolikt gäster under framförallt sommarhalvåret.⁹⁵ Vid sidan av prästhushållet kunde det under 1700-talet även finnas en prästänka boende på gården med sitt hushåll.⁹⁶

4. Bondgårdarna

Bönderna dominerade som sagt häradets gårdar under 1700- och 1800-talen, under 1700-talet främst som brukare av både herrgårdar, boställen, krono- och frälsehemman, under 1800-talet som självägande bönder.⁹⁷ Kronan sålde under 1700-talet ut de flesta av sina gårdar till bönder, och under 1800-talet förvärvade de många frälsehemman. Omläggningen till stordrift på godsen medförde också att de flesta av frälsehemmanen försvann.

Tabell 4:11. Antalet hemmansdelar och brukningsenheter på självägande bönders, krono-, och frälsejord i fem socknar i Lagunda 1700–1900.

År	Självägande		Frälse		Krono		Summa	
	Hem.	Bruk.	Hem.	Bruk.	Hem.	Bruk.	Hem.	Bruk.
1700	124	121	123	123	107	103	354	347
1750	171	174	166	164	68	67	405	405
1800	343	273	138	132	37	36	518	441
1850	342	235	65	62	24	23	431	320
1900	302	189	26	25	23	22	351	236

Källa: Jordebok, mantalslängd, ULA. Anm. Hem. = hemmansdelar, Bruk. = brukningsenheter.

Ägar- och brukarstrukturen såg alltså helt annorlunda ut i början av 1700-talet jämfört med det sena 1800-talet. Vid periodens början var omkring 35 procent av brukningsenheterna ägda av bönderna själva, 200 år senare var siffran 80 procent. Även om hänsyn tas till det totala markägandet hade skatbönderna flyttat fram sina positioner från c:a 30 till 55 procent av jorden.

Storleksmässigt var böndernas gårdar sällan större än 0,5 mantal, vilket kring 1700-talets mitt motsvarade c:a 6 hektar åkermark. De allra minsta

bondgårdarna kunde vara på 0,1 mantal. Större brukningsenheter på 2–3 mantal fanns, men var mycket sällsynta.

De självägande bönderna

De självägande böndernas antal gick tillbaka med omkring 30 procent mellan åren 1750 och 1900. Det var dock inte någon rätlinjig tillbakagång. Exempelvis steg böndernas antal under hela 1700-talet för att sedan minska något. Den huvudsakliga ökningen av brukningsenheter under 1700-talet skedde på skattejord (tabell 4.11). Till en början var det en omfattande utförsäljning av kronohemman via skatteköp parat med viss hemmansklyvning som var orsaken, men från 1700-talets mitt torde ökningen i första hand berott på hemmansklyvningen.⁹⁸ Under 1700-talets sista fjärdedel avstannade tillväxten av brukningsenheter. Under denna andra fas, som sträckte sig fram till 1800-talets början, skedde klyvningar och sammanslagningar parallellt på skattejorden; antalet hemmansdelar växte, medan det faktiska antalet brukningsenheter förblev detsamma. Under 1800-talet, och då i synnerhet under dess första hälft, skedde sedan en stadig nedgång i skattegårdarnas antal.

Parallellt med sammanslagningarna skedde en tämligen omfattande nyodling på skattejorden där arealen steg med mer än 1,5 gånger mellan åren 1780 och 1900. Sett över perioden som helhet kom alltså varje brukningsenhet att mångdubbla sin åkerareal. En genomsnittlig bonde hade vid 1700-talets mitt omkring 6 hektar åkermark och 100 år senare närmare 25 hektar, det vill säga mer än en fyrdubbling av åkerarealen (tabell 4.12). Även boskapsstocken ökade. Det genomsnittliga antalet djur på en brukningsenhet var år 1780 2 hästar och 2 kor. I slutet av 1800-talet var motsvarande antal 3 hästar, 2 oxar och 6 kor.

Tabell 4.12. Åkerareal och boskapsstock på en självägande bondes brukningsenhet 1740–1900 i medeltal.

År	Storlek (mtl)	Åker (har)	Boskapsstock		
			Hästar	Oxar	Kor
1740	0,54	6	-	-	-
1780	0,39	7	2	0	2
1820	0,46	11	3	0,5	3
1860	0,50	15	3	1	4
1900	0,62	25	3	2	6

Källa: Ulväng, G (2001a) appendix.

Samtidigt som antalet brukningsenheter blev färre skedde också en omfördelning av jorden bland skattebönderna. I slutet av 1700-talet var drygt 86 procent av brukningsenheterna mindre än 0,5 mantal, och år 1886 utgjorde de blott drygt hälften. Antalet större enheter, på över 0,75 mantal, var under hela perioden en minoritet. De utgjorde år 1775 inte mer än 6 procent men hade i slutet av 1800-talet vuxit till nästan en fjärdedel.

Större enheter skapades genom sammanslagningar av flera hemmansdelar. Under hela 1800-talet bestod omkring en fjärdedel av alla brukningsenheter av två eller flera gårdar. Omkring 65 procent av brukningsenheterna ägdes av brukarna själva, medan omkring 30 procent var arrenderade. Arrendena verkar i många fall ha varit ett fenomen i en övergångsfas där en son eller måg arrenderat gårdarna av sina föräldrar/svårföräldrar/syskon i väntan på att få ta över den.⁹⁹

En del av brukningsenheterna hade en tillfällig karaktär medan andra hade större beständighet. I vissa fall bestod de av närliggande granngårdar, i andra fall gårdar som låg långt därifrån och som kanske erhållits genom arv. Som flera forskare visat kunde böndernas brukningsenheter variera i omfång beroende på hushållets sammansättning och behov.¹⁰⁰ Vissa bönder kunde under sin livstid bygga upp hela imperier av gårdar, vilka sedan skiftades ut på arvingarna så att varje barn fick en gård. Einar Tegen har i en studie av bönder i sydvästra Uppland, däribland Lagunda, visat att gårdarna så långt som möjligt behölls inom en trängre släktkrets. Genom strategiska giftermål, lån och arrenden såg man till att släktmedlemmarna alltid hade försörjning.¹⁰¹

Frälsebönderna

Vid sidan av skattebönderna dominerade herrgårdarna med sina underlydande frälsegårdar. Kontrakten från 1700- och 1800-talen visar att böndernas arrenden i första hand bestod av två delar; dels en avgift i penningar och i varor, dels av man- och kördagsverken. Varornas antal och sort varierade med gårdarna och dess förutsättningar; på vissa erlades de i kött, höns, ägg, får och spannmål, på andra ingick även humlestöror och ved. Man- och kördagsverken skulle vanligen utföras ett par dagar i veckan och sysslorna gällde vanligen åkerbruket på huvudgårdarna. Vissa kontrakt upptar även for-resor till Stockholm eller Bergslagen. Av kontrakten framgår också att bönderna var ålagda att sköta sina hemman väl, hävda åker och äng samt ansvara för byggnaderna.¹⁰²

Omorganisationen från slutet av 1700-talet fick stora konsekvenser för frälsehemmanen. Redan under seklets första hälft ägde en viss hemmans-

klyvning rum, vilken dock i princip var avslutad redan på 1770-talet. Orsaken till klyvningarna av frälsejord är inte känd, men det är inte uteslutet att skälet var det ökade behovet av arbetskraft på godsens, och att denna främst hämtades från frälsebönderna. Torpbildningen var nämligen i princip obefintlig på godsens under 1700-talet. Klyvningarna var dock ovanliga, vilket förmodligen hängde samman med rädslan för att få för små enheter som inte kunde producera ett överskott till ägarna, och som inte kunde försörja bondehushållen.

Med driftsömläggningen från slutet av 1700-talet minskade antalet frälsegårdar kraftigt och i slutet av 1800-talet fanns endast 25 frälsebönder kvar (tabell 4:12). I första hand inkorporerades närliggande frälsehemman medan mer avlägset belägna hemman såldes av, liksom gårdar som låg i ägoblandning med andra.

I de fall godsägarna valde att ha kvar frälsehemmanen försökte man ibland att utvidga dessa genom sammanslagningar.¹⁰³ Nyodlingen var relativt blygsam jämfört med övriga gårdar i området, men ökade mot slutet av 1800-talet. Boskapsstockens storlek och sammansättning skiljde sig inte på något avgörande sätt från skattegårdarna. Frälsegårdarnas grödor överensstämde i stort med skatteböndernas, men de odlade något mer råg och korn och mindre fodersäd. Just råg och korn var också de sädeslag som dominerade räntan till godsägaren.¹⁰⁴ På godsens huvudgårdar odlades vid samma tid mycket fodersäd och vete, medan råg och kornarealerna var blygsamma. Detta skulle kunna tyda på att det existerade en form av arbetsdelning där de underlydande frälsegårdarna stod för "bulkproduktion" medan huvudgårdarna hade hand om den mer specialiserade odlingen.¹⁰⁵

Tidigare forskning har påvisat att frälsebönderna var en mindre gynnad grupp i jämförelse med skatte- och kronobönderna. Mycket talar emellertid för att frälseböndernas situation var relativt god i Lagunda.¹⁰⁶ Av mantalslängden framgår exempelvis att flera frälsebönder ägde och brukade skattegårdar vid sidan av sitt frälsejordbruk. I dessa specifika fall har bonden genomgående varit bosatt på frälsegården och haft skattegården som sidobruk. Det finns också indikationer på att innehavet av frälsearrende sågs som en möjlighet till socialt och ekonomiskt avancemang. I arrendehandlingarna för frälsegårdar under Höja säteri för åren 1760 till 1820 framgår till exempel att många av frälsebönderna ursprungligen var från lägre sociala skikt, torpare och soldater.¹⁰⁷ Men förmodligen var det från frälsegårdarna som många av de obesuttna rekryterades; övergången till stordrift innebar ju avhysningar av frälsebondefamiljer.

Kronobönderna

Kronohemmanen kom som en följd av skatteköpen under 1700-talets första hälft att minska rejält och efter den sista utförsäljningen på 1820-talet fanns endast ett 10-tal kvar, de flesta ägda av Uppsala universitet. Av kartmaterial och jordbruksstatistiska uppgifter framgår att deras nyodlingstakt och boskapsstock var ungefär densamma som för skattegårdarna. Liksom på frälsegårdarna ägde inte innehavarna själva jorden de brukade, utan de arrenderade sina gårdar mot arrenden bestående av penningar, spannmål, varor och dagsverken. De var också, precis som frälsebönderna, skyldiga att underhålla sina gårdar.¹⁰⁸ Universitetet synes ha varit en angelägen och engagerad förvaltare och det verkar som arrendet ofta ärvdes inom familjerna.¹⁰⁹

Bondehushållen

Hushållen och deras sammansättning har kartlagts utifrån uppgifterna i mantalslängderna. Till sin storlek och sammansättning skilde sig inte hushållen på bondgårdarna i Lagunda inte mycket åt från andra slättbygdsområden, utan omfattade omkring 5 personer.¹¹⁰ Som minst var hushållen vid generationsskiftena då de bestod av 3–4 personer, för att däremellan uppgå till 7–8 personer.

Ser vi nu närmare på hushållen kan man urskilja två tydliga tendenser (tabell 4:13). För det första skedde inga större förändringar i hushållets storlek över tid. En genomsnittlig gård på omkring $\frac{1}{2}$ mantal hade hela tiden ett hushåll på omkring 5 personer, mot slutet av 1800-talet dock utökat till drygt 6. Jordbruket präglades emellertid från slutet av 1700-talet av en tilltagande arbetsdelning där bönderna i en allt högre grad nyttjade säsongvis anställd personal i form av obesuttna. Som jag visade i tidigare avsnitt ökade också antalet obesuttna i Lagunda under 1800-talet. Frälseböndernas hushåll var vanligen något större än de självägandes beroende på att de hade fler drängar och pigor, vilket skulle kunna var ett utslag för den arbetsränta som utgick till godsens. Vid 1800-talets slut var de dock mindre, vilket förmodligen hänger samman med övergången till penningränta.

Tabell 4:13. Familje- och hushållsstorlek hos självägande bönder och på frälsegårdar 1740–1900 i medeltal.

		Familj	Öv. familj	Pigor	Dräng	Arb.	S:a
Självägande	1740	4,2	0	0,5	0,6		5,3
	1780	4,1	0,3	0,6	0,4		5,4
	1820	3,8	0,4	0,6	0,6		5,4
	1860	3,7	0,4	0,3	0,3	0,1	4,7
	1900	4,2	0,5	0,7	0,7	0,3	6,4
Frälse	1740	4,9	0,1	0,8	0,6		6,4
	1780	5	0,2	0,7	0,7		6,6
	1820	3,7	0,1	0,8	1		5,6
	1860	4,4	0,2	0,7	0,7		6
	1900	4,2	0,3	0,5	0,4		5,4

Källa: Mantalslängd, ULA. Anm: För 1740 är ej barn under 15 medräknade. Men genom att använda 1780 (eg. 1775) års siffror, där proportionerna mellan andelen barn under och över 15 år framgår, har hushållen rekonstruerats. För år 1860 (eg. 1855) skiljer man inte åt mellan familj och tjänstefolk, men här har jag använt mig av proportionerna mellan tjänstefolk och barn för både år 1900 och 1820. Övrig familj = föräldrar, änkor och även f.d. ägare och fördelspersoner. Arbetare = statare och arbetare.

Ju större gården var, desto fler barn och anställda fanns i hushållet. Skillnaderna mellan små och stora gårdar kan troligen förklaras med att det på de större gårdarna fanns ekonomisk möjlighet, och behov av, att låta barnen stanna kvar hemma. På de minsta däremot fick barnen i stor utsträckning tjäna utanför hushållet. De självägande bönderna hade också i större utsträckning sina föräldrar och syskon boende på gården, vilket blev vanligare under loppet av 1800-talet; år 1886 var hälften av hushållen utvidgade. Av bevarade undantagskontrakt och bouppteckningarna framgår att föräldrarna ofta höll egna djur för sin försörjning, ofta en ko, en gris och en tacka.¹¹¹

Stora bondgårdar var som nämnts sällsynta. De gårdar som var större än 1 mantal ägdes under 1700-talet för det mesta av ofrälse ståndspersoner, av borgare, officerare etc. som inte sällan dock var ingifta i bondesläkter. Men med 1700- och 1800-talens utveckling bildades flera större enheter som blev mer permanenta och som ägdes av bönder. De kunde vara på 1,5 till 3 mantal, dvs. i samma storleksordning som prästgårdarna. Självfallet hade dessa gårdar en större arbetsstyrka. En vanlig bondgård hade som nämnts

inklusive tjänstefolk ett hushåll på omkring 6 personer, men på dessa större kunde det uppgå till drygt 10 personer. Det var på dessa gårdar stutare började användas kring 1800-talets mitt.

5. Gårdarnas ekonomi

En fråga av stort intresse är också i vilken mån hushållens ekonomi förbättrades. Att den blev bättre är välkänt, och även dokumenterat i flera undersökningar.¹¹²

Avsikten här är inte att ge en fullödig bild av hur hushållens ekonomi utvecklades, utan att ge några exempel på hur det kunde se ut på olika gårdar när det gäller ägarnas förmögenhet och skuld. Källmaterialet utgörs av bouppteckningar, en i sådana här sammanhang flitigt använd källa. Dess användbarhet har också varit föremål för diskussioner där man bland annat behandlat dess representativitet i förhållande till befolkningen, och vad de uppgivna värdena i bouppteckningarna egentligen står för. Flera forskare har uppmärksammat att den boupptecknade populationen inte alltid motsvarat befolkningens samtliga skikt då uppteckningarna efter äldre personer ofta dominerat, samt att bouppteckningarnas värderingar legat lägre än marknadsvärdet.¹¹³ Sammantaget anses dock bouppteckningarna ge en mycket god bild av familjers ekonomi.

Jag har här endast använt mig av uppteckningar efter aktiva brukare, de flesta av dem medelålders med hemmavarande barn, och med full uppsättning redskap och boskapsstock. De uppgivna siffrorna är medel- och medianvärden räknade utifrån mellan 6 och 15 bouppteckningar i varje period, vilka sedan är omräknade till kronor. De är vidare angivna i löpande priser, då inflationen under 1700- och 1800-talen var förhållandevis låg, med undantag för vissa kortare perioder.¹¹⁴ Att utifrån dessa siffror om förmögenheternas storlek, egendomarnas andel av förmögenheterna och skuldernas storlek säga någon mer allmänt om lantbrukarnas disponibla inkomster och investeringsmöjligheter är naturligtvis svårt, men de ger åtminstone en grov bild av de ekonomiska förutsättningarna.

Om vi börjat med godsägarna så är det tydligt att deras förmögenheter varierade mycket kraftigt. Vissa godsägare kunde vara ägare till flera gods, stadsfastigheter och bruk, och dessutom ha inkomster från tjänster. Det verkar som om godsägarnas ekonomi var synnerligen god under 1700-talets andra hälft. Förmögenheterna steg kraftigt fram till åren omkring 1820, samtidigt som skulderna var låga, och själva godsens värde endast utgjorde 38 procent av de totala förmögenheterna. Perioden mellan 1820 och 1860

däremot innebar en nedgång då förmögenheternas storlek sjönk, samtidigt som skuldernas storlek ökade, liksom godsets andel. Denna period kännetecknades ju också av en ekonomisk instabilitet, samtidigt som godsens gick över till stordrift, vilket måste krävt stora investeringar. Under 1800-talets andra hälft fortfor skulderna att vara höga vilket inte är märkligt med tanke på de investeringar som måste gjorts i redskap, täckdikning och animalieproduktion etc., men samtidigt fördubblades förmögenheterna och godsets andel sjönk.

Tabell 4:14. Förmögenhet och skulder hos godsägare på små och medelstora gods 1780–1900 i kronor, löpande priser.

År	Median	Medel	Godset	Skuld
1780	69200	68400	56 %	34 %
1820	96400	245200	38 %	22 %
1860	77400	68000	70 %	56 %
1900	158500	176400	53 %	47 %

Källa: Bouppteckningar i LH, FIIa, ULA och Svea Hovrätt, RA. Anm: Uppgifter från mellan 6 och 8 små och mellanstora gods vid varje nedslag.

Tjänstemännen

En undersökning av kyrkoherdarnas ekonomi visar att de i jämförelse med godsägarna hade mycket små förmögenheter (tabell 4:15). Innehavarna ägde inte heller sina boställen, men fram till början av 1800-talet förekom det dock att de ägde bondgårdar eller stadsgårdar vid sidan av, som de brukade själva.¹¹⁵

Tabell 4:15 Förmögenhet och skulder hos kyrkoherdar 1740–1900 i kronor, löpande priser.

År	Median	Medelv.	Skuld
1740	1900	1900	16 %
1780	3600	4000	30 %
1820	10800	10800	61 %
1860	9600	14000	44 %
1900	11700	14000	48 %

Källa: Bouppteckningar i LH, ser. FIIa, ULA. Anm. Uppgifter från mellan fyra och sex bouppteckningar vid varje nedslag.

Förmögenheterna ökade dock betydligt under 1700-talet, för att sedan ligga på ungefär samma nivå 1800-talet igenom. Skuldsättningen var också hög; under 1800-talet låg den i medeltal på omkring 50 procent. Men då får man också ha i åtanke att dessa skulder inte hade någon täckning i jord, utan endast i inventarier, varför den ekonomiska situationen måste anses som dålig. Det är också känt från tidigare forskning att prästernas ekonomiska situation var mycket ansträngd.¹¹⁶

Bönderna

Böndernas sammanlagda förmögenheter steg under loppet av 1700- och 1800-talen. Den största ökningen fanns hos de självägande bönderna vars förmögenheter mångdubblades (tabell 4:16). I synnerhet under 1800-talets andra hälft var tillväxten stor. Även frälseböndernas förmögenheter blev större under perioden, men dock inte i samma utsträckning som skatteböndernas.¹¹⁷ Denna trend har också noterats bland skatte- och frälsebönder i norra Södermland.¹¹⁸

Tabell 4:16. Förmögenhet och skulder hos självägande bönder på gårdar om omkring ½ mantal 1780–1900 i kronor, löpande priser.

År	Median	Medelv.	Gården	Skuld
1780	400	400	39%	37%
1820	1900	3100	66%	31%
1860	3400	3800	64%	51%
1900	7700	7600	73%	34%

Källa: Bouppteckningar i LH, FIIa, ULA. Anm: undersökningen utgått från omkring 10 bouppteckningar vid varje nedslag.

Böndernas investeringar i jordbruket ökade långsamt under loppet av 1800-talet. Lånen kom för böndernas del i första hand från den agrara sektorn, till skillnad från godsens som främst lånade kapital från handelsmän och banker.¹¹⁹ Redan på 1770-talet var såväl skatte- som frälsebönderna i Lagunda involverade i en utbredd låneverksamhet, och skulderna utgjorde redan då, liksom under hela 1800-talet, dryga 30 procent av förmögenheterna. Enda undantaget är åren kring 1860, då skulden var så hög som omkring 50 procent, vilket möjligen hör samman med de då pågående skiftena.

6. Sammanfattning

I det här kapitlet har jag försökt visa hur den ekonomiska och sociala utvecklingen gestaltades sig i slättbygdshäradet Lagunda. Under 1700- och 1800-talen ökade produktionen kraftigt. Den kanske främsta anledningen var den ständigt pågående nyodlingsverksamheten. Åkerarealen växte mellan åren 1770 och 1890 med nära 150 procent. Nyodlingen gick främst ut över skogsmarkernas ängar och beteshagar, vilket i en förlängning hade kunnat innebära en sjunkande avkastning per arealenhet, eftersom man då kunde hålla allt färre djur och därmed erhålla mindre mängd gödsel. Så blev emellertid inte fallet. Genom att gradvis övergå till mer högvastande odlade ängsmarker, odla mer foderspannmål, framställa brännvin som gav drank till foder och använda mindre resurskrävande dragare i form av oxar, kunde man långsamt öka boskapsstockens storlek, och därmed vidmakthålla de höga skördarna. En bidragande orsak i denna process var att handeln med spannmål omorienterades från Bergslagen mot en försäljning till Stockholm och på lokalplanet, samt att det vid lastageplatsen Örsundsbro bildades ett handels- och hantverkscentrum där bönderna kunde göra inköp av nödvändiga varor, vilket sammantaget minskade transportbehovet. Mot slutet av 1800-talet övergick lantbrukarna till växelbruk och ökad animalieproduktion vilket bidrog till att produktionen växte än mer.

Den starka specialiseringen på spannmålsodling medförde att lantbrukarna under loppet av 1700- och 1800-talen infogades i ett mer omfattande system av varubyte. Den höga nyodlingsgraden ledde exempelvis till att häradet blev skoglöst och foderarealerna relativt små vilket innebar att ved, gårdslä och timmer fick köpas från skogstrakterna 3–4 mil norrut, medan varor som kött, smör, humle, ull, linne och hudar till delar fick inhandlas i städerna och på marknader. Specialiseringen ledde också till att en allt större del av bisysslorna kom att utföras av de obesuttna, vars antal växte något under loppet av 1800-talet.

På de enskilda gårdarna var förändringarna stora. Mest genomgripande var de på godsens. Under 1700-talet expanderade godsens genom förvärv av krono- och skattehemman. Men mer iögonfallande var övergången till stordrift under 1800-talets första hälft. Huvudgårdarna blev allt större genom dels sammanslagningar av hemman, dels nyodling. Växelbruk infördes dock ganska sent, egentligen först med utvidgningen av animalieproduktionen. Även mekaniseringen hör väsentligen det sena 1800-talet till.

Med övergången till stordrift på godsens skedde också en omläggning av både hushåll och arbetsorganisation. Frälseböndernas och torparnas

dagsverken ersattes först av anställda drängar, vilka snart ersattes av gifta drängar, statare. En viktig orsak till denna omorganisation var förmodligen att avlasta herrgårdshushållet, som under 1700-talet genom sin tillväxt blev allt mer tungrott. Herrgårdshushållet minskade därefter gradvis i storlek under 1800-talet.

På boställena var förändringarna få. Nyodlingen var före 1800-talets mitt låg, förmodligen för att det fanns få incitament för innehavarna att göra satsningar. I hushållen skedde heller inga stora förändringar, utan gårdarna drevs med några drängar och pigor. Deras antal minskade när gårdarna började arrenderas ut mot slutet av 1800-talet.

Vad gäller de självägande bönderna blev denna grupp under loppet av 1800-talet allt mer dominerande. Parallellt med nyodlingen skedde sammanslagningar av mindre gårdar till större brukningsenheter. Totalt sett fyrdubblades därför åkerarealen per brukningsenhet. Den ekonomiska situationen förbättrades ständigt under perioden, och förmögenheterna ökade mångdubbelt. Ett mått på böndernas ekonomiska frammarsch är hur deras förmögenhet stött i relation till godsägarnas. År 1780 hade en bonde i medeltal endast några promille av en godsägares förmögenhet, år 1900 fem procent av den.

Frälsebönderna blev under perioden allt färre som en följd av godsexpansionen från 1700-talets slut. Till skillnad från skattebönderna ägde inte frälsebönderna den jord de brukade, och deras produktions- och arbetsförhållanden styrdes därför troligen i viss mån från godsens. Frälsebönderna tycks ändå haft det relativt bra ekonomiskt sett.

I de följande tre kapitlen skall bebyggelsen på de olika gårdarna beskrivas och analyseras. Som framgått var förändringarna inom jordbruk och hushåll stora under 1700- och 1800-talen, och detta bör ha påverkat bebyggelsen på flerahanda sätt.

När det gäller jordbruket så är det uppenbart att den omfattande nyodlingen och sammanslagningarna av hemmansdelar måste ha medfört allt större ekonomibyggnader. Godsens huvudgårdar mer än sexdubblade sina åkerarealer, och hos de självägande bönderna fyrdubblades de. Däremot borde boställenas byggnader inte visa någon större förändring, med tanke på den låga nyodlingstakten.

Förändringarna i själva produktionen och den gradvisa övergången från en form av självhushåll till marknadsekonomi bör också ha påverkat.

Det är också troligt att byggnaderna i såväl mangårdar som bostäder påverkades av hushållens förändringar. Herrgårdshushållens tillväxt under

1700-talet, liksom dess reducerande under 1800-talet, liksom övergången till stordrift och anställda med egna hushåll, måste ha inneburit att byggnader fick om disponeras.

NOTER KAPITEL 4. LAGUNDA HÄRAD I UPPLAND

- ¹ Salvius (1741) s. 278.
- ² Se t.ex. Winberg (1975), Gadd (1983), Köll (1983)
- ³ För mer detaljerad information om material och bearbetning hänvisas till Ulväng (2001a).
- ⁴ I häradet ingick Biskopskulla, Fittja, Fröslunda, Giresta, Hjalsta, Holm, Kulla, Långtora och Nysätra. Till undersökningsområdet har även räknats Gryta socken, som sedan länge bildat en naturlig del av häradet.
- ⁵ Flygare (1995) s. 15ff.
- ⁶ Hannerberg (1971) s. 23ff. Mellan 1630- och 1690-talen ökade åkerarealen med över 20 procent och perioden därefter fram till 1780-talet var ökningen omkring 27 procent.
- ⁷ Flygare (1995) s. 23.
- ⁸ Flygare (1995) s. 19.
- ⁹ Sporrong (1985) s. 184.
- ¹⁰ Några uppgifter från Lagunda är inte publicerade, men i en studie av grannhäradet Hagunda framgår att så var fallet, se Ferm & Johansson (1988) s. 75.
- ¹¹ Almquist (1931)
- ¹² Framgår av Länsstyrelsen, Landskontoret ser G IIab: jordeboken
- ¹³ Gadd (1998), Nyström (1998).
- ¹⁴ Gadd (1998) s. 211.
- ¹⁵ Gadd (1998) s. 85.
- ¹⁶ Nyström (1998) s. 251.
- ¹⁷ Gadd (1998) s. 212.
- ¹⁸ Nyström (1998) s. 267. Även Utterström menar att bristen på näringar höll tillbaka befolkningstillväxten, se Utterström (1953) s. 271.
- ¹⁹ För en sammanfattning av denna diskussion, se Jonsson (1985) s. 15.
- ²⁰ Detta avsnitt är baserat på en bearbetning av Tabellverkets uppgifter. För källkritik och bearbetning, se appendix, samt Ulväng (2001a) s. 32f.
- ²¹ Bengtsson & Ohlsson (1993) s. 117ff.
- ²² Statistiska tabeller år 1815 för Biskopskulla, Fittja, Fröslunda och Hjalsta socknar: Förmögna hushåll: 3 (1%), Behållna: 81 (21%), Fattiga: 252 (65%), Utfattiga: 54 (14%). För år 1855: Förmögna: 64 (16%), Behållna: 262 (65%), Fattiga: 67 (16%), Utfattiga: 14 (3%)
- ²³ Eriksson & Rogers (1978) s. 251. Den naturliga befolkningsökningen i hela Lagunda bestod mellan åren 1815 och 1865 i 994 personer, men nästan lika många, 940, flyttade därifrån. Mellan år 1865 och år 1900 var den naturliga folkökningen i Lagunda 1471 personer varav lika många avflyttade.
- ²⁴ Utterström (1953) s. 271, Eriksson & Rogers (1978) s. 259, Gadd (1983) s. 29f.
- ²⁵ Omkring 60% obesuttna var normalt för Mälardalen, enl diagram i Gadd (2000) s. 89.

- ²⁶ Se t. ex. Winberg (1975) s. 209. som visat att många av de obesuttna utgjordes av kvinnor.
- ²⁷ Eriksson & Rogers kommer fram till en liknande slutsats i grannhäradet Åsunda, se Eriksson & Rogers (1978) s. 242f.
- ²⁸ Ulväng (2001a) s. 37f.
- ²⁹ Landshövdingen 1773, RA.
- ³⁰ Landshövdingen 1792, RA.
- ³¹ Länsmannen i Lagunda år 1822, ULA, ”Anteckningar rörande Hormesta ifrån år 1801”, Hormesta.
- ³² Kronofogden i Mellersta fögderiet år 1843, ULA.
- ³³ Juhlin-Dannfeldt (1908) s. 68ff.
- ³⁴ Jordbruksstatistik år 1886, Hushållningssällskapets arkiv ser. H, ULA, samt Juhlin Dannfeldt (1908) s. 68ff.
- ³⁵ Länsmannen i Lagunda 1822, Kronofogden i Mellersta fögderiet 1843, ULA.
- ³⁶ Detta framgår av godsräkenskaper, kartmaterial och jordbruksstatistik.
- ³⁷ Köll (1983) s. 109f.
- ³⁸ Landshövdingen 1842, ULA.
- ³⁹ Länsmannen i Lagunda år 1822, Landshövdingen 1842, ULA.
- ⁴⁰ Länsmannen i Lagunda 1851, ULA.
- ⁴¹ Jordbruksstatistik år 1886, Hushållningssällskapets arkiv ser. H, ULA.
- ⁴² Magnusson (1997) s. 201f.
- ⁴³ Gadd (2000) s. 284.
- ⁴⁴ Ulväng (1993) s. 21. År 1867 låg ännu 42% av arealen i träda årligen.
- ⁴⁵ Korntalet i slutet av 1700-talet låg på 5–6, i mitten av 1800-talet 5–8, och år 1900, efter växelbrukets införande på 8–10, se Ulväng (2001a) s. 40. På vissa gårdar kunde man dock bärga betydligt högre skördar, i synnerhet på några av herrgårdarna. Hormesta säteri hade t.ex. i början av 1800-talet korntal på omkring 9, vissa år ända upp till 12, 16 och t.o.m. 22, detta enligt anteckningar förda av O J von Post, Hormesta.
- ⁴⁶ Omkring 70% av spannmålen såldes. Vid mitten av 1700-talet kom omkring 50% av inkomsterna från spannmålsförsäljning, och resten från försäljning av hö, kött, mjölk och trädgårdsprodukter. År 1800 stod spannmålsinkomsterna för över 80%. Ekonomiska utredningar rörande Bjelkesta, Fiskmansbo, Friberg, Hormesta, Sjöö i Lagunda häradsrätt, AIIIId, häradsyner etc., ULA, samt godsräkenskaper i Höja gårdsarkiv, och för Friberg och Sjöö i De la Gardie-arkivet, LU.
- ⁴⁷ Länsmannen i Lagunda 1822
- ⁴⁸ Detta framgår av laga skifteskartor, samt värderingar av gårdar. Se även Gadd (1999b) s. 191.
- ⁴⁹ Länsmannen i Hagunda 1833.
- ⁵⁰ Detta framgår av kartor i LMV och i privata arkiv, samt av gårdsräkenskaper.
- ⁵¹ Landshövdingen 1837 och 1842, Uppgiften bekräftas också av Ann-Marget Holmgren, fTersmeden, uppväxt på Hässle vid 1800-talets mitt, se Holmgren (1926) s. 89.
- ⁵² Kronofogden 1822
- ⁵³ Landshövdingen 1837
- ⁵⁴ Bl.a. Höja säteri, se uppgifter i Höja gårdsarkiv, och Friberg, se Friberg, räknenskaper 1757–58, i De la Gardiearkivet, LUB.
- ⁵⁵ Länsmannen i Lagunda 1822 och Länsmannen i Hagunda 1833, ULA.
- ⁵⁶ Kronofogden 1843, ULA.

- ⁵⁷ Höja gårdsarkiv, Höja.
- ⁵⁸ Kumm (1950) s. 44f.
- ⁵⁹ Ulväng (1993) s. 5ff, Ulväng (1994). År 1860 fanns en handelsbod i området i form av en samköpsförening, år 1880 sju handelsbodar och år 1900 12. I samhället fanns vid 1800-talets slut kvarnrörelse, färgeri, garveri, bageri, slakteri, tegelbruk, skräddare, skomakare, smed, bank, post och världhus.
- ⁶⁰ Länsmannen i Lagunda 1861, ULA.
- ⁶¹ Kronofogden 1843, ULA.
- ⁶² Ulväng (1993) s. 13.
- ⁶³ Kronofogden 1843.
- ⁶⁴ Landshövdingen 1842 och 1865. I den sistnämnda står att ”inte ens grövre vävnader för eget behov” tillverkades på gårdarna.
- ⁶⁵ Landshövdingen 1865.
- ⁶⁶ Ulväng (2001a) 42. Gunilla Petersson har konstaterat samma sak för Östergötland under 1800-talet, se Petersson (1989) s. 184.
- ⁶⁷ Som Myrdal har visat kunde faktiskt resandet minska när kommunikationerna förbättrades. Bönderna behövde nu bara transportera sina varor till lastageplats eller järnvägsstationen, se Myrdal (1991b) s. 120ff.
- ⁶⁸ Landshövdingen 1865
- ⁶⁹ Juhlin-Dannfeldt (1908) s. 88ff.
- ⁷⁰ Med *herrgård* menas ståndsmässigt bebyggd egendom, oftast ett säteri, ägd av ståndsperson. Herrgården var vanligen *huvudgård* i en större enhet, *godset*, som även bestod av ett *landbogsods*, underlydande bondgårdar utarrenderade till bönder.
- ⁷¹ Detta är även känt från andra områden, se Winberg (1975) s. 189f, Carlsson (1956) s. 189ff.
- ⁷² Ulväng, pågående forskning. Nysätra säteri hade dock varit brukat och bebott av bönder under hela 1700-talet.
- ⁷³ Situationen vad gäller godsens storlek i Lagunda var förmodligen ganska typisk för Sverige i allmänhet. En sammanställning över adelns gods i Östergötland visar att det vid mitten av 1800-talet fanns 188 adelsägda gods, av dem var 2% större än 30 mantal (7% i Lagunda), 27% mellan 10 och 30 mantal (Lagunda: 13%) 55% på gods mellan 4 och 10 mantal (47% i Lagunda) samt resten, 16%, under 4 mantal (20% i Lagunda). Hellström (1995) s. 21.
- ⁷⁴ Uppgifterna hämtade från bouppteckningar, inventarielistor och ekonomiska utredningar.
- ⁷⁵ LH, konkursförteckning, ULA.
- ⁷⁶ Hantverk och förädling av varor sköttes tidigare i stor utsträckning av torparna som ofta hade specialkunskaper och kunde vara snickare, skomakare, garvare etc., se godsräkenskaper från Höja säteri.
- ⁷⁷ Försöket skedde dock bara i liten skala, på en liten åkerbit belägen i den engelska parken, se karta av år 1818 över Staby, LMV. Taxnäs omnämns tillsammans med Staby, Friberg och Sjöö som mest framstående i området, se Tham (1850) s. 34.
- ⁷⁸ Ulväng, pågående forskning.
- ⁷⁹ Bland de gods som arrenderades ut mot slutet av 1800-talet hörde de tre fideikommissen.
- ⁸⁰ Djurfeldt (1994) s. 56ff.
- ⁸¹ Så var fallet i England, se Girouard (1978) s. 215ff. För svensk del förbättrades både

- vagnät och fordon betydligt från och med 1700-talets slut. Gadd (2000) s. 264f.
- ⁸² Hedenborg (2004) s. 32f.
- ⁸³ Selling (1978) s. 28f.
- ⁸⁴ Wrangel menar att anledningen till att godsägarna allt mer sällan ägde egna hus i Stockholm var att de utnyttjade dem allt mindre, ofta bara vintertid och över riksdagarna, vilket blev för dyrt i längden. Istället hyrde familjerna lägenheter, vilket blev vanligare efter det tidiga 1800-talets ekonomiska kriser, se Wrangel (1927) s. 101 och 105.
- ⁸⁵ En del borgarfamiljer ägde dock vanliga bondgårdar som de bebyggt ståndsmässigt, se t.ex. Wettesta gård i Hjälnsta som var ägd av Stockholmsborgare och var herrgårdsmässigt bebyggd, se LH, Häradsstyren 1744–1878, ULA.
- ⁸⁶ Se t.ex. släkterna Spens på Höja och Tersmeden på Hässle, se Ulväng, pågående forskning.
- ⁸⁷ I princip alla giftermål som ingicks under 1700-talet bland godsägarfamiljerna var släkterelaterade, och giftermål mellan gårdarna oerhört vanliga, Ulväng, pågående forskning.
- ⁸⁸ Definitionen hämtad från Flygare (1999b) s. 49.
- ⁸⁹ Sådan var utvecklingen på de engelska godsena, se Girouard (1978) s. 138ff.
- ⁹⁰ Lönnqvist (1978) s. 605ff.
- ⁹¹ Flygare har noterat en liknande utveckling på bondgårdar, se Flygare (1999a) s. 164f.
- ⁹² Paulsson (1950) s. 364, Flygare (1999a) s. 164f.
- ⁹³ Gadd (2000) s. 108f., Ulväng (2002).
- ⁹⁴ För prästerna skedde regleringen år 1862, se Ehn (1980) s. 166f, och för officerare 1875, se Fredriksson (1997) s. 21.
- ⁹⁵ Sandberg (1933) s. 28, menar att det sommartid alltid fanns en guvernant och en informator boende i prästgårdarna.
- ⁹⁶ Innan änke- och pupillkassor bildades under 1800-talet hade änkor till präster rätt att bo kvar upp till tre år på bostället, se Norrman (1993) s. 370ff.
- ⁹⁷ Med *självvägande* menar jag i det följande en gård ägt av en bonde, oavsett om gården tidigare varit frälse- eller kronoägd. *Frälse* innebär genomgående att gården ägs av en godsägare och att jorden är utarrenderad till en bonde. Detta gäller även de fåtaliga gårdar med skattenatur som lydde under gods. *Krono* innebär att gården ägdes av staten.
- ⁹⁸ Skatteköpen ägde i huvudsak rum mellan 1720 och 1760. Källa: Länsstyrelsen, Landskontoret, ser G: IIab, Jordeboken, ULA.
- ⁹⁹ Detta framgår av mantalslängden, husförhörslängden och bouppteckningar, ULA.
- ¹⁰⁰ Persson, (1992) s. 185ff, Hoppe & Langton, (1994) s. 50ff.
- ¹⁰¹ Tegen (1963).
- ¹⁰² Arrendekontrakt och värderingar i LH, skattläggningar 1744–1878, ULA.
- ¹⁰³ Ulväng (1997).
- ¹⁰⁴ Höja gårdsarkiv, samt räkenskaper från Friberg och Sjö i De la Gardie-arkivet, LU.
- ¹⁰⁵ Statistik som belyser detta finns i en sammanställning av år 1822 där det för varje gård i häradet redovisas storlek och typ av utsäde, samt boskapsstocken storlek och sammansättning, se Häradsstyrelsen i Mellersta fögderiet, ser E X:5.
- ¹⁰⁶ Johansson (2000) s. 24.
- ¹⁰⁷ Höja gårdsarkiv, Örsundsbro.
- ¹⁰⁸ Hegardt (1975) s. 21ff

- ¹⁰⁹ Detta framgår av arrendehandlingarna och ekonomiska besiktningar. Uppsala universitetsarkiv.
- ¹¹⁰ Se t.ex. Gaunt (1983) s. 92ff.
- ¹¹¹ Undantagskontrakt i LH, ser. A, bouppteckningar i LH, ser. FIIa.
- ¹¹² Martinius (1970), Köll (1983).
- ¹¹³ Isacson (1979) s. 134f, Köll (1983) s. 51f
- ¹¹⁴ Se Lagerqvist & Nathorst-Böös (1985) s. 23ff.
- ¹¹⁵ Jordägande vid sidan av var också vanligt hos de civila tjänstemännen. Länsmannen Holmberg ägde t.ex. bondgård i Skrällinge, Fröslunda c:a 1800, se bouppteckning, Lagunda Häradsrätt, Dalén ägde egen på 1820-talet gård, Skälby i Giresta, där han också bodde tidvis, se Häradsskrivaren i mellersta fögderiet, ser E:X.
- ¹¹⁶ Norrman (1993) s. 371, Arvastson (1977) s. 111ff.
- ¹¹⁷ Ulväng (2001a) s. 58.
- ¹¹⁸ Köll (1983) s. 51ff.
- ¹¹⁹ Martinius (1970).

KAPITEL 5. HERRGÅRDARNA

1. Inledning

Kunskapen om herrgårdarnas bebyggelse är relativt god. Men fokus har framförallt legat på herrgårdarnas manbyggnader, medan målsättningen här är att försöka beskriva och analysera vad som hände med bebyggelsen i sin helhet, i både man- och ladugård.

Undersökningen utgår främst från de små och mellanstora herrgårdarna i området, vars bebyggelse uppvisar stora likheter, men också från det stora Sjöö, som arealmässigt var mellan 5 och 10 gånger större än de övriga.

I kapitlet har jag även inkluderat de tre kronosäterierna i området, dvs. de båda officersboställena Landsberga och Gryta, samt kungsgården Ryda. Dessa tre gårdar var i praktiken herrgårdar, med ståndspersoner som brukare, och med både jordbruk, hushåll och arbetsorganisation av samma typ som på de vanliga herrgårdarna. Jämförelser herrgårdar och boställen emellan visar också att bebyggelsen utvecklades på ett likartat sätt.

Materialet

Till grund för studien ligger ett 60-tal syneprotokoll, ett 60-tal kartor samt ett 90-tal bouppteckningar och inventarieförteckningar från perioden 1690 till 1910. Protokollen är av olika typ. Vissa upptar endast de nödvändigaste uppgifter såsom antalet byggnader, medan andra, som t.ex. brandförsäkringsprotokollen redovisar samtliga byggnader, deras storlek och material. Det fylligaste materialet härstammar från kronosäterierna vilka kan följas i hela serier av protokoll från 1690-talet fram till 1800-talets slut. Dessa innehåller vanligen uppgifter om samtliga hus på gårdarna, deras inbördes läge, storlek, vägg- och takmaterial etc. Ibland återfinns också resonemang

om bakgrunden till husens uppförande. I 1800-talens protokoll utelämnas ibland de byggnader som ägdes av innehavarna själva, de så kallade överloppshusen, men ofta kan uppgifter om dessa återfinnas i kompletterande källor såsom brandförsäkringar och bouppteckningar. Kartmaterialet är även det av varierande kvalitet, men visar för det mesta alla de byggnader som funnits på gårdarna. I kombination med syneprotokollens uppgifter om byggnader läge och storlek går det i många fall att helt rekonstruera gårdarnas dispositioner. Tillsammans ger de en ganska god bild av bebyggelsens utseende och förändringar. Som ett komplement till detta material har jag också inventerat samtliga nu kvarstående byggnader på herrgårdarna. Slutligen har jag även i vis mån nyttjat memoarlitteratur från främst Mälardalsområdet, som behandlar herrgårdsliv under 1700- och 1800-talen.

Gårdarna kommer att beskrivas och analyseras utifrån tre nivåer. I den första behandlas gårdarnas form och ekonomibyggnader, i den andra mangården med dess byggnader, och i den tredje själva bostaden, manbyggnaden. Jag kommer med andra ord närma mig gårdarnas bebyggelse utifrån dess periferi in till dess centrum.

2. Gårdsform

Herrgårdarnas bebyggelse var uppdelad i tre delar: *mangården* som innehöll herrskapets bostad samt bredvidliggande flygelbyggnader med rum för anställda, kök, brygghus, bagarstuga samt förvaringsutrymmen, *ladugården* som låg för sig och innehöll fähus, fårhus, svinhus, foderhus och lador, och så de hus som låg utanför man- och ladugård, i protokollen alltid benämnda som liggandes *utom gården*: spannmålsbod, stall, köl, smedja och badstuga. Denna uppdelning hade djupa rötter, och den bibehölls också i grova drag under hela 1700- och 1800-talen.

Herrgårdarna i Lagunda synes vad gäller gårdsformen ha utvecklats på ett sätt som påminner om många andra. Som flera konsthistoriker har visat var det stora flertalet herrgårdar ännu kring 1700-talets början tämligen oregelbundet utformade med litet arkitektoniskt samband mellan ladugård, mangård och trädgård, liksom mellan de olika byggnaderna, för att sedan under loppet av 1700-talet få en mer symmetrisk form enligt det franska modet.²

Det finns många exempel från Lagunda på hur enkelt och rustikt utformade det tidiga 1700-talets gårdar var. Ett exempel är Salneck. Före reduktionen var det ett ganska omfattande gods och hade på 1640-talet bebyggts

med ett imponerande stenhus i tre våningar av ägaren, överbergmästaren Georg Grissbach, men ägdes nu av en Elisabeth Bureus och sköttes på hälftenbruk med en bonde. Söder i mangården stod det stora förfallna stenhuset och bredvid detta, på den östra sidan, en låg stenflygel innehållande bryggghus, kök och några rum. Kring mangården grupperade sig sedan en mängd timrade hus av olika storlek och utseende; ett stall under bräddtak, en drängstuga och ett kalkonhus, båda under torvtak, en liten bod, bondstugan och ett vagnhus under bräddtak och slutligen ett "hemligt huus", dvs. avträdet. Väster om mangården låg en spannmålsbod i två våningar och bredvid detta ladugården, med ett svinhus, två stallar och ett redskapslider närmast mangården – vilka fyra byggnader i praktiken bildade en liten stallgård – och tre fähus, ett få- och fårhus och tre lador. Smedja och badstuga fanns också på gården och var placerade en bit bort från den övriga bebyggelsen. Den hälftenbrukande bonden bodde på en särskilt uppförd bondgård som låg bredvid ladugården och som innehöll hel uppsättning bostads- och ekonomihus, inklusive smedja och badstuga.³ Sådana separata bondgårdar för arrendatorer är kända även från andra gods och större boställen under 1700-talet.⁴

Salnecke var försett med ett stenhus, men annars var huvudbyggnader i liggande timmer det vanliga, inte sällan under bräddtäckta säteritak.⁵ Men i övrigt kan Salnecke säga vara ett typiskt exempel på hur gårdarna var disponerade. Den låg på en höjd i landskapet med god dränering, och var strategiskt placerat mitt i åker- och ängsmark, vilket var en nödvändighet ur ett transportekonomiskt perspektiv. Spannmål, hö och halm skulle in till ladugården och den värdefulla gödseln ut. Kring gården låg också en del betesmarker, men största delen av dem var belägna längre bort, i utmarkerna. Att avståndet mellan gårdscentrum och beten var stort spelade förmodligen en mindre roll eftersom djuren i allmänhet var lätta att forsla.

Endast på de högadliga godsen fanns en mer påkostad och regelbundet utformad bebyggelse efter det franska modet.⁶ Detta formsystem slog igenom på svenska gods från och med 1600-talets andra hälft. Utmärkande för det var att byggnaderna skulle placeras efter en symmetri och hierarki, den var en exponent för en adlig livsstil och med ett starkt symbolvärde som social markör och maktmanifestation. Den nya typen av gårdar tog t.ex. en helt annan plats i landskapet genom de strikta planerna med dess trädgårdar och alléer som bröt mot landskapets former.⁷ Symmetrin uttryckte också social kontroll och ordning och reda – en symmetriskt och välordnad gård var det samma som en hierarkisk och välfungerande arbetsorganisation.⁸

Fig. 5:1. Herrgården i landskapet. Ryda kronosäteri, Nysätra socken, år 1778. Teckning av sonen i innehavarfamiljen, Gustaf af Sillén, sedermera arkitekt. Ryda var på många sätt en typisk herrgård som de kunde se ut vid slutet av 1700-talet. Till höger i bild mangården med manbyggnad, och därtill hörande bostads- och förrådsbus, omgivna av planterade träd. Nedanför mangården ligger gårdens trädgård inhägnad av en gärdesgård och med en stuga för trädgårdsmästaren. Till vänster den helt kringbyggda ladugården med lador och fähus, alla timrade under halmtak. Spridda mellan man- och ladugård låg diverse ekonomibyggnader, bland annat skymtar gårdens spannmålsbod bakom ladugården. Gården totalförstördes vid en brand år 1791. Foto: Nationalmuseum, NMH 30/1924.

På de högadliga gårdarna var inte endast mangården symmetriskt utformad, utan både ladugårdar och trädgårdar kunde ingå i kompositionen. För att möjliggöra detta var flera av dem uppförda på vad som tidigare hade varit åkermark; mangårdarna hade med andra ord flyttats från de ursprungliga, mer kuperade, tomterna. Ladugårdarna däremot låg oftast kvar på den gamla platsen, i odlingsmarkens centrum.⁹

Det bästa exemplet i området på denna symmetriska utformning är storgodset Sjöö, som på 1670-talet omgestaltades i sin helhet på uppdrag av greve Johan Gabriel Stenbock, och som hade den då främste svenske arkitekten Nicodemus Tessin d ä som upphovsman. Det nya Sjöö var utlagt på gammal åkermark och var planerat efter två axlar som korsades i anläggningens medelpunkt, mangården. Själva huvudaxeln löpte i nord-sydlig riktning och innefattade från söder sett en rak allé som hade sin utgångspunkt vid en brygga i Mälaren och sedan löpte i 500 meter upp till mangården och sedan fortsatte genom den vidsträckta lustträdgården. Den andra axeln, även

den en allé, löpte i väst-östlig riktning och började vid sockenkyrkan i väster – slottskapell och också den ritad av Tessin – fortsatte sedan i 1200 meter fram till mangården som den korsade och mynnade slutligen i ladugården i öster c:a 200 meter bort, identisk med den plats där den gamla herrgården hade legat. Norr om denna allé, och parallellt med lustträdgården utbredde sig stora fruktträdgårdar, trädgårdsland och humlegårdar (fig. 5:2).¹⁰

Några dokument från 1700-talets första hälft beskriver närmare hur gårdens funktioner var indelade och uppordnade.¹¹ Godsets centrum utgjordes av manbyggnaden som var uppförd i sten under ett plåttäckt säteritak i tre våningar och innehöll ett 20-tal rum. Den nedersta våningen – som låg i suterräng och bildade en hel våning mot framsidan i söder – utgjordes av källare och förråd, samt ett ”silverkök”. I husets andra våning fanns grevefamiljens 11 bostadsrum, medan den tredje våningen, parad- och gästvåningen, hade 8 rum.

Omkring huvudbyggnaden låg åtta flyglar, alla av sten eller reveterat timmer i en våning under plåt- och tegeltak. De två förnämsta låg på den terrass som vätte mot parken och innehöll herrskapets kök samt en fatabur, dvs. ett förvaringsutrymme för kläder och husgeråd. Kring borggården på framsidan fanns sex flyglar varav de båda närmaste låg på en hög terrass och hyste rum för familj och släkt. De fyra husen nedanför terrassen, på den nedre borggården, innehöll rum för tjänstefolket, bagarstuga, brygg-hus, mangelbod etc. Den påtagligt hierarkiska uppbyggnaden var tydlig även i den fortsatta gårdsmiljön. Närmast mangården och i anslutning till parken låg byggnader som hade högt symbolvärde: *stallet*, med plats för 30 rid- och vagnshästar med vagnshus emellan, och med en påkostad exteriör med säteritak, *tre spannmålsbodar*, som låg på en höjd på andra sidan lustträdgården, och *trädgårdsmästarbostaden*, beläget strax öster om mangården med där bredvid liggande *orangeri*.¹²

Längst bort från mangården var *ladugården*, som låg kvar på den gamla gårdstomten. Även om den hade en relativt undanskymd plats i anläggningen hade den mycket påkostad utformning. Till sin plan var den utformad som karolinsk herrgård, på samma sätt som mangården på Sjöo, med en ”huvudbyggnad” bestående av oxhus och verkstall – dvs. stall för arbetshästarna – med en lada och foderhus emellan sig och två flyglar och två paviljonger framför sig; den östra delen innehållande lada med två tröskgolv samt ett redskapshus, och den västra fåhus samt ett foderhus. Samtliga dessa byggnader var uppförda i korsvirke och tegel, och taken var spåntäckta. Strax norr om dessa hus fanns några timrade mindre uthus.¹³ Utom gården, spridda på behörigt avstånd, låg godsets kölna, badstuga och smedja.

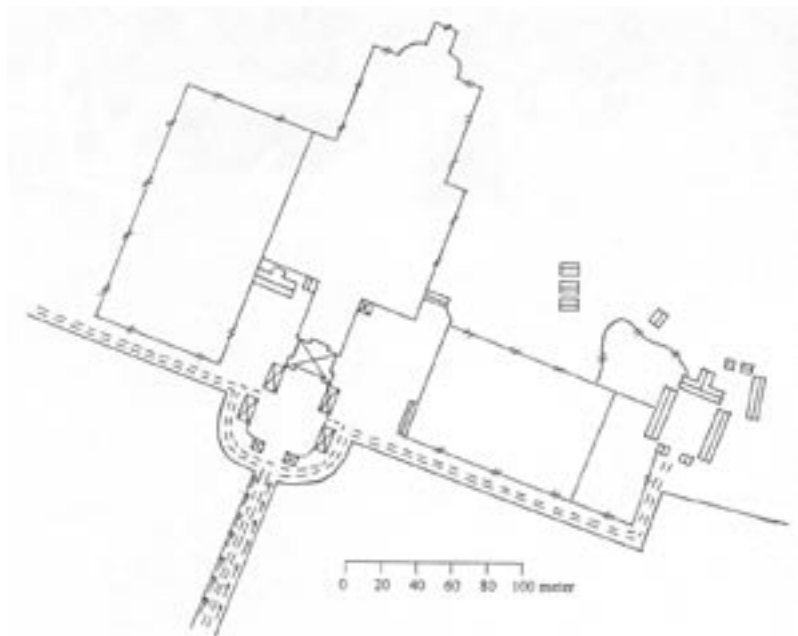

Fig. 5:2. Sjöö säteri, Holms socken, som det såg ut i början av 1700-talet. I mitten mangården med manbyggnad, flyglar, park och omgivande trädgårdar. Strax väster om manbyggnaden ligger herrskapsstallet, och öster om mangården orangeriet, samt på höjden ovanför det tre spannmålsbodas. Längre österut, och på platsen för det ursprungliga gårdsläget, låg ladugården. Källa: Karta 1694 och 1786, LMV samt inventarieförteckningar och syneprotokoll i De la Gardiearkivet, LUB, och LH, ULA.

Andra exempel på denna utformning var Bjelkesta och Höja vars bebyggelse uppfördes av greve Carl Gyllenstierna år 1705 resp. greve Jakob Spens år 1711. På båda dessa gårdar var husen planerade efter en axel där manbyggnad med bakomliggande parterr utgjorde ena änden, och en arkitektoniskt utformad ladugård den andra.¹⁴ I båda fallen var manbyggnaderna uppförda i panelat timmer i en våning under säteritak, och var i mangården omgivna av fyra flyglar som innehöll kök, brygghus, bagarstuga, tjänarbostäder samt gästrum. På Bjelkesta var de två innersta flyglarna belägna på en holme omgiven av en kanal – gårdens ruddamm – och de två yttre flyglarna låg i allén på andra sidan. På både Höja och Bjelkesta hade ladugårdarna en iögonfallande placering längs infartsvägen och var liksom mangårdarna regelbundet utformade. Ladugården på Bjelkesta hade dessutom en ganska påkostad arkitektur genom att de båda flyglarna närmast mangården – stallet och vagnshuset – var uppförda i två våningar under pyramidtak.¹⁵

Detta symmetriska formsystem fick alltså sedan gradvis en större utbredning, och även mindre, adligt och borgerligt ägda, herrgårdar för-sågs med två eller fyra flyglar, och fick en trädgård som var inkomponerad i anläggningen. En bearbetning av kartmaterial och syneprotokoll från 1700- och 1800-talen (tabell 5:1) visar hur denna symmetriska utformning blev mer allmän först efter 1700-talets mitt, och framförallt applicerades i mangården. Övergången till detta nya formsystem verkar med andra ord ha inträffat relativt sent även här i Mellansverige. Det verkar alltså inte vara frågan om en regional kulturell eftersläpning som hävdats apropå den sena introduktionen av formsystemet i Småland och i Skåne¹⁶, utan det dröjde helt enkelt innan det började användas mer allmänt hos godsägarna. Ladugårdarnas utformning förblev vanligen densamma.

Tabell 5:1. Förekomsten av symmetriskt utformade gårdar och mangårdar på små och mellanstora herrgårdar 1700–1900.

År	Antal herrgårdar	Antal belägg	Symmetrisk gård	Symmetrisk mangård	Asymmetrisk mangård
1700	20	13	2	4	7
1740	19	14	2	6	7
1780	19	16	2	12	2
1820	17	16	2	11	3
1860	17	17	2	11	4
1900	17	14	2	7	8

Källa: Syneprotokoll och kartor. Anm: Symmetrisk gård: mangård, ladugård och trädgård ingår i en ordnad, symmetrisk, helhet. Symmetrisk mangård: mangård med symmetrisk uppbyggnad med parvis ordnade flyglar. Asymmetrisk mangård: mangård där byggnaderna är placerade oregelbundet.

I takt med att herrgårdarna fick en mer regelbunden utformning ökade även omsorgen om gårdsmiljöerna i stort, vilket också är känt från andra gods i Sverige.¹⁷ Det blev t.ex. allt vanligare med trädgårdar, vilka i en allt större utsträckning förlades i mangårdens närhet, gärna bakom manbyggnaden, med en regelbunden utformning. (tabell 5:2). Under 1800-talet vidgades ytan trädgård ytterligare, i synnerhet under 1800-talets sista decennier då frukt och grönsaker blev ett viktigare inslag i gårdsekonomin – speciella trädgårdsmästare anställdes ju också då. Dessa trädgårdar placerades i en större utsträckning där det fanns lämplig jord, inte alltid nära mangården, och dess former var ofta mer anpassade till den omgivande terrängen.

Förekomsten av parker eller lustträdgårdar, dvs. trädgårdar som till övervägande del hade en prydnadsfunktion, ökade också markant med tiden, på både små och mellanstora gods. Den enda parkanläggningen av större mått vid 1700-talets början var den på Sjöö, som omfattade hela 1,5 hektar och var indelad i kvarter med planteringar, fontäner och statyer, och sommartid prydd med både pommerans-, mullbärs-, citron- och fikonträd i utplacerade lådor.¹⁸ På de mindre högadliga gårdarna såsom Höja och Friberg inskränkte sig parkinslaget till små parterrer bakom manbyggnaderna, inte sällan exklusivt utformade med häckar och statyer.¹⁹ Trädgårdar med fruktträd, bärbuskar och land av olika slag låg vid sidan av.

Att parker var så ovanliga hade till en del att göra med dåliga klimatologiska förutsättningarna, men också på att de var kostsamma att underhålla. Det är också väl känt att både park- och trädgårdsanläggningarna på de svenska herrgårdarna varit ganska obetydliga, och ofta var trädgård och park integrerade i varandra i en kombination av praktisk nytta och estetik.²⁰

Tabell 5.2: Förekomst av trädgårdar, parker och humlegårdar på små- och mellanstora herrgårdar 1700–1900.

År	Antal herrg.	Belägg	Humle	Trädgård		Park		Landsk.
				Fri pl.	Sym.	Fri pl.	Sym.	
1700	20	12	12	6	3	1	2	0
1740	19	10	6	4	6	1	2	0
1780	19	9	3	2	7	0	3	0
1820	17	14	2	5	9	0	1	7
1860	17	17	0	7	10	0	2	11
1900	17	16	0	12	4	0	0	10

Källa: Kartor och syneprotokoll. Anm: Humle = humlegård. Trädgård = inhägnat område med planteringar av fruktträd och buskar samt friland, var antingen placerad fritt i förhållande till mangården (Fri pl.) eller symmetriskt intill (sym.) Park: vanligtvis inhägnat område med planteringar av träd och buskar som inte har lika påtaglig nyttofunktion, samt med anlagda gångar, bersåer och andra utsmyckningar. Kunde vara fritt placerad (fri pl.), ha en regelbunden utformning vid mangården (sym.) eller vara en s.k. landskapspark (landsk.).

På de mindre herrgårdarna var parker mycket sällsynta under 1700-talet, utan det var först med landskapsparkernas intåg från sekelskiftet 1800 som de fick spridning.²¹ Under 1700-talet kom en reaktion mot barockens symmetri, som innebar ett ökat intresse för naturen och landskapet. Ett mer

romantiskt ideal slog igenom där herrgårdarnas omgivning ar istället skulle bestå av pastorala ängar och betesmarker, istället för en tuktad parterr.²²

Flera av landskapsarkerna upptog betydligt större ytor än de forna parterrerna, ibland flera hektar. De var vanligen placerade i det som varit betes- eller ängsmark kring mangården – och nyttjades ibland även fortsättningsvis som just detta – men mer sällan på åkermark. Planterandet av alléer var också något som ökade i omfattning med tiden. I början av 1700-talet fanns alléer endast på högadelns gårdar, men det blev sedan allt vanligare.²³ Slutligen bör det nämnas att humlegårdarna som företeelse försvann helt och hållet på herrgårdarna, och det redan vid sekelskiftet 1800.

Uppsplitringen

Att det symmetriska formsystemet fick ett sådant genomslag just från 1700-talets mitt är emellertid kanske inte så förvånande. För som framgick av förra kapitlet var det först nu som ägarna började bruka sina gårdar mer aktivt och även bebo dem mer stadigvarande, och detta måste naturligtvis ha inneburit högre ställda krav på den byggda miljön i allmänhet. Lägg därtill de förbättrade ekonomiska förutsättningarna vilka möjliggjorde ny-, om- och tillbyggnader. Den regelbundet utformade gården dominerade sedan under hela 1700- och 1800-talen.

Men vad som är värt att notera är också att det fanns en motsatt trend till denna formalisering av bebyggelsen, och det är en med tiden tilltagande uppsplittring av gårdens byggnader, främst i ladugårdarna och bland ekonomibygnaderna. Även mangårdarna erhöi i flera fall en mer spridd bebyggelse där avståndet mellan manbyggnad och flyglar vidgades, och under 1800-talet förekom att byggnader belägna nära manbyggnaderna revs bort. Det är också väl känt att mangårdarna från och med slutet av 1700-talet fick en mer öppen gestaltning, i samband med framväxten av det mer romantiska idealet. Plank och staket som tidigare bundit samman byggnaderna revs ned och det lades allt större vikt vid utsiktsmöjligheterna från bostäderna.²⁴ Det finns anledning att återkomma till detta längre fram, när mangården och dess funktioner diskuteras.

Mest iögonfallande var dock denna uppsplittring bland gårdens ekonomibygnader. Kartor från både 1700- och 1800-tal visar genomgående att byggnadslängorna blev fler till antalet och att de dessutom började placeras mer fritt på gårdarna, utanför själva ladugårdstomterna. Detta är framförallt tydligt på karolinska gårdar som Höja, Bjelkesta och Sjöo, där bodar, lador och fåhus uppfördes utanför de sedan tidigare så arkitektoniskt välformade ladugårdarna. En genomgång av kartor visar att det vid början

av 1700-talet i genomsnitt fanns omkring 10 längor på en vanlig herrgård, och 100 år senare omkring 16. Till en del skulle denna ökning kunna vara ett utslag av att kartornas kvalitet förbättrats under perioden, att lantmätarna helt enkelt blivit mer noggranna. Men skillnaden är för stor för att det skall röra sig om en slump, och ökningen bekräftas också i studierna av de enskilda gårdarna; antalet längor blev verkligen fler. Uppgifterna i syneprotokollen däremot anger att antalet byggnader var ungefär detsamma. Men nu är dessa siffror inte riktigt jämförbara eftersom kartorna visar antalet längor och protokollet anger antalet hus/funktioner och flera hus kunde vara sammanbyggda till längor.

Tabell 5:3. Antalet byggnader på små och mellanstora herrgårdar 1740–1900 i medeltal.

År	Mangården		Ladugården		Utom gården		Totalt	
	Kart.	Syne.	Kart.	Syne.	Kart.	Syne.	Kart.	Syne.
1700	4	6	4	10	2	5	10	21
1740	4	5	4	8	2	5	10	18
1780	5	4	4	9	4	6	13	19
1820	5	5	6	8	5	5	16	18
1860	4	3	7	9	3	5	14	17
1900	3	2	5	5	5	9	13	16

Källa: syneprotokoll och kartor. Anm: För varje period har använts omkring 7 syneprotokoll, år 1700 undantaget då endast 3 protokoll nyttjats, och omkring 6 kartor från både små och mellanstora gårdar.

Vad som hände var alltså att antalet byggnader/funktioner förblev ungefär detsamma, omkring 18, men att allt färre byggnader var sammanbyggda i längor. Byggnaderna fick med andra ord en friare placering i förhållande till varandra, och allt fler längor innehöll endast en funktion.

Att herrgårdarna mot slutet av 1700-talet fick en mindre regelbunden utformning har konstaterats tidigare, och har bl.a. förklarats med att idealen förändrades; symmetrin hade inte längre samma innebörd för godsägarna, och gårdarnas bebyggelse blev därför mer oregelbunden.²⁵ Jag skulle dock vilja hävda att det var jordbrukets expansion som i huvudsak låg bakom denna utveckling, något som också får stöd av en undersökning av skånska gods.²⁶ Nyodlingen och begynnande inkorporering av frälsehemman ökade huvudgårdarnas arealer betydligt. Som framgick av förra kapitlet växte arealen åkermark i genomsnitt från omkring 30 hektar 1780 till över 60 1820,

och sedan till 120 år 1860. De allt större spannmåls- och fodermängder som skulle hanteras och det växande antalet boskap som skulle hållas, krävde fler och större byggnader vilka inte längre rymdes på de ursprungliga ladugårdstomterna, utan fick förläggas utanför (se t.ex. fig. 5:8).

På några av de större godsens där huvudgårdsarealen mångdubblades uppfördes också lador, fähus och arbetarbostäder på ett större avstånd, ibland upp till någon kilometer bort från huvudgården. Anläggandet av sådana "satellitgårdar" var sannolikt nödvändiga, eftersom avståndet till huvudgårdens ladugård blev för långt, som en följd av arealutvidgningen.²⁷

En allt friare placeringen av byggnaderna präglade 1800-talets gårdar. Ladugårdarnas fyrkantsform bröts upp allt mer och i synnerhet fähusen blev mot 1800-talets slut förlagda allt längre bort från de övriga ekonomibyggnaderna.²⁸ På några gårdar genomfördes flyttningar av hela ladugårdar till nya platser. Så var t.ex. fallet på både Gryta och Landsberga där samtliga byggnader i början av 1800-talet förlades längre bort från mangården. På Landsberga var det främsta skälet att ladugårdstomten ansågs vara för sank, vilket väl inverkade på både husens livslängd och arbetet som skulle utföras där. Men flytten motiverades också av att brandsäkerheten på gården skulle öka, samt att förbättra utsikten från manbyggnaden.²⁹ Ladugården på Sjöö flyttades även den i sin helhet under 1860-70-talen från sitt läge bakom mangården till en ny plats norr om den stora infartsallén, strax väster om lustgården.³⁰ Som en följd av flytten hamnade ladugården mer centralt i odlingsmarken samtidigt som transporter till och från gården förkortades.

Flyttande av ladugårdar har även iakttagits på finländska herrgårdar under 1800-talets slut, och har satts samman med den vid denna tid vidgade animalieproduktionen. När denna verksamhetsgren fick en allt större betydelse placerades ladugårdarna i gårdarnas ytterzon, väl synliga för alla, från att tidigare haft en mer tillbakaskjuten plats på gårdarna.³¹

I Lagunda var de flesta ladugårdar redan från början placerade framför mangården. Det första som mötte besökarna när de svängde upp till herrgårdarna var alltså stora, timrade, rödfärgade hus under halmtak, och först senare nåddes själva mangården. Anledningen till denna iögonfallande placering kan naturligtvis ha varit symbolisk – ladugården som en mätare på gårdens välstånd. Men ett tungt vägande skäl var förmodligen det transportekonomiska. Genom att ha ladugården placerad närmast vägen förkortades transporter till och från ägorna, och dessutom slapp herrskapet trafiken av anställda, hästar, oxar, höskrindor etc. nära mangården.

3. Ekonomibygnaderna

Husen ”utom gården”

De byggnader som var belägna utanför man- och ladugård var placerade där av framförallt två anledningar, för att de hyste brandfarlig verksamhet, eller för att de hade högt symbolvärde. Till de förra räknades badstugan, brygg- huset, bränneriet och smedjan. Utseendemässigt var de vanligen timrade små låga hus under halmtak försedda med skorstenar. Ibland förekom även brädtak och mot slutet av 1800-talet blev det också vanligare med tegeltak. På några av de större godsens kunde dock husen vara mer påkostade. På Sjöö var t.ex. både smedja och bryggghus/bränneri uppförda i tegel och placerade som ett flygelpar på ömse sidor om gårdens huvudinfart och på Friberg var bryggghuset byggt av gråsten.³²

Badstugan var en multifunktionell byggnad som på gårdar i gemen kunde användes som både tork- och rökhus för bl.a. torkning av malt inför ölbrygden, torkning av spannmål, rökning av matvaror och vid preparering av lin.³³ På herrgårdarna synes de främst ha använts i samband med linhanteringen.³⁴ Redan vid sekelskiftet 1800 försvann emellertid badstugorna från herrgårdarna, och den främsta orsaken var förmodligen den minskade linodlingen på gårdarna vid denna tidpunkt. Linet köptes nu istället in på marknader.

Rökning av mat samt torkning av malt var verksamheter som under hela 1800-talet var nödvändiga för hushållet, och som troligen blev allt viktigare i samband med övergången till statardrift då allt fler anställda skulle försörjas på huvudgårdarna. Men dessa sysslor utfördes förmodligen hellre i gårdarnas *bryggghus*, och inte i badstugorna. Flera bryggghus uppges också ha ”torkplåtar” installerade.³⁵ De hade liksom badstugorna flera användningsområden. Vid sidan av torkfunktionen fanns här alltid en pannmur, en inmurad gryta, som kunde nyttjas vid öl- och svagdrickesframställning, vid tvättning m. m. Här fanns också utrustning för brännvinsbränning. Bryggghuset låg ibland ”utom gården”, men hade annars sin plats i mangårdarna.

Särskilda byggnader för mer storskalig brännvinsframställning, *brännerier*, förekom endast under några decennier kring sekelskiftet 1800, och sammanfaller också med den period då brännvinsförsäljningen var som störst vid godsens. Slutligen bör nämnas de s.k. *torkriorna* som var avsedda att torka spannmål i. Enstaka sådana fanns under 1700-talet³⁶, men var sedan mycket sällsynta, förmodligen för att de var så kostsamma att värma

upp.³⁷ I början av 1800-talet lät dock två godsägare med finsk bakgrund uppföra rior på sina herrgårdar, men de fick inga efterföljare.³⁸

Smedjor förekom nästan alltid på herrgårdarna och blev också ett allt vanligare inslag under 1800-talet. Förmodligen speglar detta det ökade behovet av att kunna reparera de allt mer avancerade järnredskap som gradvis introducerades – tröskverk, plogar och senare även slätter- och såmaskiner, ånglokomobiler etc. Antalet smeder blev ju också större i personalen på herrgårdarna.

De här beskrivna byggnaderna har alla varit placerade ganska långt bort från gårdscentrum, och deras gårdsekonomiska betydelse varierande som synes. Närmare man- och ladugård låg tre typer av byggnader som däremot var helt nödvändiga för produktionen; spannmålsboden, stallet och arbetarbostäderna. *Spannmålsboden*, eller magasinet som det ofta kallas senare, hade som redan nämnts ofta en iögonfallande placering nära mangården och så var fallet även på herrgårdarna i Lagunda. De var ofta placerade på en höjd, väl synliga över de övriga husen. Höjdläget var förmodligen till stor del praktisk betingat eftersom spannmålen skulle förvaras torrt, och många av dem stod också på höga stenmurar eller –plintar för att motstå fukt och skadedjur.³⁹ Men som flera forskare påpekat hade de också en stor symbolisk betydelse som en mått på gårdens ekonomiska kapacitet, och i funktionen som godsets bank.⁴⁰

Utseendemässigt var de vanligen uppförda i liggande rödfärgat timmer i två eller tre våningar. På större gods kunde de även vara av sten, men det var ytterst sällsynt i Lagunda.⁴¹ Taket var antingen ett vanligt sadeltak eller, vilket blev populärare från och med 1700-talets slut, ett brutet tak. Det sistnämnda var en under 1700-talet verklig stark social markör förknippad med högreståndsmiljöer, och förekom annars bara på bostadshus i och omkring mangården. Även själva taktäckningsmaterialet var ofta av det mer påkostade slaget; brädor eller spån var vanligast och från 1800-talets början även tegel. Spannmålsbodarna som uppfördes under 1800-talets sista decennier kunde ibland byggas med regelverk och panel och de kunde ibland få en ganska exklusiv utsmyckning i schweizerstil med profilsågade foder och takfot.⁴² På flera gårdar uppfördes dock från 1890-talet en annan typ av spannmålslager som ofta var placerad i ladugården. Dessa var en form av kombinationsbyggnader där nedre planet utgjorde vagns- och redskapsli-der, och det övre ett spannmålslager i ett etage.⁴³

Fig. 5:3. Spannmålsboden på Høja säteri, Gryta socken. Så här såg de flesta spannmålsbodar ut på herrgårdarna under 1700- och 1800-talen. Denna är timrad i tre våningar under ett brutet tak, och uppförd i början av 1800-talet. Bakom spannmålsboden skymtar den kringbyggda ladugården. Till höger i bild en lada som uppfördes utanför ladugården i samband med att utrymmesbehovet ökade i slutet av 1700-talet. Jämför med fig. 5:8. Foto: Wallin 1928, Nordiska museet, Herrgårdsundersökningen, 210. K. h.

Placering, utformning och materialval pekar entydigt mot spannmålsbodens ställning bland husen. Även de *stallar* som var avsedda för rid- och vagnshästar var ibland mycket påkostade och kunde liksom spannmålsbodarna ha brutna tak av brädor, spån och senare även tegel. De var alltid timrade och byggda i en våning, ibland sammanbyggda med ett vagnshus. Som framkommit tidigare låg stallet under 1700-talet ofta strax bredvid mangården där det tillsammans med ett vagnshus bildade en speciell stallgård, som bildade en länk mellan man- och ladugård.⁴⁴ På Sjöö låg stallet i anslutning till parken, och flyttades senare in till en flygel i mangården.⁴⁵ På mindre herrgårdar fick emellertid rid- och vagnshästar ibland dela utrymme med arbetshästarna, men stallet kunde då vara avdelat i två avdelningar.⁴⁶ Det kunde också ligga i ladugården, men då placerat i den del som vette mot mangården.⁴⁷ En tydlig trend är dock att de mer exklusiva stallarna för enbart rid- och vagnshästar med tiden blev allt mer sällsynta, och att det blev vanligare att gårdens alla hästar fick dela byggnad i ladugården.⁴⁸ Från 1890-talet uppfördes t.o.m. kombinerade stall och fähus.⁴⁹

Fig. 5:4. Arbetarbostad på Höja säteri, Gryta socken. Arbetarbostaden uppfördes omkring år 1800 och innehöll sex lägenheter och några enkelrum. Arbetarbostäder av den här storleken var dock ovanliga vid den här tiden, utan uppfördes främst under 1800-talets sista decennier då animalieproduktionen blev allt viktigare. Byggnaden revs i början på 1940-talet. Foto: Wallin år 1928, Nordiska museet, herrgårdsundersökningen, 210. K. d.

Speciella *arbetarbostäder* på herrgårdarna var något som kom mer och mer under 1800-talet, och som naturligtvis var en följd av övergången till storskalig drift med allt fler anställda boende vid huvudgårdarna. Före sekelskiftet 1800 var de enda separat liggande arbetarbostäderna trädgårdsmästarnas, små stugor med tillhörande källare och bod i eller i anslutning till trädgårdarna.⁵⁰ Byggandet av friliggande bostäder för statarfamiljer slog igenom relativt sent, egentligen först under 1800-talets andra hälft. Enstaka "statbyggningar" med flera lägenheter fanns visserligen redan vid sekelskiftet 1800⁵¹, men på de flesta gårdar bodde statarhushållen antingen i en ombyggd flygel i mangården, eller i torp- och bondstugor på ägorna.⁵² Det tidiga arbetarbostäderna, inklusive trädgårdsmästarstugorna, var timrade i en våning under halm- eller bräddäckta sadeltak, och innehöll en eller ett par lägenheter om ett rum och kök. Den stora arbetarbostaden på Höja säteri som uppfördes vid sekelskiftet 1800, var byggd i tre våningar under ett brutet tegeltak, och med sex lägenheter.⁵³ Bostäder av den storleken uppfördes annars först under 1800-talets sista decennier.⁵⁴ Kring dessa

arbetarbostäder låg alltid förrådsbodrar av olika slag, avträden samt ibland även små svinhus.

En annan funktion som blev vanligare under 1800-tales sista decennier var *mejerierna* som uppstod i samband med den utökade animalieproduktionen. Dessa fanns emellertid endast på några av de större godsens, och på gods som låg nära ångbåtslinjerna.⁵⁵

För att avsluta det här avsnittet så kan det konstateras att de hus som låg utanför man- och ladugård förändrades ganska mycket till både antal och funktion. Badstugor och brännerier försvann t.ex. i början av 1800-talet medan speciella arbetarbostäder blev allt vanligare.

Dessa förändringar menar jag till stor del har ett samband med den omsvängning som skedde i ekonomin. Jordbruken blev allt mer specialiserade på spannmålsodling, och senare animalieproduktion, och det gavs allt mindre utrymme åt binärningar av olika slag. När linet började köpas från marknaden i början av 1800-talet, upphörde odlingen och behovet av badstugorna försvann, och den minskade avsaluproduktionen av brännvin ledde till att särskilda brännerier inte längre var nödvändiga.

Framväxten av arbetarbostäder skall ses mot bakgrund av dels övergången till statarsystem från 1700-talets slut, dels den ökade satsningen på animalieproduktion under 1800-talets sista decennier. Det var först med utvidgningen av den arbetsintensiva mjölkproduktionen som behovet av arbetarbostäder vid huvudgårdarna blev mer akut. Djuren krävde tillsyn större delen av dygnet och de anställda måste då vara bosatta i ladugårdens närhet.

Men det verkar också som gårdarnas funktioner i en allt större utsträckning renodlades och samlades. Vid sidan av de här uppräknade husen fanns det under 1700-talet även enstaka bodar, svinhus och bryggghus som under 1800-talet antingen flyttades in i man- och ladugård, eller revs bort. Det är också tydligt att det under 1800-talet, och då i synnerhet under dess sista decennier, skedde en förskjutning av vissa funktioner till ladugården från mangårdens närhet. Spannmålen, som tidigare alltid lagrats i en bod intill mangården, kunde nu istället förvaras i speciella kombinationsbyggnader i ladugården, och rid- och vagnshästar stod allt mer sällan uppstallade i särskilda hus nära mangården, utan stod tillsammans med arbetshästarna.

Ladugården

De viktigaste ekonomibygnaderna var samlade i ladugården. Här fanns i huvudsak två typer av byggnader: sådana som hyste djuren under vin-

terhalvåret, samt förvaringshus för foder, otröskad spannmål och redskap. Som redan omnämnts var husen i ladugården vanligen uppförda i rödfärgat liggande timmer under halm- eller vasstak, och så såg de med få undantag ut under hela 1700- och 1800-talen. Enstaka byggnader kunde också vara uppförda av resvirke, dvs. väggar där timret ställdes lodrätt och hölls samman med liggande förband upp- och nedtill, eller med skiftesverk i olika varianter. Både resvirke och skiftesverk var konstruktioner som minskade behovet av långa stockar, och tekniken medförde att man med fördel kunde återanvända timmerstockar. Återanvändningen av byggnadsmaterial var överhuvudtaget mycket utbredd och i protokollen omtalas ofta byggnader såsom uppförda av ”gammalt och nytt timmer”.⁵⁶ Mot slutet av 1800-talet blev det dock byggnader med regelstomme och brädpanel mer allmänt förekommande, något som tidigare bara förekommit i vissa stallar och vagnhus⁵⁷, och med detta infördes också nya typer av konstruktioner som tillät byggandet av bredare och högre hus.

Fåhusen, där kor, ungdjur och oxar var uppstallade, var ofta sammanbyggda med ett foderhus bredvid där hö och halm förvarades. Husen var alltid rektangulära och invändigt försedda med bås. Till det yttre förändrades inte fåhusen särskilt mycket under perioden förrän under 1800-talets sista decennier då nya, bredare, hus infördes. Men bearbetningar av materialet visar faktiskt att fåhusen gradvis utvecklades på flera sätt.

Traditionellt sett stod djuren på ömse sidor om en mittgång med mularna ut mot ytterväggarna och så såg det förmodligen ut i fåhusen på 1700-talet. Men under 1800-talet började man på några av gårdarna förändra inredningen på olika sätt. På Landsberga försågs t.ex. fåhusen redan före 1800-talets mitt med långa foderbord där korna var vända inåt.⁵⁸ En annan variant var att anlägga utfodringsgångar längs långsidorna,⁵⁹ och på en gård laborerade man med cirkelrunda båspallar med djuren vända mot dess centrum.⁶⁰ Inspiration till dessa förändringar hämtades åtminstone delvis från den pågående jordbruksdebatten och den försöksverksamhet som ägde rum på olika platser i landet. Olof Jakob von Post skriver t.ex. hur han vid en militärövning i Kalmartrakten passade på att besöka mönstergårdarna Värnanäs och Christinelund, vars fåhus han sedan hade som förebild när han byggde på sitt Hormesta.⁶¹ I flera godsarkiv förvaras också ritningar med förslag till olika typer av fåhus.

De nya typerna av inredning underlättade förmodligen mycket för både utfodring och utgödsling, och det är också troligt att slitaget på byggnaderna mildrades då korna vändes inåt i huset eller genom att avståndet mellan djur och yttervägg ökade. Husen blev också allt ljusare genom att

fönster började sättas in. Redan 1700-talets fähus hade ibland fönster, men det var först från 1820-30-talen som det synes ha blivit vanligare.⁶²

Just foderhanteringen utvecklades också på ett annat sätt, nämligen genom det ökade användandet av foderskullar istället för foderhus. Skullar verkar ha varit allmänt förekommande redan under 1700-talet, men huvuddelen av fodret synes ha förvarats i de bredvidliggande foderhusen. Med tiden började dock skullarna nyttjas i en allt större utsträckning.⁶³ På Landsberga t.ex. fanns år 1720 hela sex foderhus, år 1750 var de tre, år 1813 två och år 1855 endast ett.⁶⁴ Övergången från foderhus till foderskulle sparade förmodligen avsevärt med tid och arbetskraft då fodret inte längre behövde bäras in, utan istället kunde kastas ned till djuren via foderluckor i taken. Samtidigt minskade antalet byggnader som skulle uppföras och underhållas.

I de fähus som började uppföras under 1800-talets sista decennier var både foder- och gödselhantering, liksom djurmiljön i övrigt mycket förbättrad. Tack vare utvecklade vägg- och takstolskonstruktioner var husen bredare, hade högre invändig takhöjd, fler fönster och rejäla foderskullar ovanpå, till vilka det inte sällan gick körboar, så att häst och vagn kunde köra rakt in på skullen. Vatten bars inte längre in till djuren utan pumpades ut i rör.⁶⁵ Vissa av dessa fähus var, som framgick ovan, sammanbyggda med häststallar.

I dessa nya fähus var det också vanligare med väggar av sten, något som tidigare varit mycket sällsynt. Sten var överhuvudtaget ovanligt som byggnadsmaterial i det här området och i de fall det kom till användning var det just i byggnader som var utsatta för mycket fukt eller hyste brandfarlig verksamhet.⁶⁶ Fähusen av sten hade antingen hela väggar av natursten eller var av en typ med en omkring 1,5 meter hög stenfot och sedan vanliga timmerväggar ovanpå.⁶⁷ Ett remarkabelt undantag utgjorde dock ladugården på Sjö, uppförd på 1670-talet, som var byggd i korsvirke och tegel.⁶⁸

Anledningen till att stenhus var sällsynta berodde nog till stor del på att de var kostsamma att bygga. Natursten fanns det visserligen gott om i området, men den var svårbearbetad, svår att transportera och krävde expertis vid uppförandet. Murtegel var också dyrt då det var kostsamt att bränna eftersom vedåtgången blev stor.⁶⁹ Enstaka försök gjordes också med byggnader i obränd lera, men de var mycket sällsynta.⁷⁰

I fähusen stod vanligen också oxarna, men när oxarna blev fler i samband med övergången till stordrift uppfördes ibland särskilda *oxhus*. När hästarna sedan övertog rollen som dragare under 1800-talets andra hälft, försvann dessa byggnader eller byggdes om. I ladugårdarna fanns också *stall*. Dessa

var precis som fähusen uppförda i timmer under halm eller vasstak, och hade även foderhus bredvid sig. Liksom fähusen erhöll de skullar istället för foderhus, fler fönster, och kunde sedan mot slutet av 1800-talet uppföras med regelstomme och panel. Som redan berörts ovan blev det under 1800-talet vanligare att gårdens samtliga hästar stallades upp i ladugården.

Svin- och fårhus låg under hela 1700- och 1800-talen i ladugården. Byggnaderna var vanligen ganska oansenliga då de var både små och låga. Särskilda fårhus blev med tiden ganska ovanliga. Fårens ekonomiska betydelse var också begränsad och i avtagande, och istället inhystes de i en kätte i fähuset. Svinhusen fanns dock kvar, och blev till och med vanligare. Detta skall dock knappast ses som ett tecken på en ökad betydelse, utan berodde på att svinhusen i en större utsträckning förlades till ladugårdarna, istället för "utom gården" som var fallet under 1700-talet.

Fig. 55. Ekonomibygnader på Husby gård, Gryta socken. I centrum av bilden ligger den gamla ladugårdsplatsen på gården, vilken till delar utrymdes mot slutet av 1800-talet då de nya byggnaderna inte fick plats. På den gamla ladugårdstomten ligger endast två fähus kvar uppförda på 1870-talet, men nu omvandlade till stall och oxhus. Dessa båda fähus var dock när de byggdes betydligt bredare och högre än sina föregångare på platsen. Till vänster i bild skymtar några av de nya ekonomibygnaderna, en stor lada och ett lider, båda uppförda vid sekelskiftet 1900 med regelstommar och brädväggar, under spåntak. I fonden mangården omgiven av en landskapspark. Foto: Nyman, 1928, Nordiska museet, Herrgårdsundersökningen, 210. L. f.

I *ladorna*, som ibland kunde vara både två eller tre till antalet, förvarades sädeskärvarna och tröskades säden. De timrade husen ersattes mot slutet av 1800-talet av byggnader av skiftesverk eller med regelstommar och brädväggar. Tröskningen var en av de mest tidskrävande sysslorna inom jordbruket, men tidsåtgången, och därmed kostnaden för den, minskade radikalt under 1800-talet genom en rad innovationer.⁷¹ Fram till sekelskiftet 1800 tröskade man med slagor, därefter med stationära tröskverk som drevs med hästar, från 1880-talet drivna med ånglokomobil. *Ladorna* hade av källmaterialet att döma under 1700-talet genomgående samma utseende med inkörsportar i mitten på långsidorna och med golv på ömse sidor med plats för kärvarna och tröskning. Under 1800-talet erhöll de ibland ett annat utseende, med portar på gavlarna och en körbana längs ena långsidan, vilket effektiviserade avlastningen.⁷² En förutsättning för denna typ av *lador* var att de hade friare placering utan andra byggnader vid gavlarna.

Slutligen fanns i *ladugården* flera *bodar* och *lider* vars antal ökade markant under hela perioden, delvis på grund av att de flyttades in från att tidigare legat ”utom gården”, men framförallt för att det krävdes mer förvaringsutrymmen åt det växande antalet redskap som blev följden av stordriftsövergången. *Bodarna* var som alla andra hus timrade, medan *lidren* ofta hade en betydligt enklare utformning, ofta bara några stolpar med väggar av gärdslä mellan sig. Benämningen redskapslider blir också allt vanligare i protokollen under 1800-talet.

Tabell 5:4. Byggnadsyta samt bredd, höjd upp till takfoten och längd i vissa ekonomibyggnader på tre herrgårdar under 1800-talet.

Gård	År	Byggnadsyta (kvm)				Största mått (m)		
		Fåhus	Stall	Lador	Redsk.	Bredd	Höjd	Längd
Landsberga	1750	170	100	610		9	3,4	48
	1855	570	130	730		9	4,8	36
	1906	960	400	1080		19,5	5,5	49
Friberg	1809	120	130	570	100	7,8	3,6	26
	1850	210	190	1190	260	7,8	3,8	38
Långtora	1844	170	120	300	150	10,2	4,4	23
	1908	820	140	1080	590	21	4,6	60

Källa: *Landsberga*: sp i Länsstyrelsen, *Landskontoret*, vol. 1316, ULA. *Friberg*: sp 1809 i BrFV, och sp 1850 i UBB, ser. E 1, ULA. *Långtora*: sp 1844 i UBB, ser. E 1, ULA och sp 1908, BrFV.

Hur de här ovan beskrivna funktionerna sedan var ordnade inom ladugårdarna varierade beroende på tomtens storlek, vägarnas sträckning och naturligtvis, innehavarnas preferenser. I 1700-talens ladugårdar stod stallar, fähus, foderhus, lider och lador ofta vägg i vägg, ibland under samma taklag.⁷³ 1800-talets ladugårdar var dock mer spridda. Som redan har antytts berodde denna ökade spridning främst på att byggnaderna blev både fler och större, och därför inte rymdes på tomterna. Tyvärr är det ganska ovanligt med måttuppgifter i syneprotokollen, men det finns från några, bl.a. från de båda mellanstora godsens Landsberga och Friberg samt från det lilla Långtora (tabell 5:4).

Jämförelsen över tid visar tydligt hur byggnaderna gradvis gjordes större. På Landsberga nästan sexdubblades arealen i fähusen mellan 1750 och 1900, och stallets yta fyrdubblades. På Friberg närmast fördubblades kvadratmeterytan för både fähus och redskapslider mellan åren 1809 och 1850, och även stallet blev större. Under 1800-talets andra hälft fortsatte byggnaderna att växa i storlek, som på Långtora här ovan. Fähuset och redskapslidret fyrdubblades i storlek mellan 1844 och 1908 och ladornas tredubblades.

Av protokollen att döma var det fram till 1880–90-talen främst genom att bygga längre hus som ökningen i yta kunde åstadkommas. Bredd och höjd förblev ungefär densamma, förmodligen för att materialet (liggande timmer) och teknik (knuttimring/skiftesverk och enkla takstolar) satte en begränsning. Det fanns helt enkelt gränser för hur brett och högt ett timmerhus kunde göras, till en rimlig kostnad. Den förbättrade byggnadskonstruktionen med regelverk och brädväggar i kombination med nya typer av takstolar, medförde att byggnaderna kunde göras omkring 20 meter breda, mer än dubbelt så breda som sina föregångare.

Avslutningsvis kan det konstateras att ladugården förändrades kraftigt under 1700- och 1800-talen. Dess funktioner förblev ungefär desamma, men husen växte i storlek i takt med de av nyodlingar och inkorporeringar utökade arealerna. Det till en början växande antalet byggnader och sedan också allt längre husen medförde en mer spridd bebyggelse. En bidragande anledning till spridningen var också förmodligen ett ökat intresse för brandsäkerheten, samt viljan att öka avståndet mellan ”smutsiga” verksamheter och mangården.

Till det yttre förblev byggnaderna någorlunda lika. Foderhanteringen i fähus och stallar förbättrades dock genom en ökad förvaring på skullar istället för i foderhus och själva utfodringen ägde i en större utsträckning rum längs fodergångar och foderbord. Fähus och stallar blev också rymligare och ljusare med fler fönster i väggarna, istället för gluggar.

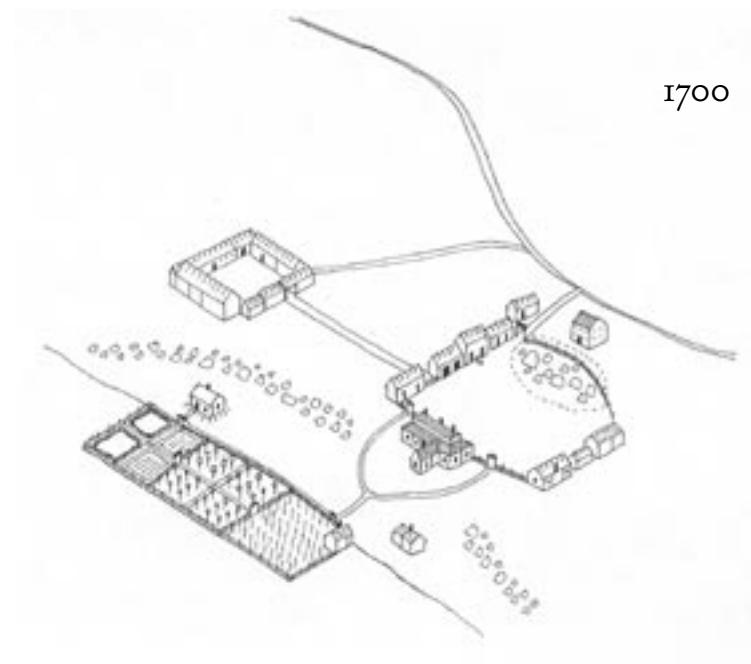
Det är emellertid tydligt att ladugårdarna utvecklades ganska långsamt, vilket väl hör samman med de risker som allt jordbrukande innebar. Jag har visserligen här ovan redogjort för godsägare som flyttat hela ladugårdar, och laborerat med nya typer av byggnader. Men man bör då ha i åtanke att det rörde sig om ganska segdragna processer. Produktionen skulle för det första hela tiden hållas igång, vilket innebar att ombyggnader och nybyggnader fick ske steg för steg. Flyttningen av ladugården på Landsberga pågick t.ex. i över ett decennium.⁷⁴ Endast i de fall hela ladugården brunnit ned, kunde en total nybyggnad ske.⁷⁵

För det andra fanns det en utbredd ekonomisk försiktighet som bland annat yttrade sig i att man alltid återanvände gammalt timmer. Ibland köptes nytt timmer eller hela timrade hus från andra orter – gott byggnadstimmer fanns knappt att tillgå i området – vilka fraktades hit på vinterföre.⁷⁶ Man byggde även om redan befintliga hus och anpassade dem efter nya produktionsförhållanden. På Sjöo blev t.ex. det samlade verksstallet, oxhuset, lada och foderhus ombyggt till ett stort oxhus på 1750-talet, och foder- och redskapshus omvandlades till fähus.⁷⁷ Landsbergas ox- får och fähus konverterades på samma sätt till fähus på 1850-talet, och på Husby förvandlades fähus till stallar vid 1900-talets början.⁷⁸ De många liderbyggnaderna av enklare karaktär som fanns på gårdarna var förmodligen i många fall endast tillfälliga konstruktioner – ett sätt att lösa platsbristen i väntan på en möjlighet att bygga nytt. Det verkar dock som omsättningen på byggnader var relativt stor. Den genomsnittliga livslängden på fähus och stallar inskränkte sig till 30–40 år, medan lador kunde stå längre. En ökad omsorg om ekonomibyggnaderna synes dock ha blivit vanligare mot 1800-talets slut.⁷⁹

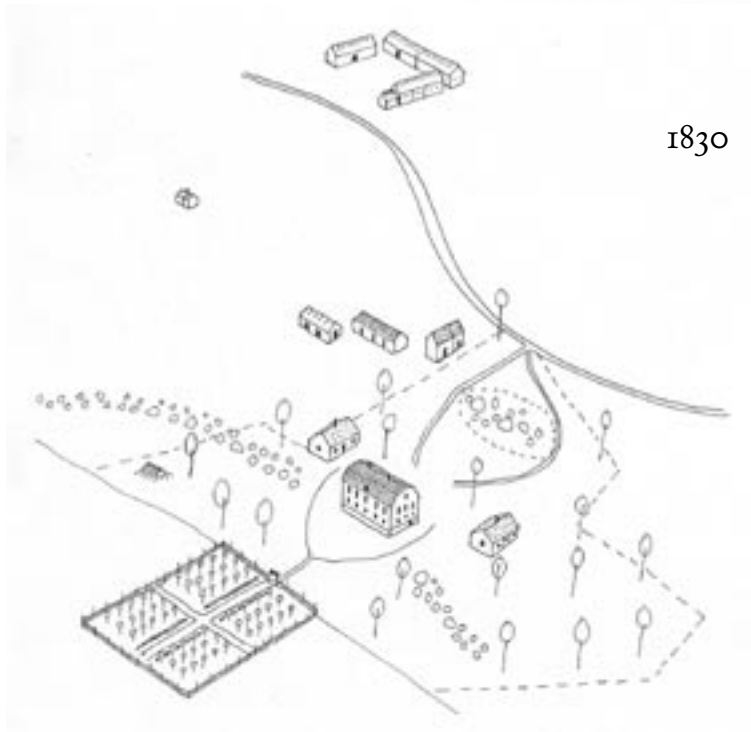
För det tredje så kunde satsningar på en byggnadstyp eller material som ej fungerade tillfredsställande drabba ekonomin hårt. På Hormesta till exempel erhöll det nya fähuset ett spåntak när det byggdes 1879, istället för halm som var det traditionella taktäckningsmaterialet. Redan efter tre år hade det tjänat ut, eftersom det var felaktigt spikat.⁸⁰ I de konkurshandlingar som finns bevarade hänvisas också ibland till att investeringarna i byggnadsbeståndet varit för kostsamma.⁸¹

Mot bakgrund av detta är det kanske inte så märkligt att de flesta av herrgårdarnas ekonomibyggnader förändrades ganska litet. Den övervägande delen av husen var ännu i slutet av 1800-talet uppförda i liggande timmer, ett material som i och för sig var dyrt eftersom det timret måste köpas in från andra områden. Fördelen var att timringstekniken var väl känd och att timmerhusen kunde repareras av gårdens eget folk. Först från

1880–90-talen blev det vanligare med en den nya typen av byggnader. Sågat timmer, brädor, och glas hade vid denna tid förbilligats genom massproduktion.

1700

1830

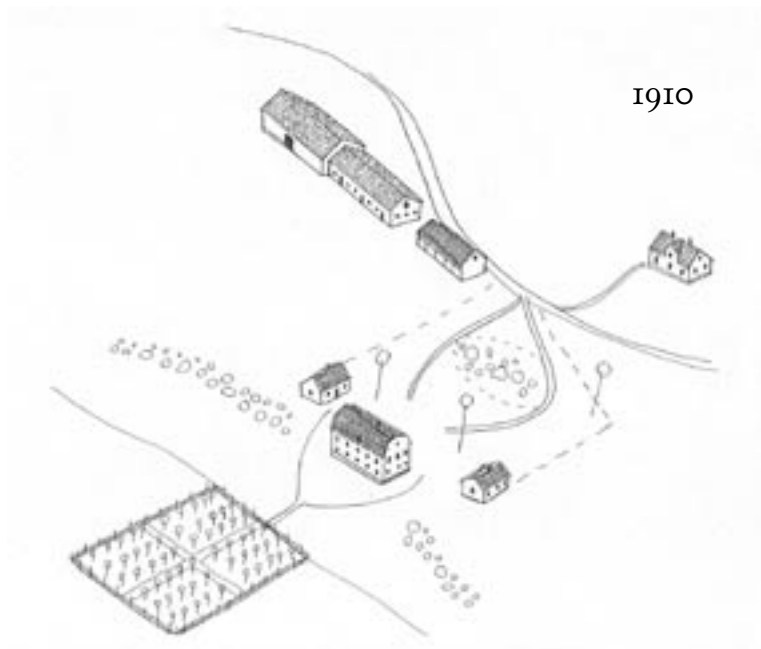

Fig. 5:6. En herrgårds bebyggelseutveckling under 1700- och 1800-talen, Gryta kronosäteri, Gryta socken. I början av 1700-talet fanns i mangården en rad bodar och bostadshus av olika storlek och utseende, men mot slutet av seklet stramdes bebyggelsen upp och fick en mer symmetrisk utformning där bland annat trädgården inkomponerades. Stall och vagnshus flyttades också ut och placerades strax bredvid. En landskapspark anlades kring mangården i början av 1800-talet. Ladugården flyttades samtidigt längre bort från mangården, men förlades sedan närmare bebyggelsen igen vid 1900-talets början. De många ekonomibyggnaderna sammanslogs då också till några få, större, byggnader, en sammanbyggd lada med fähus och stall, samt ett kombinerat lider med spannmålsbod ovanpå. En arbetarbostad uppfördes också strax bredvid. Källa: karta 1690-tal, 1860 och 1892, LMV, samt syneprotokoll, ULA och KrA.

4. Mangården

Herrgårdarnas centrum utgjordes av mangården med dess bostad och flyglar, och det var här godsens mest påkostade bebyggelse fanns. Som en illustration kan visas herrgården Friberg år 1844, vars totala bebyggelse om 24 byggnader var värderad till 13200 Rd.⁸² Av detta hade huvudbyggnaden ensam ett värde av 5000 Rd, och de båda bostadsflyglarna tillsammans drygt 4000 Rd. Av gårdens totala byggnadsvärde var med andra ord närmare 70 procent investerat i mangården.

Som flera forskare har visat var mangården en ytterligt exklusiv plats på gårdarna dit endast familjen med sitt hushåll hade tillträde⁸³, och den har liknats vid en scen. Det var härifrån herrskapet reste ut med häst och vagn, och här de tog emot sina gäster.⁸⁴

Herrgårdarna i Lagunda uppvisar stora likheter med herrgårdar på andra håll i Sverige.⁸⁵ Mangårdarna här innehöll *kök* eller *bagarstuga*, som nyttjades för både daglig matlagning och för de återkommande storbaken, *brygghus* samt *bostadsrum* för anställda och gäster. *Arbetsrum* av olika slag kunde ingå⁸⁶, liksom förrådsutrymmen; *bodar* och *källare*. Ibland fanns där även *stall*, *vagnshus* och *hönshus*. Ett *avtråde* låg alltid i mangårdens närhet.

Att mangårdarna delvis förändrades under 1700- och 1800-talen är känt sedan länge. Som framgick tidigare blev de allt mer öppna från och med 1700-talets andra hälft genom att de staket och plank som tidigare omslutit dem revs ned, och mot slutet av seklet föreskrev idealet fritt liggande manbyggnader omgivna av endast en landskapspark, utan några flyglar i dess närhet.

En allt större öppenhet kännetecknar även mangårdarna i den här undersökningen. Det blev allt ovanligare med staket kring mangårdarna men på de flesta gårdar bibehölls dock den symmetriska utformningen med flyglar framför.

En påtaglig förändring under 1700-talet var också att antalet byggnader i mangården blev färre, och att de ersattes av större sådana med allt fler rum. Som framgick tidigare fanns det vid 1700-talets början omkring sex separat liggande byggnader, men i bland upp till 10–12, alla av olika utseende och storlek. I 1800-talets mangård fanns det ofta bara två flyglar med fyra–fem rum. Mangårdens olika funktioner hade med andra ord samlats i ett mindre antal byggnader.⁸⁷ På några herrgårdar decimerades antalet byggnader i mangården ytterligare under 1800-talet.⁸⁸ Kommentarer i kronosäteriernas protokoll från 1700-talets andra hälft visar också att det fanns en uttrycklig vilja att få bort de många små oregelbundna husen för att, som det uttrycks, få ”ordning och städad utsigt” från manbyggnaden.⁸⁹

I samband med detta erhöll också byggnaderna i allt större utsträckning en liknande arkitektonisk utformning och de förlades symmetriskt i förhållande till manbyggnaden. De rödfärgade timmerstockarna täcktes från och med 1700-talets andra hälft med ljus panel eller rappning, och bräd- och torvtaken ersattes under 1800-talet av spån och tegel. Det brutna taket förekom ofta på flyglar från 1700-talets slut.⁹⁰ Endast högadelns gårdar hade redan en mer påkostad bebyggelse och här blev inte förändringarna särskilt

omfattande. De åtta flyglarna på Sjöo var t.ex. alla rappade och försedda med plåt- och tegeltak precis som manbyggnaden, och på Höja var flyglarna redan på 1720-talet brädfodrade och målade i en ljus kulör.⁹¹

Men av större intresse är naturligtvis att undersöka hur funktionerna var ordnade inom mangården och om de förändrades. Dessvärre är det tunnsätt med källmaterial som mer detaljerat redogör för vad flyglarna innehållit för typ av funktioner, men från två av kronosäterierna, Gryta och Ryda samt från storgodset Sjöo är dock källmaterialet relativt gott.

På de båda mindre herrgårdarna fick mangårdarna med tiden en mer regelbunden form och husen blev färre, precis som på de flesta andra gårdar. Under 1700-talets första hälft fanns där omkring åtta hus, däribland brygghus, bagarstuga, andra bostadshus, några bodar, stall, vagnshus, höns-, gäss- och kalkonhus samt avträde. De flesta av dessa funktioner, såsom brygghus, bagarstuga, avträde samt rum för anställda, fanns kvar ännu under 1800-talet. Andra funktioner försvann emellertid. Höns-, gäss- och kalkonhus blev t.ex. allt ovanligare under 1700-talets andra hälft, liksom stallarna som försvann mot 1800-talets mitt. Även förrådsbodarna synes ha blivit färre, medan antalet källare däremot verkar ha blivit fler, källare som inte sällan var uppförda i manbyggnaden. Sammantaget var alltså förändringarna ur funktionshänseende ganska få, men två tydliga sådana var dels att djurhållningen minskade, dels att förråd i större utsträckning förlades till manbyggnaden (se också fig. 5:3).

På Sjöo var situationen annorlunda. Här fanns sedan slutet av 1600-talet en mangård med åtta flygelbyggnader, de flesta av sten, och detta utseende bibehölls sedan under hela perioden. På det tidiga 1700-talets Sjöo var funktionerna ganska strikt ordnade. De två paviljongerna på terrassen i lustträdgården, innehöll ett (herrs-kaps-) kök med rum för kocken och en fatabur.⁹² Av framsidans sex flyglar innehöll de två på övre borggården bostäder för dels släktingar eller förnäma gäster⁹³, dels åt betjänter och beridare. Det följande flygelparet, som låg på nedre borggården, innehöll bagarstuga och bostadsrum för tjänstefolk, samt brygghus och mangelbod. Här bodde godsets rättare, deja, smed, fiskare, väverska och drängar. De båda yttersta flyglarna var kvadratiska och innehöll tre rum vardera, varav den östra var bostad åt resandes lakejer.

Det sena 1700-talets mangård var annorlunda disponerad. Paviljongerna på baksidan innehöll inte längre kök och fatabur utan var istället tagna i anspråk för familjen som bibliotek och svarvkammare. Herrskapsköket låg nu i den västra flygeln på övre borggården. Den östra flygeln var som förut gästflygel, men fungerade också som bostad för en av grevesönerna De la

Fig. 5:7. Sjöö säteri, Holms socken, på 1930-talet. I centrum allén från bryggan i Mälaren upp till mangården med sina flyglar. Längst ned i bild gårdens smedja och bryggghus som uppfördes omkring 1770–80. Till vänster den nya ladugården uppförd under 1800-talets andra hälft. Denna nya ladugård tog en helt annan plats i landskapet jämfört med den äldre, som inte endast hade betydligt mindre byggnader, utan även hade en mer undanskymd plats i anläggningen. Jämför med fig. 5:2. Foto: Upplandsmuseet, RR 189.

Gardie, med en guvernant. På den nedre borggården hade flyglarna i en större utsträckning än förut blivit ombyggda till bostadsrum för anställda. Den större östra var sedan 1750-talet omvandlad till herrstall, och den västra innehöll som förut ett stort kök samt bostadsrum. De båda yttre flyglarna hyste inte längre rum för betjänter, utan var ombyggda till arbetarbostäder med egna kök. Något bryggghus fanns inte längre kvar, utan detta hade flyttats bort och låg i en paviljong närmare sjön där det bildade ett extra flygelpar med gårdens smedja.⁹⁴

Under 1800-talet inreddes sedan allt fler arbetarbostäder i de nedre flyglarna. Köket på nedre borggården byggdes om till ett gårdskontor, och samtidigt med detta flyttades bryggghuset tillbaka till mangården där det placerades i en källare under övre borggårdens östra flygel. Ett mejeri inreddes i den andra källaren mitt emot. Arrendatorerna som brukade godset sedan 1863 bodde i en av flyglarna på övre borggården.⁹⁵ Paviljongerna på baksidan blev dock aldrig arbetarbostäder utan revs bort på 1840-talet.⁹⁶

Flyglarna i mangården blev alltså i en allt större utsträckning upplåtna åt verksamheter som hade anknytning till jordbruksdriften, och samtidigt

minskade herrgårdshushållets utbredning i byggnaderna. Denna omDispositionering av funktionerna menar jag hör samman med hushållets expansion och omorganisationen av arbetskraft i slutet av 1700-talet. Herrgårdshushållet på Sjöo växte mellan år 1770 och 1790 från c:a 30 personer till 45. Bara antalet drängar som skulle födas inom hushållet steg från omkring 5 till över 20. Under 1800-talet skedde sedan övergången till stordrift med statare och antalet statarhushåll på huvudgården ökade från 5 till omkring 20. Många av dem bodde i särskilda arbetarbostäder utanför mangården, men inte så få inrymdes i de befintliga flyglarna. Med övergången till statarhushåll med egna kök, behövdes inte längre gårdsköket på den nedre borggården, vilket istället omvandlades till ett gårdskontor.

Herrgårdshushållet reducerades ju också radikalt i storlek då allt fler anställda hade egna hushåll. Mellan 1800 och 1870 minskade det i omfång från c:a 35 personer till c:a 8. På 1860-talet nyttjade ägarfamiljen endast själva manbyggnaden för sitt behov.

Utvecklingen på Sjöo kan dock knappast sägas vara typisk för herrgårdarna i gemen, utan den såg snarare ut som den på Gryta och Ryda. Hushållet på Sjöo var t.ex. nästan tre gånger så stort som det på en genomsnittlig herrgård. Här förblev också antalet byggnader i princip desamma under hela perioden, vilket förmodligen berodde på att husen var uppförda i sten, och därför var för kostsamma för ägarna att riva och ersätta med andra. Friherre Banér ville dock på 1850-talet riva bort samtliga flyglar kring mangården, något som dock aldrig förverkligades.⁹⁷

Köket

En intressant företeelse som är värd att kommentera är köksfunktionen. På Sjöo fanns t.ex. två kök i mangården, ett på den övre borggården, vilket sannolikt nyttjades för herrskapet och den inre betjäningen, och ett på den nedre för gårdsköket.

På de flesta herrgårdar fanns emellertid endast ett kök som skulle betjäna hela hushållet. Detta var ofta placerat i en flygel, vilket förde med sig att man vid varje måltid fick bära in maten till manbyggnaden där familjen åt.⁹⁸ Var avståndet stort mellan flygel och bostad kunde maten bli kall, och på vissa gods åtgärdades detta genom byggandet av täckt gång mellan husen.⁹⁹

Nu var inte alla kök belägna i flygelbyggnader, utan det var minst lika vanligt med kök inne i själva manbyggnaden, i alla fall i Lagunda. Vid 1700-talets mitt förekom båda varianterna (tabell 5:5), men flygelkök var då främst en storgodsföreteelse. Under 1700-talets andra hälft blev det sedan

allt vanligare placerat köket externt även på mindre herrgårdar, för att sedan under loppet av 1800-talet återigen flytta in i manbyggnaderna.

En vitt spridd uppfattning gör gällande att det var för brandfarans skull som köken var placerade i en flygel¹⁰⁰, och att det var först när de öppna spisarna ersattes av järnspisarna som köken kunde flytta in i bostäderna. Järnspisarna revolutionerade matlagningen när de kom, och de var verkligen brandsäkrare, förutom att de var renare och sparade stora mängder ved.¹⁰¹

Tabell 55: Förekomst av kök i manbyggnad eller flygel på små och mellanstora herrgårdar.

	Antal gårdar	Belägg	I manbyggnad	I flygel
1740	19	12	6	6
1780	19	14	5	9
1820	17	11	6	5
1860	17	14	9	5
1900	17	14	11	3

Källa: syneprotokoll, bouppteckningar, räkenskaper.

Men det är mycket tveksamt om det var den minskade brandrisken som var orsaken till kökets placeringen. Det fanns naturligtvis en utbredd rädsla för eldsvådor, och vad tjänstefolket, som ju hanterade elden i vardagslag, skulle kunna ställa till med om de slarvade.¹⁰² Men kök förekom ju ofta i manbyggnaderna under hela perioden, i såväl sten- som timrade byggnader. Orsaken står snarare att finna i det avstånd som önskades mellan herrskap och de anställda, mellan familjens privatliv och det grövre arbetet.¹⁰³ Tyvärr saknas mer reflekterande resonemang om det här i litteraturen, även i memoarerna, förmodligen för att företeelsen var så självklar att den inte behövde kommenteras. En fröken Bergensträhle omnämner dock orsaken i en bisats; det var omsorgen om "familjens mer intima liv" som föranledde avståndet.¹⁰⁴

För som nästan alla memoarförfattare skriver var köket med angränsade rum ett ställe med mycket rörelse och liv. Köket var igång nästan hela tiden, skriver Gustaf Cederström om 1850-talets Krusenbergs i Uppland, det lagades mat ständigt, först åt familjen och dess släktingar, och sedan åt tjänarna.¹⁰⁵ Lägg därtill att det serverades mat mellan tre och fem gånger per dag, och att man med tjänare även menade gårds-, kör- och trädgårdsdrängar, hantverkare och andra anställda som ingick i herrgårdshushållet.¹⁰⁶ Det kunde alltså vara åtskilliga människor som skulle äta; Adam Lewen-

haupt omnämner att det i hans barndom var 9 personer vid kammarbordet, och 7 vid det andra bordet vid varje måltid¹⁰⁷, och på Säfstaholm i Sörmland uppgick de ätande i början av 1800-talet till över 30 varje dag, oräknat främmande, gäster och tillfälliga hantverkare!¹⁰⁸

Att ägarfamiljerna på större gods därför valde att förlägga köket till en flygelbyggnad är kanske inte så förvånande. Med de stora hushåll som existerade måste det ha varit synnerligen opraktiskt med ett kök förlagt till manbyggnaden. Köket måste ha varit igång större delen av dygnet med allt vad det innebar av matos, skrammel och transporter av både varor och människor. Att hålla i gång två kök samtidigt var nog en omöjlighet för de flesta godsägare.

Ett hushållsperspektiv som detta skulle kunna förklara varför kök i flygel blev en vanligare företeelse under 1700-talets andra hälft, och varför de sedan flyttades tillbaka in i bostaden. Med herrgårdarnas expansion under 1700-talets andra hälft anställdes allt fler personer inom ramen för herrgårdshushållet, och att man därför i en förlängning valde att flytta ut köksfunktionen och dela hushållet så att de anställda fick äta i en flygelbyggnad är kanske inte så märkligt.

När sedan godsen gick över till stordrift och lät de anställda statarna bilda egna hushåll på gården, minskade herrgårdshushållet i omfattning. Från att ha bestått av både familj, betjänt, hushållerska, huspigor samt gårdspigor och -drängar reducerades de nu till enbart familj med inre betjäning, varför det nu inte innebar några större problem att ha köket i manbyggnaden igen. Därtill minskade ju även den inre betjäningen i omfattning, eftersom både betjänter och hushållerskor och i viss mån även pigorna blev färre, och med kök inne i manbyggnaden kunde personalen utnyttjas effektivare.

Frågan är om denna process med först en tilltagande uppdelning av herrskapets och de anställdas matplats, och sedan en vad som skulle kunna kallas privatisering av köket, också skall ses som ett uttryck för ett växande avstånd mellan herrskap och anställda. På finländska herrgårdar finns till exempel tendenser till ett ökat osynliggörande genom att dörrarna från tjänstefolksflygeln flyttades från fasaden till baksidan av husen, så att de anställda inte beträdde mangården i onödan.¹⁰⁹

Det är fullt möjligt att den förändrade hushållsorganisationen bidrog till att avståndet mellan herrskap och anställda vidgades. För när de anställda bildade egna hushåll fick de förmodligen allt mindre med herrskapet att göra; de fick i en allt större utsträckning försörja sig själva utifrån den stat de tilldelades. Kanske kan denna utveckling delvis förklara det minskade behovet av bostäder och förvaringsutrymmen i mangårdarna. För med ett

mindre herrgårdshushåll bestående av endast familj och några pigor måste även det omedelbara behovet av bostäder och förvaringsutrymmen i bostadens närhet minskat. Jordbrukspersonalen behövde inte länge vara bosatta i närheten av köket i mangården, utan kunde placeras där det var bäst ur produktionssynpunkt.

Flera godsägare rev också under 1800-talet bort flygelbyggnader från mangårdarna, eller kanske rättare sagt, underlät att bygga nytt när de äldre tjänat ut. 1800-talets romantiska ideal föreskrev också fritt liggande manbyggnader omgivna av landskapsparker, vilket rimligtvis måste påverkat utformandet. Men faktum är att av de närmare 20 herrgårdar som här undersökts, är det endast en som haft en friliggande manbyggnad utan flyglar, nämligen Landsberga.

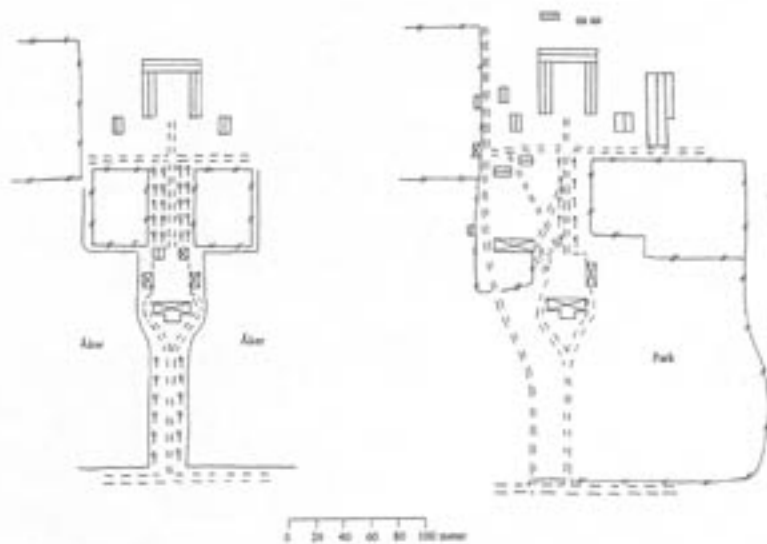

Fig. 5:8. Exempel på en herrgårds bebyggelseförändring under 1700- och 1800-talen: Höja säteri, Gryta socken, åren 1711 och 1904. Gården fick sin grundläggande utformning i början av 1700-talet. När åkerarealerna vidgades under 1700-talets andra hälft kompletterades ekonomibyggnaderna med nya sädana utanför ladugården. På Höja tillkom bland annat en extra lada som placerades västerut. Mest iögonfallande var dock förändringarna i mangården. En stor arbetarbostad uppfördes omkring år 1800 strax bredvid mangården, och ungefär samtidigt anlades en landskapspark runt mangården. Till arbetarbostaden och ekonomibyggnaderna byggdes också en särskild infartsväg som löpte parallellt med allén upp till gården. Vid 1900-talets början hade ännu fler byggnader med specialfunktioner kommit till, däribland fler arbetarbostäder och ett mejeri. Källa: Karta 1711 och 1904, LMV.

Det är alltså tydligt att mangårdarna från och med 1700-talets andra hälft fick en tydligare arkitektonisk utformning, med större och mer påkostade byggnader. Antalet byggnader reducerades också genom att allt fler funktioner samlades under samma tak.

Men samtidigt försvann vissa funktioner. Det blev allt vanligare att köken flyttades in i manbyggnaderna, vilket jag menar hade sin grund i den förändrade hushållsorganisationen. Även förrådsutrymmena verkar i en större utsträckning ha placerats i manbyggnaderna.

En tydlig utveckling var också att byggnader med "smutsig" verksamhet, t.ex. stallar och hönshus, flyttades bort från mangårdarna. Det verkar alltså vara frågan om samma process som iaktogs ovan, där byggnader "utom gården" allt oftare förlades i ladugården. På Sjöo lät man till och med flytta ut brygghuset i slutet av 1700-talet, vilket förmodligen hade att göra med den vid den tiden omfattande brännvinsbränningen, en verksamhet som innebar mycket rörelse och inte minst odörer.

5. Manbyggnaden

Bostäderna var med sin arkitektoniska utformning herrgårdarnas självklara mittpunkt. De skulle också mer än några andra byggnader på godsden uttrycka prestige och identitet. Av den anledningen var manbyggnaderna de som förändrades mest efter modets växlingar, och investeringarna i dem var också stora, vilket framgick av förra avsnittet.

Förändringarna framträder tydligt i både syneprotokoll, kartor, boupteckningar och bevarade byggnader. Under 1700-talets första hälft hade byggnaderna säteritak eller vanliga sadeltak, från 1770-talet slog det brutna taket igenom, och sedan blev sadeltaken vanligare igen under 1800-talet, då den klassicistiska stilen var på modet igen. På samma sätt förändrades fasadmaterial och färgsättning. Under 1700-talet ofta bara rödfärgade väggar, och sedan i samband med det brutna takets införande antingen panelade eller rappade väggar i ljusa kulörer. På högadelns gårdar fanns dock ljusmålade fasader redan i slutet av 1600-talet. Torvtak förekom fram till 1700-talets mitt, men därefter var bräd- och spåntak de vanligaste, i början av 1800-talet ofta ersatta med tegeltak.¹¹⁰

Genomgripande förändringar av byggnadernas exteriörer var emellertid sällsynta. Det stannade vanligtvis vid ganska små åtgärder såsom byte av fasadmaterial, kulör eller fönsterfoder. Inte ens på de större högadeliga godsden skedde egentligen några större ombyggnader under 1700- och 1800-talen. På både Sjöo och Höja bibehölls t.ex. säteritaken. Ett annat exempel

Fig. 5:9. Manbyggnad med flygel på Höja säteri, Gryta socken. Manbyggnaden är ett gott exempel på hur högadeln bebyggde sina gårdar i början av 1700-talet. Huset uppfördes år 1711 av greve Carl Gustaf Spens och hans hustru Beata Bonde efter barockens ideal som då var högsta mode. Fasaderna var vid uppförandet rödfärgade, men blev snart panelade och målade i en ljus kulör. I början av 1800-talet reveterades byggnaden och avfärgades i gult. Taket är ett så kallat säteritak, som var mycket vanligt förekommande decennierna kring sekelskiftet 1700, från början täckt med spån, och sedan 1700-talets slut med tegel. I början av 1700-talet omgavs manbyggnaden av fyra flyglar, vilka sedan decimerades till två i takt med att funktioner flyttades bort. Den nuvarande flygeln uppfördes i början av 1800-talet och inrymde under 1800-talet kök, förråd samt bostäder för rättare, drängar och piogor. Jämför med fig. 5:8. Foto: Wallin 1928, Nordiska museet, Herrgårdsundersökningen 210. K. n.

är Salnecke vars under 1640-talet uppförda stenhus inte byggdes om exteriört, trots att det under 1700-talet var ägt och bebott av förmögna familjer. Det höga stenhuset i tre våningar med det branta sadeltaket måste ha varit i högsta grad otidsenligt, men förändringarna inskränkte sig till byte av fönster och innerväggar, samt ommålning och -tapetsering.¹¹¹

Bibehållandet av en äldre arkitektur, t.ex. ett säteritak, skulle i och för sig kunna vara ett uttryck för en medveten strategi, där innehavarna signalerade att de satt på gods med anor. Sådana ambitioner fanns, menar flera konsthistoriker, i synnerhet hos högadeln.¹¹² Men jag skulle hålla för troligt att det i många fall snarare handlade om en sorts pragmatism styrd av vad som var ekonomiskt möjligt. På både Sjöo, Höja och Salnecke anpassades byggnaderna i övrigt till rådande moden, fasaderna målades t.ex. i moderiktiga kulörer, och invändigt var de inredda med moderna tapeter och möbler.¹¹³ Ett talande exempel på denna pragmatism är t.ex. den år 1801

Fig. 5:10. Manbyggnaden på Taxnäs säteri, Fröslunda socken. Manbyggnader med två fulla våningar blev allt vanligare under loppet av 1700- och 1800-talen. Här Taxnäs säteri, vars manbyggnad uppfördes på 1770-talet av hovmästaren vid Gustaf III hov, Abraham Hedman. De flesta av dessa tvåvåninga byggnader hade ekonomivåningen i bottenvåningen och bostads- och representationsvåningen trappa upp. På Taxnäs valde Hedman dock att förlägga bostads- och representationsvåningen i bottenplanet så att den fick direkt kontakt med parken bakom huset. Andra våningen var gästrumsvåning. Ekonomifunktionerna låg i flyglarna, den vänstra innehöll kök, bryggghus och bagarstuga, och den till höger var personalbostad. Under 1800-talet flyttades dock köket in i manbyggnaden, och då tillkom en separat köksingång på västra sidan, synlig som en utbyggnad till vänster på manbyggnaden. Foto: Wallin 1928, Nordiska museet, Herrgårdundersökningen 211. A. q.

nyuppförda huvudbyggnaden på Landsberga, som var ritad av Gustaf af Sillén med ett berömt privatpalats som förebild, Villa Rotonda i Italien. Det timrade huset var vid uppförandet reveterat och avfärgat i vitt, med kornich och takfot målad med oljefärg ”i likhet med gul rödädrad marmor”, allt i en utpräglad klassicistisk stil. Ständiga problem med att få reveteringen att sitta kvar ledde dock till att byggnaden redan år 1818 försågs med en enkel rödfärgad brädpanel inramad av vita knutar!¹¹⁴

Endast i de fall en nybyggnad kom till stånd uppfördes mer moderiktiga hus. På egendomar med stenhus skedde detta ytterst sällan; de stod ofta kvar och förändrades tämligen litet.¹¹⁵ Timmerhusen däremot stod kortare perioder. I synnerhet de bostäder som uppfördes i slutet av 1600-talet och under 1700-talets första hälft verkar i flera fall haft en ganska begränsad

livslängd, mellan 50 och 70 år. Manbyggnaderna som uppfördes därefter står emellertid ofta kvar ännu idag. Som framgår av tabell 5:6 försågs nästan hälften av alla herrgårdar med nya manbyggnader mellan 1770 och 1790. Den stora nybyggnadsvågen innan dess låg längre tillbaka, i den karolinska perioden och hade samband med nyadlandet och säteribildningen. Antalet ny- och ombyggnader var sedan litet under 1800-talet, med ett undantag, 1850–60-talen.¹¹⁶

Att nybyggnandet var så omfattande just under dessa två perioder hänger i det första fallet delvis samman med det stora intresset för att bosätta sig på landsbygden just då. Perioden efter 1850 kännetecknades av en ekonomisk högkonjunktur, och det är det väl inte otänkbart att godsägare tog chansen att bygga nytt då konjunkturen vände uppåt.

Tabell 5:6: Uppförda- eller kraftigt ombyggda manbyggnader och flyglar på små och mellanstora herrgårdar indelat i 20-årsperioder mellan 1700 och 1900.

	Före 1700	1700-1730	1730-1750	1750-1770	1770-1790	1790-1810	1810-1830	1830-1850	1850-1870	1870-1900
Manb.	15	3		2	7		1	1	5	
Flygl.	15	3	2		10		1	1	1	1

Källa: syneprotokoll, kartor och bouppteckningar. Anm: Med kraftig ombyggnad menas tillbyggnad av våning eller byte av takkonstruktion. Byggnadsår för både bostadshus och flyglar saknas ibland, i synnerhet för perioden före 1750, varför antalet uppförda- och kraftigt ombyggda hus kan ha varit något större.

Manbyggnaderna fick alltså med tiden mer påkostade exteriörer. En iakttagbar förändring som inte uppmärksammats tidigare är också att byggnaderna med tiden blev allt större, både till rumsantal och boyta. Nu var det inga enorma byggnadsverk det rörde sig om. Med undantag för det stora stenhuset på Sjöo och huset på Landsberga var de flesta manbyggnader inte större än mellan 16 och 30 meter i längd, och mellan 7 och 12 meter i bredd. Vid mitten av 1700-talet hade en ordinär herrgårdsbostad omkring 8 rum, 100 år senare omkring 14, det vill säga närmast en fördubbling av antalet rum. (tabell 5:7). Rumsantalet blev större genom dels att allt fler hus uppfördes i två våningar istället för en – ibland genom nybygge, ibland genom att en våning lades till – dels genom att antalet vindsrum blev fler (tabell 5:8). Under 1800-talets andra hälft tillkom ibland också speciella tillbyggnader vid en gavel, som kunde hysa kök, skafferi och förrådsutrymmen.¹¹⁷

Tabell 5:7. Antalet bostadsrum i manbyggnaderna på små och mellanstora herrgårdar 1700–1900

Period	Herrg. Belägg		Antal bostadsrum		
			Frekvens	Medelv.	Median
1700	20	5	8 – 12	9	8
1740	19	10	4 – 12	8	8
1780	19	10	5 – 15	10	9
1820	17	11	9 – 20	14	12
1860	17	17	9 – 20	14	13
1900	17	17	9 – 20	14	14

Källa: Syneprotokoll, bouppteckningar, räkenskaper.

Planmässigt hade de flesta sexdelade rumsdistributioner av olika modeller, det vill säga med förstuga och sal i mitten och med två rum på varje sida, men även varianter av parstugeplaner fanns, även i hus uppförda omkring år 1800.¹¹⁸ Den strikt symmetriska sexdelade planen, med rötter i Frankrike, infördes först hos högadeln: på Sjöo och Resta på 1670-talet och på Höja, Bjelkesta och Staby i början av 1700-talet¹¹⁹, och återfanns sedan på så gott som alla herrgårdarna.

Tabell 5:8. Antalet våningsplan i manbyggnaderna på små och mellanstora herrgårdar 1700–1900

År	Herrg. Belägg		Antal våningar				
			1	1,5	2	2,5	3
1700	20	14	10	2	1		1
1740	19	15	10	3	1		1
1780	19	16	7	5	3		1
1820	17	13	2	6	4		1
1860	17	16		10	3	2	1
1900	17	17		10	4	2	1

Anm. Med 1,5 resp. 2,5 våningar avses ett fullt våningsplan samt en takvåning, resp. två fulla våningsplan samt takvåning. Källa: syneprotokoll, bouppteckningar, räkenskaper.

Herrgårdshemmet

Uppdelandet av en byggnad i två eller flera våningar istället för en, liksom valet av planlösning var säkerligen styrkt av många överväganden. Av största betydelse var emellertid att bostadshuset kunde fungera i såväl representativa sammanhang som till vardags.

Den stora förändringen i 1700-talets manbyggnader anses ha varit den gradvisa övergången från en formell till en informell livsstil, där husens parad- och bostadsfunktioner, de offentliga och mer privata delarna, smältes samman till en gemensam våning. I det sena 1600-talets fanns en uppdelning mellan själva bostaden och den ceremoniella delen, ofta genom att den sistnämnda var placerad ovanför. Här fanns ofta en sal i mitten (som var fest- och matsal), samt sviter på varje sida, en för mannen och en för hustrun, båda innehållande förmak (väntrum) sängkammare (mottagningsrum) och kabinett (ett rum av mer privat karaktär). Bostadsvåningen hade samma indelning. I 1700-talets manbyggnader var dessa funktioner sammansmälta till en och samma våning, till en räkka mer gemensamma sällskapsrum med specifika funktioner: sal (fest – och matsal), fruns förmak (sällskapsrum) fruns sängkammare (sov- och sällskapsrum) och kabinett (privat). Herrns svit var ofta minimal och bestod av sängkammare, litet förmak och kabinett. Det offentliga manifesterandet blev mindre viktigt har man menat, och flyttades istället in i huset där komfort, bekvämlighet, förfinat manér och bildning blev viktiga sociala markörer.¹²⁰ Som Gösta Selling visat så var förmodligen dessa förändringar ej så stora i någon djupare mening. Han menar att husen främst var uppförda för representation och de flesta av rummen hade ännu i början av 1800-talet en ceremoniell funktion. I vardagslag var de flesta möbler täckta med överdrag som skydd mot sol och damm.¹²¹

Som påpekades byggde dock de flesta av studierna på analyser av rumsanvändandet på större, ofta högadliga, herrgårdar med två eller tre våningar, och i vilken mån förändringarna är iakttagbara i herrgårdarna i Lagunda återstår nu att se. För här var de flesta bostadshus relativt små och vanligen uppförda i endast en våning där ekonomiutrymmen, såsom kök och skafferier skulle samsas med bostads- och paradfunktioner.

För att komma åt manbyggnadernas funktionsuppdelning har jag använt mig av bouppteckningsmaterial. Inom konsthistoria och etnologi har bouppteckningar länge varit en pålitlig källa till förståelsen av äldre tiders boende, och då gärna i kombination med bevarade byggnader och föremål.¹²² Det skall redan från början sägas att syftet med detta inte är att ge en fullständig bild av hur herrgårdarnas bostäder var disponerade. Till detta

finns det varken utrymme eller tillräckligt gott källmaterial. Utan målet är att ge en grov bild av vilka typer av utrymmen det fanns, och om det skedde några mer genomgripande förändringar.

Det stora flertalet av de 90 bouppteckningar som samlats in är inte användbara för analyser av dessa slag då inventarierna är uppställda efter materialkategorier, och inte rums- eller husvis vilket är en förutsättning för att en analys av rummens olika funktioner skall kunna göras. Det är nämligen via de rum för rum beskrivna möblerna som det går att avgöra hur bostäderna varit disponerade. För bästa möjliga resultat bör dessutom bouppteckningarna kunna knytas till en byggnad där planlösningen är dokumenterad. Av de 30 uppteckningar som ansetts som användbara härrör de flesta från 1800-talet. Det finns ingenting som tyder på att dessa beskrivna hem skiljde sig från de övriga i samma samhällsskikt; de finns från både stora och små herrgårdar, från både adliga och borgerliga hem. Däremot är det tydligt att typen blir vanligare med tiden. Vid 1800-talets slut upptar samtliga bouppteckningar bohaget rum för rum, istället för i materialkategorier.

Jag har bara använt bouppteckningar efter aktiva jordbrukare som fortfarande bebodde sina hem. Naturligtvis är detta inte problemfritt. Rent teoretiskt skulle en person som avled i 90-årsåldern år 1810 kunnat bilda hem i 30-årsåldern på 1750-talet, och att bouppteckningen skulle därmed kunna avspegla situationen år 1750. Det är dock föga troligt att det förhåller sig så. Som framgick av kapitel 2 satte man i adels- och borgerliga familjer vanligtvis bo ganska sent i livet och dessutom avled många redan då de var i medelåldern. I synnerhet var dödligheten hög bland kvinnorna. Det är också högst troligt att hemmen förändrades i takt med att hushållen ändrade karaktär och att även äldre personer lät möblera om, eller nyinreda sina hem.¹²³ Bouppteckningarna torde därför i de flesta fall uppvisa hem som var någorlunda moderna för sin tid.

De olika rummen i bouppteckningarna har klassificerats efter sin funktion. Dels har jag utgått från de benämningar som står i bouppteckningarna, dels efter hur rummen var möblerade. Nästan alla rum i uppteckningarna har beteckningar såsom "salen", "förmaket" eller "sängkammaren", men i de fall de endast benämns "kammare" eller "rum" har jag fått bedöma deras funktion. Rum med säng har då klassificerats som sängkammare/gästrum, rum med matsalsbord och stolar som sal/matsal och rum med bara soffor, fåtöljer och stolar som förmak/salong etc. I de fall rum har haft dubbla funktioner har jag bestämt det efter dess huvudsakliga användningsområde. Det var t.ex. inte ovanligt att förmak hade sängar, men om rummet i övrigt var möblerat med sittmöbler har den hänförs till gruppen förmak/salong.

Genom att gå tillväga på detta sätt går det att få en ganska god bild av vilka funktioner som rymdes i ett normalt herrgårdshem.

Boendet

Det första som kan konstateras är att den ökning av antalet bostadsrum som var synlig i protokollen även är synbar i bouppteckningsmaterialet, antalet rum ökade från 8 till 12 mellan 1740 och 1860 (tabell 5:9). Antalet rum i uppteckningarna är dock något färre jämfört med vad syneprotokollen visade, vilket säkerligen beror på att alla rum inte nödvändigtvis nyttjades (se nedan).

Det går också att konstatera att herrgårdshemmen hade en liknande uppsättning rum. Det fanns alltid sal, förmak och några sovrum för familj och gäster, samt rum för tjänstefolk och arbete. Denna grunduppsättning fanns under hela perioden, och varierade mycket litet. Förmak och salonger blev dock något vanligare, i synnerhet från och med 1800-talets början, och sov- och gästrum, som sällan var fler än fyra, minskade mot slutet av 1800-talet. Övriga rum som användes av herrskapet blev också vanligare, t.ex. kontor och skrivrum. Som framgick av förra avsnittet blev även kök mer förekommande i manbyggnaderna. Jag återkommer till detta längre fram.

Tabell 5:9. Rumsanvändning i manbyggnaden på små och mellanstora herrgårdar i medeltal.

År	Antal	Sal/ Mats.	Förm./ Salong	Sov- rum	Övr. Herrs.	Tj.f. rum	Arb.- rum	S:a
1740	5	1,2	1,2	3,8	0,8	0,2	0,4	8
1820	11	1,1	1,6	4,2	2	1,5	1,5	12
1860	7	1,6	1,6	4,6	1,7	1	1,4	12
1900	8	1,1	1,3	3,4	2	1,1	2	11

Källa: bouppteckningar, inventarieförteckningar, ritningar etc. Anm: Förstugor och vindar ej med. Mats.=matsal, Förm.=förmak, Övriga herrskapsrum=kabinett, toilett, kontor, skrivrum, bibliotek, galleri. Tjänstefolksrum=mamsellers, jungfrurs och pigors rum. Arbetsrum=kök, handkammare, vävrum etc. Siffrorna avrundade till närmaste heltal.

Hur rummen var ordnade i förhållande till varandra går i de flesta fall att se genom att koppla samman uppgifterna från bouppteckningarna med samtida planlösningar, kända genom att de antingen är bevarade ännu idag, eller är dokumenterade i syneprotokoll.

Från 1700-talet finns endast ett fåtal bouppteckningar som närmare kan beskriva hemmens rumsdimensioner. De härrör nästan alla från högadliga hem, och visar genomgående byggnader med sal i mitten och rumsviter för man resp. hustru på varje sida med förmak, sängkammare och kabinett mot trädgårdssidan, samt två gästrumsviter mot gården till.¹²⁴ En bouppteckning från det adligt ägda Hormesta från 1760-talet, visar även den en liknande plan med sal i mitten, två sängkammrar på ömse sidor om denna, och ett kök i ena hörnet. Här fanns med andra ord inget utrymme för hela sviter, utan endast sal och sovrum.

Hemmen från senare delen av 1700-talet liksom under 1800-talet är bättre dokumenterade, och uppvisar stora likheter med vad som är känt från andra herrgårdar av samma storlek.¹²⁵ Ett normalt hem innehöll då en *sal* i mitten, och sedan en svit med ett större *förmak*, *sängkammare* och

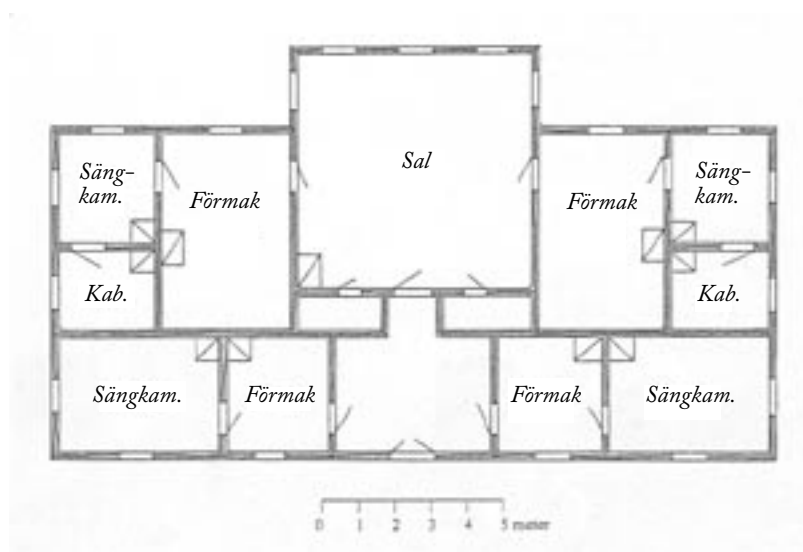

Fig 5:11. Rumdisposition och -användning på Bjelkesta säteri, Giresta socken, vid grevinnan Eleonora Wachtmeisters död år 1748. Manbyggnaden på Bjelkesta uppfördes c:a 1705 av greve Carl Gyllenstierna, och var av samma typ och storlek som den på Höja (se fig 5:11) med en helt symmetrisk rumsdimensionering. Rumsviterna av år 1750 var förmodligen densamma som när byggnaden uppfördes, och är mycket typisk för sin tid. I mitten låg salen (mat- och festsal) och på ömse sidor om denna låg mannens och hustruns sviter, båda bestående av förmak (väntrum, sällskapsrum), sängkammare (mottagningsrum) och kabinett (privat rum). Dessutom fanns det två gästrumsviter i byggnaden belägna inåt gården. Källa: Uppmättningsritningar, NM, Herrgårdsundersökningen, samt bouppteckning efter Eleonora Wachtmeister 1750, Svea hovrätt, RA.

kabinett. En mindre svit för mannen med *sängkammare* och *kabinett* fanns också i anslutning till salen, men annars var det vanligt att mannen och hustrun delade en svit. En egen gästrumssvit kunde också finnas, med *ett* eller *två sovrum* och kanske ett *förmak*. Byggnaderna innehöll nu också vanligen ett *kök* med tillhörande *kökskammare* och *skafferi*, alla belägna så långt borta från huvudsviten som möjligt.¹²⁶ Några extra *sovrum* kunde finnas i vindsvåningen, för barn och gäster.

Men rumsdispositionen varierade från hem till hem, beroende på typen av byggnad. Men gemensamt var att det ofta fanns en ganska klar avgränsning mellan ekonomiutrymmen, sviten och gästrummen. I de fall det var en parstugeplan delades ofta huset i två hälfter, en mer ekonomi- och vardagsbetonad del åt ena sidan, och en mer representativ åt den andra. Med sexdelad plan var ekonomirummen ofta placerade mot gården och bostads- och paradrummen åt parksidan.¹²⁷ Hade husen två våningar placerades ekonomirummen i bottenvåningen med familj- och representationvåningen ovanpå.¹²⁸ På Salnecke, som hade tre våningar, var översta planet nyttjat till gästrum och rum för sönerna.¹²⁹

Sjöo och Långtora

Från två herrgårdar är materialet extra fylligt vilket ger möjlighet att följa funktionsindelningen över en längre tid. Det gäller det stora Sjöo, hem för de högadliga familjerna De la Gardie och Banér, som kan följas från 1730-talet fram till 1800-talets mitt, och det lilla godset Långtora, bebott av borgerliga familjer under 1800-talet.

Den stora manbyggnaden på Sjöo innehöll närmare 30 rum, och rent arkitektoniskt ägde få förändringar rum i byggnaden under 1700- och 1800-talen. I det inre bibehölls med några undantag samma planlösning perioden igenom. Byggnaden var försedd med en strikt symmetrisk plan med utbyggda salar i mitten och rumssviter på ömse sidor. Första våningen fungerade som bostadsvåning, medan den andra, ämnad som paradvåning, perioden igenom mest hyste gästrum. I suterrängvåningen fanns mest förvaringsrum och källare.

Under hela 1700-talet var bostadsvåningen disponerad på liknande sätt. I mitten en sal, använd som matsal, till vänster fruns svit, och mitt emot denna mannens. Hustruns svit var den större av dessa och innehöll först två förmak – på 1740-talet sammanslagna till ett stort – sedan en sängkammare med alkov, och därefter tre mindre rum, omväxlande kallade kabinett, toilett och garderob, som samtidigt innehöll sängar för jungfrur och pigor. Mannens sida innehöll endast ett mindre förmak, ett sovrum samt

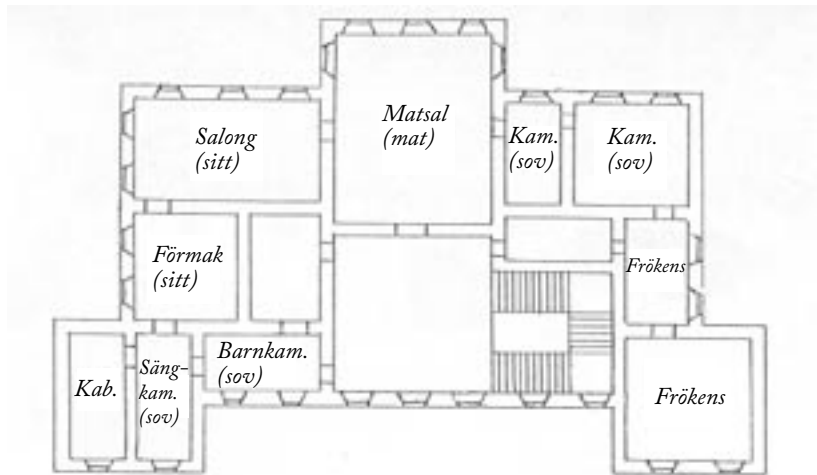
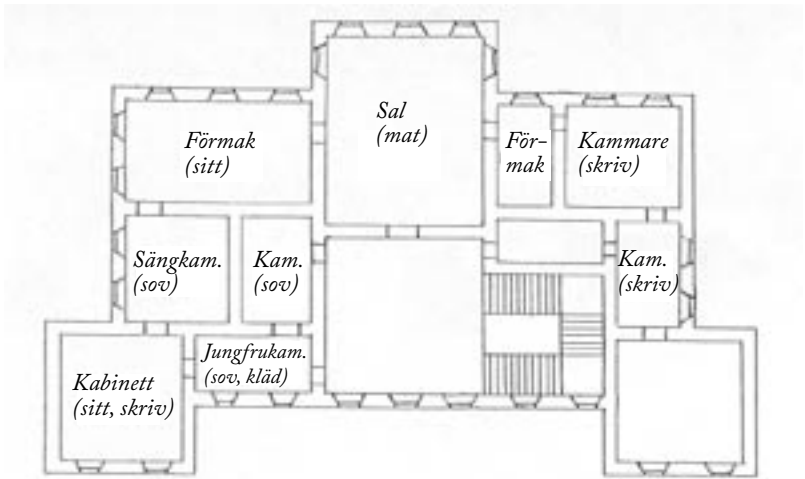

Fig. 5:12. Bostadsvåningen på Sjöö säteri, Holms socken, vid 1700-talets mitt och omkring 1850. Vid 1700-talets mitt var våningen uppdelad i två sviter på ömse sidor om salen, grevinnan De la Gardies till vänster med stort förmak (sällskapsrum), sängkammare (sov- och sällskapsrum) kabinett (privat rum) samt två rum som synes ha nyttjats som garderob och jungfrukammare, båda med sovplatser för jungfrur. Den högra sidan var grevens vars svit innehöll ett litet förmak, sängkammare och ett skrivrum. Det stora rummet där bakom stod oanvänt. 100 år senare bodde friherreparet Banér i en och samma svit på den vänstra sidan. Antalet sällskapsrum var nu utökad med en stor salong, sängkammaren hade skjutits tillbaka i sviten, och en barnkammare placerats där bredvid. Jungfrurna sov inte längre i sviten, utan på annan plats. Den högra sidan i våningen innehöll gästrum samt en liten svit för en vuxen dotter. Källa: Inventarieförteckningar, De la Gardie-arkivet, LUB, bouppteckningar Svea Hovrätt, RA, samt syneprotokoll i Häradssyner 1744-1878, LH, ULA.

ett par bakomliggande rum med plats för skrivbord, några sittmöbler och tavlor. Paradvåningen hyste som nämnts mest gästrum, medan salen och något angränsade rum användes som tavelgalleri. Flera av rummen stod dock tomma, vilket kan synas märkligt med tanke på att hushållet upptog samtliga rum ute i flyglarna. Tidvis bodde också delar av familjen i en av flyglarna på övre borggården. Kanske föredrog man de mindre rummen i flyglarna som bör ha varit lättare att värma upp, framför de stora paradrummen i andra våningen, alla med en takhöjd på över fyra meter och endast försedda med öppna spisar. Att herrskap vintertid gärna bodde i mindre rum utanför manbyggnaden är också känt från flera håll.¹³⁰

Förändringarna var som sagt ganska få under 1700-talet, sett till själva funktionsindelningen. Självklart förbättrades dock komforten i hemmet, som på alla andra herrgårdar vid samma tid. Allt fler soffor, fåtöljer och stolar började nyttjas vilket gjorde rummen bekvämare, och kakelugnar ersatte de öppna spisarna.¹³¹

En påtaglig förändring var att allt fler rum i både bostadvåning och paradvåning började nyttjas som sov- och gästrum mot slutet av 1700-talet. Tidigare hade flera rum stått tomma och omöblerade, men på 1790-talet nyttjades vartenda rum i båda våningarna. Varför byggnaden helt plötsligt började utnyttjas i sin helhet är svårt att besvara, men det skulle åtminstone delvis kunna bero på den förändrade hushålls- och arbetsorganisationen på godset. Herrgårdshushållet på Sjöo expanderade som nämnts kraftigt under 1700-talets sista årtionden, med allt fler gårdspigor och -drängar, och flygelbyggnaderna blev i en allt större utsträckning omvandlade till arbetarbostäder. I dessa hade tidigare delar av herrgårdshushållet med gäster och betjänter logerats, och förmodligen fick de nu i en allt större utsträckning ta manbyggnaden i anspråk.

Denna utveckling fortgick sedan under 1800-talet, som jag visade i förra avsnittet. Allt fler flyglar användes som antingen arbetarbostäder eller för annan verksamhet – två flyglar revs också bort – och det gradvis reducerade hushållet trängde ihop sig på en allt mindre yta. I början av 1800-talet bildade friherreparet Banér en gemensam bostadssvit, som placerades i hustruns del av huset. Mannens svit omvandlades till ett par gästrum. Den nya gemensamma sviten innehöll ungefär samma beståndsdelar som förut, med den skillnaden att sällskapsrummen fick en större andel. Förmaket kallades nu salong, och sängkammaren hade omvandlats till ett förmak. Den nya sängkammaren låg i hörnrummet, i det som tidigare var kabinet. Några decennier senare delades detta rum upp i två avdelningar, med kabinet längst in och sängkammare bredvid. En barnkammare var inhytt i ett

av smårummen bredvid. Sängkammaren hade med andra ord skjutits allt längre in i sviten.

I samband med denna förändring försvann också sovplatserna för de jungfrur och pigor som tidigare bott i sviten. År 1763 fanns tre sängar i rummen bakom sängkammaren – i de som omväxlande kallades för kabinett, toalett eller bara pigkammare – år 1797 två sängar, år 1843 en säng, och år 1863 ingen. Pigorna synes istället i större utsträckning ha bott i källarvåningen eller i en flygel och fick ta sig upp till sviten genom trapphuset.

Paradvåningen nyttjades allt mindre för boende. År 1843 fanns där endast fyra gästrum och salen användes som förvaringsutrymme. 20 år senare stod våningen nästan helt tom – ett par gästrum återstod, kallade Ebba Brahes rum – men hade börjat byggas om till andra syften. Den stora salen delades av i tre mindre rum, och användes åtminstone tillfälligtvis som spannmålslager. Några av rummen inreddes också till hantverkar- och arbetarbostäder.¹³²

Förändringarna i manbyggnaden på Sjöo var med andra ord omfattande under 1700- och 1800-talet. I stora drag var det sex betydelsefulla händelser som är värda att notera: Sällskapsrummen blev fler i början av 1800-talet, herrskapet flyttade ihop i en gemensam svit från att tidigare haft skilda på varsin sida om salen, sängkammaren sköts allt längre in i sviten, en speciell barnkammare förlades intill, pigorna sov inte längre i sviten, och antalet gästrum minskade.

På Långtora ägde en liknande utveckling rum. Långtora var dock en mycket mindre anläggning, med en huvudbyggnad om 15 rum, varav åtta på nedre botten och sju på övre. Markvåningen var använd som ekonomivåning, men eftersom hushållets behov av bostadsrum inskränkte sig till ungefär åtta, nyttjades därför våningen till verksamheter som normalt sett inte brukade förekomma i en manbyggnad. Här fanns därför inte bara kök, kökskammare och pigrum, utan även brygghus, bagarstuga och drängstuga.

Andra våningen var den gemensamma bostads- och paradvåningen. Eftersom planlösningen var parstugans, valde innehavarna vanligen att låta den genomgående förstugan utgöra en gräns mellan bostad och representation. Sängkamrar låg därför till vänster, medan sal och förmak/salong var placerade till höger. En speciell detalj som förekom redan i början av 1800-talet var en vardagsmatsal som var placerad i en kammare i förstugan. De fyra rummen på vänstersidan var lika stora, och det verkar inte ha funnits någon självklar rangordning dem emellan, utan varje familj ordnade funktionerna på ett eget sätt.

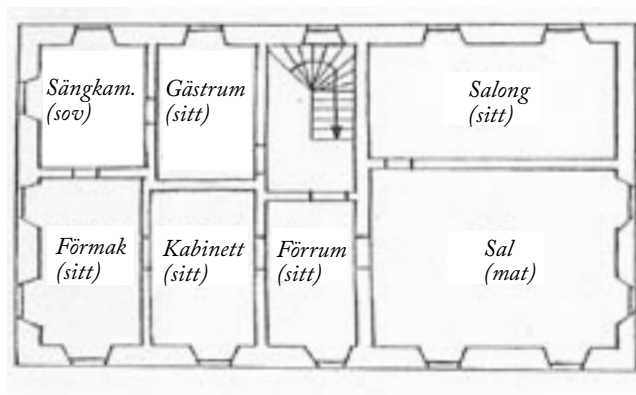
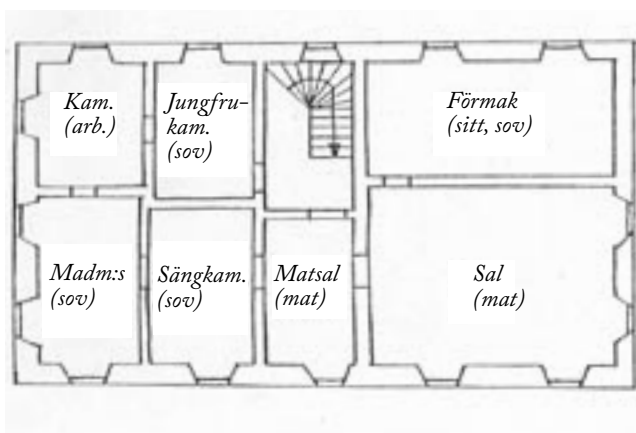

Fig. 5:13. Bostadsvåningen på Långtora säteri, Långtora socken, åren 1802 och 1895. Huset hade en parstugeplan och var under hela 1800-talet uppdelad i en mer vardaglig del med sängkammare och en mer representativ med förmak och sal. I början av 1800-talet bestod våningen av två sängkammare för familjen, ett arbetsrum med vävstol, en jungfrukammare som även hade garderobsfunktion samt en vardagsmatsal. Den andra delen innehöll en sal och ett förmak, som även hade funktionen av ett gästrum. Det sena 1800-talets bostad bestod till stor del av sällskapsrum, och pigorna sov på nedre botten. Källa: bouppteckningar, LH, ULA.

År 1802 bodde där ett äldre par med en vuxen dotter, och i hemmet fanns då två sängkammrar, den ena endast betecknad "sängkammare" för herrskapet, och den andra "mademoiselles", dvs. dotterns. I jungfrukammaren bredvid fanns klädskap, och här sov familjens jungfru, medan familjens tre pigor förmodligen bodde på nedre botten. Det fjärde rummet nyttjades som ett arbetsrum, här fanns vävstolar och spinnrockar. Daglig matsal fanns i förstugan, och sal på andra sidan. Det stora förmaket var även inrett med en säng och användes troligen som gästrum.

År 1836 var bostaden hem åt den vuxna dottern med och hennes man, sekreteraren Boraeus, samt två döttrar. Salen låg på samma ställe, och det stora förmaket var ännu inrett som sängkammare. De fyra rummen och rummet i förstugan var nu inredda som tre sängkammrar, ett för paret, en för döttrarna och en för demoisellen, guvernanten. I övrigt fanns där det obligatoriska förmaket, samt ett rum som troligen var kabinett, med skrivbord och spelbord.

År 1850 bodde där en officersfamilj med två vuxna och tre minderåriga barn. Nu hade högern sidan en mer uttalad paradfunktion med sal och salong, och vänstersidan hade vardagsmatsal i förstugan, en sängkammare med förmak och kabinett, samt barnkammare.

1890-talets Långtora var hem åt possessionaten Wahlberg med hustru, båda gamla. Sal och salong hade sina givna platser på högern sidan, och på andra sidan fanns en sängkammare för paret samt två förmak, kabinett, samt ett gästrum.

Utvecklingen på Sjöo och Långtora bekräftar i stort vad genomgången ovan visade. Även om varje hushåll hade sina egna preferenser om hur bostadsvåningen skulle disponeras är det tydligt att vissa komponenter skulle ingå. Oavsett om det rörde sig om en barnfamilj eller ett pensionärspar ingick alltid sal, förmak, sängkammare och kabinett. Antalet sällskapsrum blev också fler – på båda gårdarna fanns från tidigt 1800-tal både förmak och salong – medan sov- och gästrum blev färre. Ett speciellt arbetsrum/kontor tillkom också på Långtora i ekonomivåningen. Ett sådant uppstod ju också på Sjöo under 1800-talet, fast då i en flygel. Inte på någon av de två installerades emellertid ett kök; på Sjöo låg det kvar i en flygel, och på Långtora hade det alltid legat inne, i ekonomivåningen.

Privatiseringen

Även om förändringarna i grund och botten inte var så stora, så är de i alla fall ett uttryck för ett förändrat boende. Som flera forskare har visat så fick rummen i övergången från det formella till det informella boendet också

allt mer specialiserade funktioner, något som sedan blev allt vanligare under 1800-talet. I 1700-talens bostäder stod möblerna längs väggarna och kunde flyttas fram vid behov och variera efter typ av sysselsättning, medan 1800-talens hem i en allt större utsträckning fick en fast möblering där varje rum hade en speciell funktion.¹³³ På Långtora till exempel hade förmaket fram till c:a 1850 en dubbel funktion både som sällskapsrum och som sovrum. Senare blev det ett särskilt sällskapsrum, kallat salongen, med endast sittmöbler.¹³⁴

Den här övergången skall förmodligen ses som ett uttryck för familjelivets privatisering. Som jag redogjorde för i kapitel 2 skedde i högreståndshemmen en tydligare uppdelning mellan produktionssfären och den privata sfären. Hustrurna blev i en allt större utsträckning verksamma i hemmen, och omsorgen om familjens privatliv ökade. Och som jag visade i kapitel 4 förstärktes troligen en sådan här privatisering av hemmen genom den förändring som ägde rum i arbetsorganisationen vid 1800-talets början. Det tyngre, agrara, arbetet lades i en allt större utsträckning ut på statarhushållen, samtidigt som herrgårdshushållet krympte i storlek och mot slutet av seklet endast bestod av familjen och ett par pigor.

Att rummen med denna privatisering fick tydligare användningsområden har uppmärksammats i både engelsk och svensk forskning, liksom också ett ökat avstånd mellan "rena" och "smutsiga" sysselsättningar.¹³⁵

Mot bakgrund av detta skall kanske det ökade antalet sällskapsrum på herrgårdarna ses som ett tecken på att umgänget blev allt viktigare i hemmen. Det är också känt sedan tidigare att salongerna som nu uppstod fick en mer högtidlig prägel än förmaken.¹³⁶ Salarna däremot, som tidigare varit de förnämsta rummen, blev mindre viktiga och fick snarare funktionen av ett allrum. Tidigare hade salen fungerat som både daglig matsal och festlokal, men användes nu främst vid måltider, men också vid handarbeten, läsläsning etc.¹³⁷ Sängkamrarna anses också ha fått en mer privat karaktär under 1800-talet. I 1700-talets herrgårdar hade de ofta funktionen som förnämnt mottagningsrum, men de omvandlades nu till helt privata rum, endast avsedda för familjen.¹³⁸ Utvecklingen på Sjöo motsäger inte heller detta; sängkammaren där flyttades ju allt längre in i sviten, och gjordes dessutom allt mindre. Det blev också under 1800-talet allt vanligare att man och hustru delade sovrum. Ytterligare ett tecken på denna ökade omsorg om familjen är de speciella barnkamrarna som ofta låg i anslutning till föräldrarnas sovrum¹³⁹, som på Sjöo. Tidigare var barnen ofta placerade där det fanns plats, i någon sängkammare på vinden.¹⁴⁰

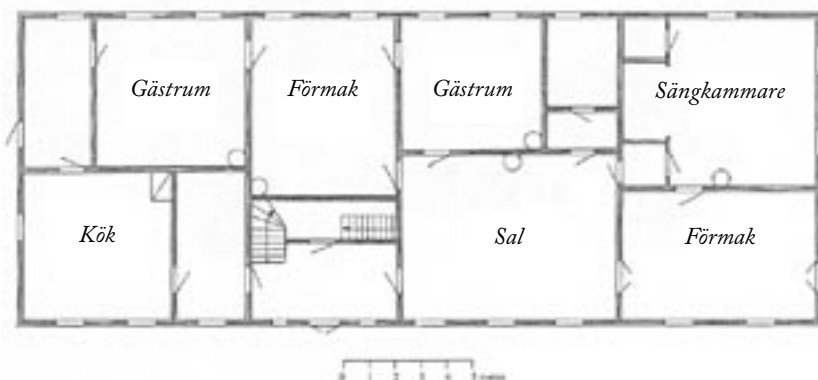

Fig 5:14. Rumsdisposition och -användning på Hässle säteri, Fittja socken, på 1820-talet när det var hem för Herman Adolf Tersmeden och hans hustru Anna Margareta Rosén von Rosenstein. Huset var uppfört av hennes mor år 1776, och förlängdes åt öster omkring år 1800 när dottern och svärsonen tog över gården. Huset är ett mycket bra exempel på de mer asymmetriska planlösningar som började användas under 1700-talets andra hälft. Östra delen av huset var herrskapets gemensamma svit som innehöll sängkammare med alkov, förmak (sällskapsrum) och sal (mat- och festsal) med vidhängande skänk och handkammare. På andra sidan förstugan, i husets västra del, låg kök med skafferi. Längs med norra långsidan och med utsikt över parken låg en gästrumssvit med två gästrum och ett förmak, kallat "bästa förmaket" och endast använt vid festli-gare tillfällen. På andra våningen låg sovrum för barn och tjänstefolk. Källa: Upp-mättningsritningar, NM, Herrgårdsundersökningen, samt Stanni Ekesträs memoarer, i Tersmeden Ekesträs samlingen, X 300 b:1, UUB.

Att andelen sovrum på herrgårdarna minskade något berodde väl kanske delvis på att herrgårdshushållens innehöll allt färre medlemmar. Men en bidragande anledning skulle också kunna vara att gästernas antal faktiskt minskade. Det är t.ex. känt från engelska gods att gästande blev allt ovanli-gare i takt med att kommunikationerna förbättrades – vänner och bekanta kunde helt enkelt fara fram och tillbaka, och behövde inte sova över.¹⁴¹ Att döma av vad memoarförfattare skriver om 1800-talets herrgårdsliv var över-nattande gäster också ganska ovanligt¹⁴² – undantaget vissa större herrgår-dar, där husen ständigt var fulla med gäster¹⁴³ – men man for gärna 3–4 mil enkel resa för att hälsa på vänner och släktingar, och sedan hem igen.¹⁴⁴

Kontor och skrivrum blev också vanligare, och kan sättas samman med den ökade professionaliseringen av jordbruket. Inredningen på dessa kontor bestod till stor del av pulpeter, skrivbord, mätinstrument, barometrar, vapen etc. I de fall husen var byggda i två våningar placerades de alltid i botten-våningen, och i envåninga byggnader låg de oftast in emot gården i ett hörn,

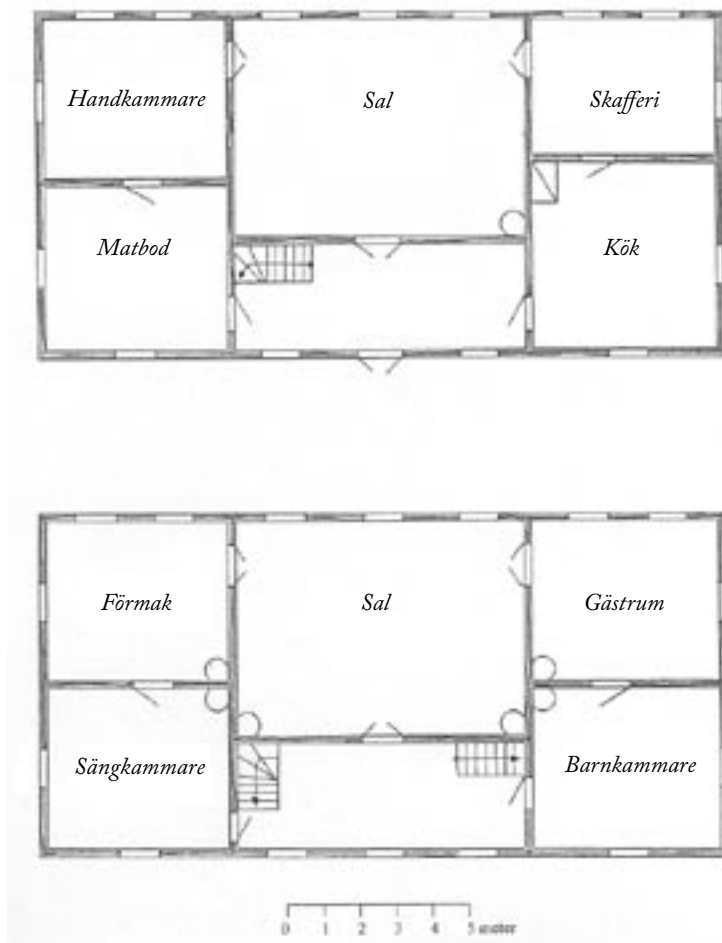

Fig. 5:15. Rumsdisposition och -användning på Husby gård, Gryta socken, år 1874 när det beboddes av grosshandlaren Edvard Suchsdorff och hans hustru Julia Fredrika Helleday. Manbyggnades bottenvåning uppfördes under 1700-talet, och dess andra våning omkring 1860 av handelsmannen Svante Sandberg. Första våningen innehöll kök, förråd samt kontor, medan andra våningen var familjens. Den innehöll den obligatoriska salen, förmaket och sängkammaren, men också en barnkammare. Tjänstefolk sov på första våningen samt i ett par vindskamrar. Källa: Konkurshandlingar 1874 Suchsdorff, LH, ULA.

dvs. långt bort från sällskapsrummen – en tydlig åtskillnad mellan representation och arbete med andra ord.¹⁴⁵ Speciella bibliotek och gallerier var mycket ovanliga och de fanns på endast en gård, det mellanstora Bjelkesta, samt på Sjöö. Däremot fanns naturligtvis samlingar av böcker och konst på några av herrgårdarna, men dessa var sällan särskilt omfattande.¹⁴⁶

I sammanhanget är det också värt att nämna att standardhöjningen naturligtvis även inbegrep inredningen. Antalet möbler ökade radikalt under perioden (tabell 5:10). Ett normalt herrgårdshem vid 1800-talets mitt hade dubbelt så många skåp, bord, stolar etc. som 100 år tidigare. De flesta av dessa möbler utgjordes också av sittmöbler, av soffor och stolar, vilket torde avspegla sällskapslivets ökade betydelse.

Tabell 5:10. Möbelbeståndet på små och mellanstora herrgårdar mellan åren 1740 och 1900 i medeltal.

År	Skåp	Bord	Stolar	Sängar	Soffor	Speglar	Ur	Övr.	S:a
1740	9	10	42	13	0	4	2	2	82
1820	13	18	70	13	3	5	2	2	126
1860	19	22	92	11	9	6	2	2	163
1900	12	18	66	7	7	4	2	3	119

Källa: Bouppteckningar i LH, FII:a, ULA, samt Svea Hovrätt, RA. Anm: För varje period har använts omkring 6 bouppteckningar från både små och mellanstora herrgårdar, och samtliga möbler i både manbyggnader och flyglar har tagits med. Skåp= skänkskåp, hörnskåp, chiffonjé, skänkar, byråer och kommoder. Siffrorna avrundade till närmaste heltal.

Slutligen bör arbetsrummen i herrgårdarna kommenteras; köket, kökskammare och andra. Dessa blev som framgick tidigare något fler, bland annat genom att köket flyttades in igen från mangården. Under i synnerhet 1800-talets andra hälft blev det också som jag nämnde ovan, vanligare med separata köksingångar på gavlarna och i anslutning till köken tillkom särskilda skafferier. Speciella serveringsrum inreddes också med skåp för porslin och med diskbänk, och ibland togs en extra dörr upp in till matsalen från serveringsrummet, vilket förkortade sträckan dem emellan.¹⁴⁷ Det skedde alltså en form av rationalisering av arbetsmiljön.

Tidigare studier har velat förklara den här rationaliseringen med att det dels handlade om impulser från England¹⁴⁸, dels om ett ökat osynliggörande av personalen¹⁴⁹, men jag skulle hålla för troligt att det också var ett sätt att bibehålla servicenivån för familjen, trots att personalstyrkan minskats. Tjänstefolket behövde inte längre bära maten från flygeln in till huset, och förråden fanns i en större utsträckning i kökets närhet, och inte längre ute i mangården.

Det utesluter naturligtvis inte att osynliggörandet ökade. Större herrgårdbyggnader kunde under 1700-talet förses med korridorer och löptrap-

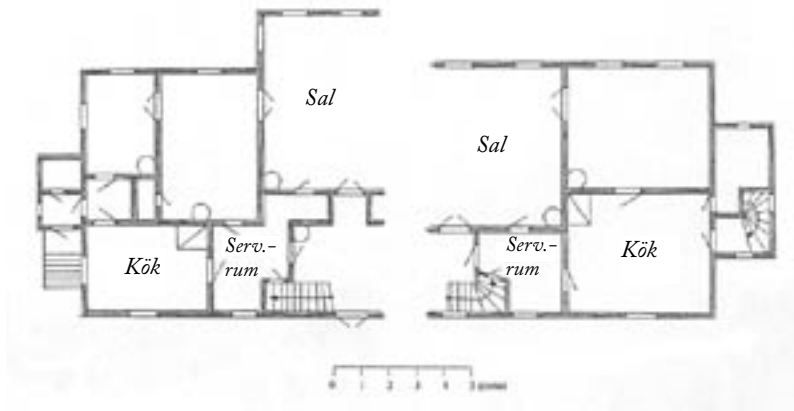

Fig. 5:16. Exempel på hur manbyggnaderna omdisponerades under 1800-talets sista decennier då speciell köksingångar och serveringsrum tillkom. Bjelkesta säteri, Giresta socken, och Husby gård, Gryta socken. Jämför med fig. 5:10 och fig. 5:15.

por, men i Lagunda var detta före 1800-talets sista decennier mycket ovanligt, det fanns endast på de största, ofta högadliga, godsens.¹⁵⁰ Denna påtagliga brist på särskilda tjänarutrymmen speglar förmodligen hur små tjänarstaberna på herrgårdarna faktiskt var, och att osynliggörandet av tjänarna via arkitektoniska lösningar före 1800-talets slut var en fråga för de mest förmögna godsägarna. Ett tecken på att avståndet herrskap och tjänstefolk ökade var också det faktum att kammarjungfrur och pigor inte längre hade sina sovplatser i herrskapets närhet. På både Sjöo och Långtora, liksom flera andra gårdar, blev det under 1800-talet mycket ovanligt med sängar för tjänstefolket i sviterna, eller pigkammare i dess närhet. Pigorna verkar istället ha sovit i köksregionerna.¹⁵¹

Pragmatismen

Den omvandling som manbyggnaderna genomgick var alltså till synes ganska omfattande. Allt fler rum ägnades åt herrskapets sällskapsliv, samtidigt som köksfunktion och förråd flyttades in, och det fysiska avståndet mellan herrskap och tjänstefolk verkar ha ökat.

Men vad som är viktigt att komma ihåg är att rumsutnyttjandet hela tiden varierade. Vid mer ceremoniella tillfällen – högtider, middagar etc. – nyttjades tillfälligtvis fler rum än i vardagslag, och användningen påverkades även med årstiderna. Detta verkar ha varit fallet under både 1700- och 1800-talet; de enda rum som synes ha använts dagligen var salen/matsalen, ett förmak och några sängkammrar, enligt memoarförfattare.

Den främsta anledningen till detta bör ha varit svårigheterna – och kostnaderna! – med att ha många rum uppvärmda. Dels gick det åt enorma mängder ved till ugnar och spisar, som skulle hämtas i skogarna, köras ned, huggas och bäras in till husen¹⁵², dels skulle arbetstid avsättas för eldandet i spisar och ugnar. Som framgick tidigare installerades från och med 1770-talet mer effektiva kakelugnar och innanfönster blev också vanligare.¹⁵³ Men i flera memoarer omtalas hur kalla husen var ändå. Stenhuset på Säby utanför Strängnäs hade t.ex. vintertid en genomsnittlig inomhustemperatur på omkring 10 grader celsius¹⁵⁴, och från Malingsbo herrgård berättas att man hade fönsterluckorna tillstängda i vardagslag för att hålla så mycket som möjligt av värmen inne.¹⁵⁵

Det verkar dock ha funnits en ganska pragmatisk inställning till detta, och det finns många exempel från både bouppteckningar och memoarlitteratur på hur herrgårdshushållet anpassade sitt boende efter situationen. Salen var på vissa gårdar mer eller mindre avstängd vintertid då den var så svåruppvärmd, och då åt man istället i ett mindre rum vid sidan av.¹⁵⁶ De i bouppteckningarna vanligt förekommande ”vardagsmatsal” eller ”lilla salen” är förmodligen exempel på denna pragmatism.¹⁵⁷ Salen kunde vintertid också användas som orangeri, det vill säga vinterförvaring för gårdens apelsinträd,¹⁵⁸ och sommartid hände det att den användes vid storbak.¹⁵⁹ Från 1800-talet är känt att salar även nyttjats som vävrum, och ibland även som syrum med plats för symaskinen.¹⁶⁰

Ett pragmatiskt utnyttjande av husens rum framgår också av flera bouppteckningar. I synnerhet för 1800-talens godsägare verkar husen ibland varit för stora i förhållande till hushållets behov, varför även andra hushåll tilläts flytta in, eller rummen nyttjats till andra verksamheter. På Långtora var till exempel både drängstuga och bryggghus inrymt i bottenvåningen, och på Sjöo stod huset till stora delar tomt. Huset på Stora Bärby hade 16 rum, varav fabrikören Edström med familj på 1850-talet endast utnyttjade 9. De övriga var upplåtna åt inspektoren eller stod tomma.¹⁶¹ Av Salneckes 21 rum var endast 7 använda av fideikommissarien Gyllenadler.¹⁶² Och av Landsbergas dryga 20 rum nyttjades endast 10 av lantbrukaren Didron; en sängkammare, salong, lilla och stora salen, gästrum, kontor och tamburen. Det som förut hade varit en gästrumsavdelning med sovkammare och kabinet hade han låtit inreda till handkammare, kök och arbetsrum.¹⁶³ På några gårdar utgjorde tidvis en flygelbyggnad bostad år herrskapet, medan manbyggnaderna stod tomma.¹⁶⁴

Salen på Landsberga användes också till att torka spannmål i,¹⁶⁵ något som ju förekom på Sjöo också. Ett exempel från memoarlitteraturen är

godset Edeby utanför Strängnäs där ägarfamiljen von Heijne bodde i flygeln, medan manbyggnaden sommartid var uthyrd till släktingar från Stockholm, och vintertid användes som spannmålsbod – när säden skyfflades om yrde dammet över möbler och porträtt!¹⁶⁶

Ett pragmatiskt förhållningssätt karakteriserade alltså boendet, som förmodligen till stora delar styrdes av möjligheterna att värma upp rummen. De höga uppvärmningskostnaderna var också en under det sena 1700-talet en ständigt diskuterad fråga. Den bränslesnåla kakelugnen och järnspisen, liksom innanfönster var några hjälpmedel. Arkitekter som Wijnblad propagerade också för bränslebesparande åtgärder såsom att förlägga skorstenarna till husets mitt och låta så många rum som möjlig samlas kring dem.¹⁶⁷

Kanske kan de höga uppvärmningskostnaderna ha varit en av anledningarna till att det under 1700- och 1800-talen blev allt vanligare med herrgårdar i två våningar, och att vindsrummens antal ökade – genom att koncentrera allt fler rum runt skorstensstockarna utnyttjades värmen maximalt.

5. Herrgårdarnas bebyggelse

I det här kapitlet har jag undersökt bebyggelsen på herrgårdarna i området. Som framgått var förändringarna genomgående stora när det gäller både gårdarnas formsystem, ladugårdar, mangårdar och bostäder. Många av dessa menar jag kan härledas till just de ekonomiska och sociala förändringar som ägde rum inom hushålls- och produktions sfären.

Men om vi börjar med gårdarnas form och ekonomibyggnader så fanns flera tydliga trender. Den direkta kopplingen mellan produktion och byggnader var för det första uppenbar. Ju större åkerareal och boskapsstock som fanns desto större byggnader behövdes, och med fler anställda på huvudgårdarna behövdes fler bostäder. Byggnader tillkom också och försvann med svängningarna i produktionen. Med ökad marknadsintegration kunde linet från och med 1700-talets slut köpas på marknader, varför badstugorna inte behövdes längre och försvann, och när brännvinsbränningen var viktig kring sekelskiftet 1800 uppfördes särskilda brännerier, som sedan revs bort.

Basen i produktionen förblev emellertid densamma under hela 1700- och 1800-talet; spannmålsodling och animalieproduktion, varav den sistnämnda under 1800-talet fick allt större betydelse. Byggnaderna i ladugården bestod också till största del av lador och fähus. Redan under 1700-talet ökade byggnadernas storlek på grund av den pågående nyodlingen, men det

var först med den utvidgade huvudgårdsdriften, vilket i huvudsak ägde rum mellan 1820 och 1860, som behovet av större utrymmen blev mer påtagligt. På vissa gods mångdubblades åkerareal och boskapsstock inom loppet av några decennier. Detta ökade utrymmesbehov åstadkoms till en del av byggnaderna i sig utvidgades, men framförallt av att antalet byggnader blev fler. Byggnaderna var genomgående uppförda i liggande timmer, en teknik som satte begränsningar för i synnerhet bredd och höjd och enda sättet att expandera var att bygga längre och fler hus. Först under 1800-talets sista decennier utvecklades bättre teknologi som möjliggjorde byggandet av bredare och högre ekonomibyggnader, byggnader som i vissa fall ersatte både två och tre hus av den äldre typen. Den nya typen av byggnader hade starkare men lättare konstruktioner åstadkomna genom ett ökat användande av sågade stockar och brädor, järn och tegel som med industrialiseringen blivit allt billigare.

Även om det sena 1800-talets ekonomibyggnader skilde sig åt storleks- och materialmässigt vore det fel att betrakta införandet av dem som ett skarpt brott mot en äldre byggnadstradition. Tvärtom hade byggnaderna dessförinnan utvecklats gradvis genom innovationer av olika slag. En var till exempel det ökade användandet av foderskullar i fähus och stallar i slutet av 1700-talet som ersatte de separata foderhusen. Förmodligen fanns det flera orsaker bakom denna övergång till foderskullar. En var säkert det faktum att utfodringen av djuren underlättades – fodret behövde inte längre bäras in, utan kunde istället slängas ned från skullen – en annan att man på gårdarna slapp bekosta byggandet och underhållet av byggnader.

En tydlig förändring var också att byggnader med mer uttalat agrara funktioner, till exempel svinhus, stallar etc. i en allt större utsträckning för-lades till ladugården. Stallar och spannmålsbodar låg perioden igenom nära mangården, men blev sedan inte sällan flyttade till ladugården.

Nyodlingen under 1700-talets andra hälft och övergången till stordrift något senare medförde alltså att byggnaderna blev både fler till antalet och större och detta menar jag påverkade även gårdarnas utformning. Godsägarna eftersträvade ett symmetriskt formsystem på sina herrgårdar, ett formsystem som hade skapats i Frankrike under 1600-talet, och sedan fick spridning i Sverige från och med 1600-talets slut. I grunden handlade det om en hierarkisk disposition där gårdarnas byggnader skulle vara placerade efter stigande förnämhet, och där mangården med bostad utgjorde dess centrum. Stilen var under 1700-talet intimt förknippad med det övre samhällskiktet; den symboliserade deras överordning, och var samtidigt ett uttryck för ordning och disciplin.

I praktiken var det få godsägare som hade möjlighet att planera sina gårdar på detta sätt. Som jag kunde visa i kapitlet förekom endast helt symmetriska gårdar – med både man- och ladugård inkomponerade – på några få av de högadliga gårdarna, medan man på de flesta andra nöjde sig med en symmetrisk mangård, och med ladugården placerad i en fyrkant vid sidan av. Det dröjde också innan formsystemet började användas mer allmänt; först under 1700-talets andra hälft slog det igenom, och det sammanföll då med att det blev populärt att bo mer permanent på gårdarna.

Den symmetriska mangården dominerade sedan under hela 1700- och 1800-talen. Men parallellt med att herrgårdarna erhöll en symmetrisk bebyggelse i mangården, blev det dock vanligare att gårdarnas övriga bebyggelse fick en mer splittrad karaktär. Det är väl känt att det under 1700-talets andra hälft växte fram ett mer romantiskt ideal där behovet av symmetri inte längre var av lika stor betydelse.

Men jag menar att denna uppsplittring av bebyggelsen till stor del hade sin grund i jordbrukets produktionsökning. Allt fler och större byggnader behövdes och dessa fick inte plats på ladugårdstomterna, utan placerades ofta vid sidan av. Ladugårdarnas fyrkantsform bröts därmed upp allt mer och bebyggelsen fick en mer spridd form. En tydlig tendens var också att fähusen med tiden förlades allt längre bort från mangården.

1800-talets gårdar präglades också av att arbetarbostäderna ökade i antal, vilket hörde samman med övergången till stordrift. De började uppföras redan från slutet av 1700-talet, men framförallt under 1800-talets sista decennier då animalieproduktionen blev viktigare. De placerades alltid fritt i förhållande till den äldre bebyggelsen, ofta nära ekonomibyggnaderna.

En förutsättning för den friare placeringen av bostäderna menar jag, var en omorganisation som ägde rum i hushåll och arbetsorganisation. Fram till 1800-talets första hälft var de anställda drängarna och pigorna försörjda inom herrgårdshushållet, och bodde då också i herrskapets närhet i mangården där godsets köksfunktion var belägen. Med övergången till stordrift fick de anställda istället bilda egna hushåll där de utifrån en tilldelad årlig stat fick försörja sig själva, och kunde då också få ett boende som inte nödvändigtvis låg nära mangården.

Byggnaderna i mangården utgjorde tillsammans med manbyggnaden herrgårdens centrum och hade av den anledningen en mycket påkostad bebyggelse. Ännu kring 1700-talets mitt var dock bebyggelsen av ett enklare slag. Förutom själva manbyggnaden kunde det finnas omkring sex-sju byggnader, alla med rödfärgade timrade väggar under torv- och bräddtak och innehållandes bostäder för tjänstefolket, brygghus och förrådslokaler.

Under 1700-talets andra hälft skedde sedan en form av uppstramning rum. Mangårdarna blev mer symmetriska, och antalet byggnader reducerades till två eller fyra som inrymde samtliga funktioner. Parallellt med detta fick byggnaderna en mer påkostad arkitektur med paneler eller rappade väggar, och torv- och brädtaken ersattes senare av tegeltak.

Att mangårdarna mot slutet av 1700-talet och sedan under 1800-talet gärna fick en mer öppen karaktär är väl känt. Det romantiska idealet föreskrev en närhet till naturen och utsikten från manbyggnaden, liksom dess plats i naturen, prioriterades allt mer. En friliggande manbyggnad utan flyglar i en landskapspark var i början av 1800-talet önskvärt. Som jag kunde visa var det emellertid mycket ovanligt med den typen av gårdar. Ännu i början av 1900-talet fanns det på de flesta gårdar flera flygelbyggnader för hushållets behov.

Men det står klart att behovet av byggnader i manbyggnadernas närhet faktiskt minskade under loppet av 1800-talet, och här menar jag, återigen, att en förutsättning för att så skulle kunna ske var hushållets och arbetsorganisationens förändring. Så länge gårdsdrängar och -pigor var försörjda inom herrgårdshushållet bodde de i närheten av godsets köksfunktion, som även tjänade familjen och den inre betjäningen som var bosatta i manbyggnaden. Köket låg ibland inne i själva manbyggnaden, men kunde också ligga i en flygelbyggnad, något som blev allt vanligare under 1700-talets andra hälft, vilket jag menar hängde samman med herrgårdshushållens expansion och en därpå följande delning så att gårdsfolket fick äta i köket ute i flygeln. När gårdsfolket sedan i samband med stordriften bildade egna hushåll fanns det ingen anledning att ha kvar köket i en flygel längre, utan det kunde flyttas in i manbyggnaden igen. Även förrådsutrymmen förlades i och med detta hellre i manbyggnaderna istället för ute på gården.

Liksom flyglarna i mangården fick även manbyggnaderna under loppet av 1700- och 1800-talen en allt mer påkostad utformning. De rödfärgade väggarna blev under 1700-talets andra hälft panelade och målade i ljusa färger eller rappades. Torv- och brädtaken ersattes av spån och tegeltak i slutet av 1700-talet.

Manbyggnaderna blev också allt större med tiden, något som sällan uppmärksammats tidigare. De uppfördes allt oftare i en och en halv våning eller två, och dess genomsnittliga rumsantal ökade från 8 till 14. Till en del berodde denna utvidgning på att köksfunktionen och vissa förråd flyttades in, och att man på vissa gårdar även lät flytta in gästrum från flyglarna.

Men till stor del handlade det om att antalet rum för familj och representation blev fler, vilket speglade umgängeslivets ökade betydelse och en privatisering av familjelivet.

Det är väl känt sedan tidigare att herrgårdarnas manbyggnader under loppet av 1700- och 1800-talen gradvis fick en mindre formell rumsdisposition, och en sådan utveckling synes ha ägt rum även här. Men skulle jag vilja hävda, den ökade satsningen på umgänge och representation, liksom privatiseringen av familjelivet ägde främst rum från det tidiga 1800-talet, och var till delar en följd av hushållets omorganisationen.

1700-talets bostadshus var oftast uppförda i endast en våning där både representationsrum, privata rum och ekonomiutrymmen skulle samsas. Det vanligaste var att husen hade en så kallad sexdelad rumsdisposition där salen (matsal/festsal) låg i husets mitt, och där det på ömse sidor om salen låg rumssviter, en för mannen och en för hustrun. På mindre herrgårdar ofta bara en sängkammare, eller kanske ett förmak och sängkammare, på de högdaliga gårdarna ofta helt utvecklade sviter enligt det franska modet med både förmak, sängkammare, kabinett och garderob. Av dessa var både förmaket och sängkammaren representationsrum, medan kabinettet var mer privat. På dessa större gårdar kunde det också finnas flera gästrumssviter, medan ekonomifunktioner alla låg i mangården. På de mindre herrgårdarna låg som redan nämnts köket och andra ekonomiutrymmen i rummen mot gården.

I 1800-talets manbyggnader hade hustruns svit blivit själva huvudsviten där förmaket blev ett mer utpräglat sällskapsrum, och på flera gårdar hade det vid sidan av sal och förmak även tillkommit speciella salonger. Sängkammaren låg som förut långt in i sviten, men delades nu av mannen och hustrun, och den hade nu också en mer privat karaktär, avsedd endast för sömn och vila. Speciella barnkammare bredvid sängkammaren kunde förekomma; tidigare hade de små barnen fått sova där det fanns plats.

I 1800-talets hem var också skillnaderna mellan representation, familj och arbete tydligare. Pigorna sov inte längre i sviterna, utan i kök och kökskammare, och de rum som hyste grövre arbete kunde vara förpassade ut till en flygel. I de fall de förekom låg de oftast så långt borta från bostad och representation som möjligt, i tvåvåningshus alltid i bottenvåningen.

Som jag visade fanns det hos godsägarfamiljerna dock en stor pragmatism när det gällde nyttjandet av manbyggnaderna. Att värma upp rummen var kostsamt – i en skoglös trakt som denna var veden dyr – och rumsutnyttjandet varierade inte bara mellan vardag och högtid, utan även med årstiderna. Till vardags användes i princip endast salen, ett förmak och sängkamrar medan huset vid högtider kunde öppnas upp fullständigt. Vintertid användes färre rum än sommartid.

De höga värmekostnaderna skulle åtminstone delvis kunna förklara varför man på herrgårdarna valde att inrymma allt fler rum i både manbyggnad

och flyglar. Det pågick ju också under framförallt 1700-talets andra hälft en debatt om hur man skulle spara värme för att minska träbristen. Arkitekter förespråkade hus där många rum kunde värmas av samma skorstensstock, man utvecklade kakelugnen, satte in innanfönster etc. Med allt fler rum under samma tak minskade också underhållet av ett större antal byggnader.

Sammanfattningsvis går det att konstatera att den förbättrade lönsamheten i jordbruket och förändringarna i hushåll och arbetsorganisation haft stor inverkan på hur bebyggelsen utformats och planerats.

Det finns emellertid två utvecklingsdrag som jag skulle vilja kommentera, och som direkt eller indirekt hör samman med vad som redan diskuterats, och det är för det första det överlag allt mer vidgade fysiska avstånden mellan familj och anställda, och för det andra tendensen att öka avståndet mellan "smutsiga" och "rena" verksamheter.

Vad gäller det förstnämnda så har det redan konstaterats att avståndet ökade i såväl manbyggnad som mangård. Den inre betjäningen bodde inte längre i familjens svit utan i köksregionen, och de jordbruksanställda bodde allt mer sällan i mangården, och i stället i speciella arbetarbostäder *utom gården*.

Nu talar jag om det fysiska avståndet mellan herrskap och tjänstefolk, vilket inte nödvändigtvis behöver innebära att det sociala klyftan vidgades – den var förmodligen stor redan från början. Men det är troligt att den dagliga kontakten mellan familj/herrgårdshushåll och de övriga anställda faktiskt blev allt ovanligare. Jordbruksarbetarna bodde inte längre i mangården, och dessutom fick godsägarna förmodligen allt mindre med det rent praktiska jordbruket att göra – allt fler inspektorer och rättare skötte förvaltning och övervakning.

Men detta avståndstagande verkar inte bara ha gällt herrskap kontra de anställda, utan rent generellt verkar det funnits en vilja att markera gränsen mellan familj och de övriga. Den under 1700-talets andra hälft allt mer formaliserade bebyggelsen med flyglar på parad, och allt större, ljusa byggnader måste skilt sig markant från godsens övriga bebyggelse och från övriga gårdar på landsbygden. Anläggandet av trädgårdar kring mangården medförde också att avståndet mellan man- och ladugård markerades tydligare. Under 1800-talet fick mangårdarna sedan en mindre formell framtoning; staket revs ned och landskapsparker anlades. Men de anställda flyttades samtidigt ut från mangårdarna, och de vidsträckta landskapsparkerna bildade ofta en ännu tydligare fysisk gräns mellan familjen och de grövre arbetet. Fähusen flyttades också allt längre bort från mangården.

Fähusens bortflyttande under 1800-talet bör rimligtvis också haft en hygienisk aspekt, en vilja att flytta en "smutsig" verksamhet från mangården. Det är också känt att man under 1800-talet i en allt större utsträckning började tala om viken av hygien på gårdarna, om vikten av god djurhållning. Men som jag visade fanns tendenser till en sådan uppdelning redan tidigare. Redan det faktum att ladugården låg för sig är naturligtvis ett mått på detta, men svin- och höns hus försvann till exempel från mangårdarna redan under 1700-talet.

Båda dessa processer kan verka paradoxala. Intresset för jordbruk ökade under 1700- och 1800-talen, och det blev mer socialt accepterat att vara aktiv godsägare. Men samtidigt vidgades avståndet till det agrara; till både de anställda och det "smutsiga" arbetet.

NOTER KAPITEL 5. HERRGÅRDARNA

- ¹ I så gott som alla handlingar som berör gårdar under 1700- och 1800-talen förekommer benämningen *ladugård* som ett samlingsnamn på de funktioner som hörde till jordbruket, och jag har därför valt att använda mig av denna benämning även här.
- ² Hofrén (1937) s. 54f och 64f, Ferndal (1996) s. 22f.
- ³ Uppsala Länsstyrelse, Landskontoret vol. 1232: Skattläggningar Hagunda härad
- ⁴ Förutom på Salnecke är det känt även från Långtora och Gryta där det fanns två bondgårdar för de båda arrendatorerna, se LH AIIIa:2, Häradssyner 1744–1878 och Ulvång (2001b) s. 46f.
- ⁵ Se t.ex. gårdarna Gryta, Landsberga och Ryda, se Länsstyrelsen, Landskontoret vol. 1213, 1316, och 1328.
- ⁶ I Lagunda var det bara de högadliga gårdarna som var regelbundet utformade, och detta oavsett storlek på godset. De la Gardie ägde t.ex. ett litet säteri i Nysätra, Resta, vars mangård var utflyttad till åkermark och försedd med bostad och fyra flyglar, enligt karta 1724, LMV.
- ⁷ Lindahl (1996) s. 75.
- ⁸ Fernlund (1996) s. 34f. Lindahl (1996) s. 96.
- ⁹ Friberg flyttades före 1667, detta enligt notis i Rannsakningarna, se Olsson, Stahre & Ståhle (1960), samt i De la Gardies Jordebok 1686 i De la Gardie-arkivet, LU, Sjöo på 1670-talet, se Eriksson & Liljenstolpe (2001) s. 32, samt odaterad karta från 1600-talets slut i LMV och Höja på 1710-talet, enligt karta 1712 i LMV.
- ¹⁰ För en utförligare beskrivning se Eriksson & Liljenstolpe (2001). Kartor 1694 och 1768, LMV.
- ¹¹ Inventarium 1733, DIG-samlingen, LUB, Syneprotokoll 1751, LH Häradssyner 1744–1878, A III:2, ULA.
- ¹² Stallets position bestämd efter uppgift i Eriksson & Liljenstolpe (2001) s. 45. Orangeriet omtalas inte i syneprotokollen, förmodligen för att dess gårdsekonomiska funktion var begränsad. Däremot omtalas det i boupppteckningen efter C C Taube 1763, Svea hovrätts arkiv, RA.
- ¹³ Sp 1751, LH AIIIa:2. Häradssyner 1744–1878, ULA. Kartor 1694 och 1786, LMV.
- ¹⁴ Uppgifterna om Höja: Karta 1712 i LMV, samt inventarieföreteckningar och gårdsräkenskaper 1720–1750 i Höja gårdsarkiv. Om Bjelkesta: Gårdsräkenskaper 1701–1735, Bjelkesta arkiv, ULA, Boupppteckning Eleonora Wachtmeister 1/12 1750 i Svea Hovrätts arkiv, RA, sp 1756 i LH AIIIa:2, Häradssyner 1744–1878, ULA, Karta 1835 i LMV.
- ¹⁵ Framgår av sp 1756 i LH AIIIa:2, Häradssyner 1744–1878, ULA, och står f.ö. kvar ännu idag.
- ¹⁶ Hofrén (1937) s. 64, Fernlund (1996) s. 22f.

- ¹⁷ Fernlund (1996) s. 22f.
- ¹⁸ Karta 1694 i LMV, "Inventarium vid Sjö Trädgård" år 1755. De la Gardie-arkivet, LUB.
- ¹⁹ Om Höja, se karta 1712, LMV, om Fribergs anläggningar se karta 1690, LMV, och Inventarium 1703 i De la Gardie-arkivet, LUB.
- ²⁰ Hofrén (1937) s. 109, Lindahl (1996) s. 96 f, Olausson (1997) s. 139f.
- ²¹ De äldsta kända i området är Taxnäs (1784) och Hässle (1803). Kartor LMV.
- ²² Hofrén (1937) s. 115f., Lundberg (1942) s. 120 ff, Lindblom (1946) s. 681 ff, Berg Villner (1997) s. 130f.
- ²³ Även de skånska alléerna började i allmänhet planteras vid 1700-talets mitt, se Fernlund (1996) s. 28f.
- ²⁴ Selling (1937) s. 333f, Hofrén (1937) s. 98f.
- ²⁵ Rehnberg (1943) s. 171.
- ²⁶ Fernlund menar att tomtplatserna blev för trånga när jordbruket expanderade och att en flytt därför var nödvändig, se Fernlund (1996) s. 22f.
- ²⁷ På Sjöo var flera lador placerade c:a 300 meter bort från ladugården, närmare åkermarken, se karta 1786, LMV, och på Friberg uppfördes i de båda inkorporerade byarna Mysinge och Rävsta extra gårdscentrum med flera lador, fåhus och arbetarbostäder, se sp 1796 i LH, Häradssyner 1744–1878, ULA, samt protokoll 1850 i Uppsala läns brandstodsbolag E:1, ULA.
- ²⁸ Ökat avstånd mellan mangård och fåhus på Torslunda (1846), Landsberga (1891), Långtora (c:a 1905), Husby (c:a 1905) och Friberg (c:a 1910).
- ²⁹ Landsberga 1818, Länsstyrelsen, landskontoret vol. 1316, ULA.
- ³⁰ Sp 1863 i LH, Häradssyner 1744–1878, ULA, samt uppgifter från Carl Banér, Sjöo godsförvaltning AB.
- ³¹ Åström (1993) s. 84.
- ³² Sjöo 1797 i LH, Häradssyner 1744–1878, ULA. Friberg 1809 i BrFV.
- ³³ Liby (1999) s. 66ff.
- ³⁴ Hofrén (1937) s. 463.
- ³⁵ Brygghus med torkplåt fanns på Taxnäs 1796, se "Beskrifvning på Taxnäs egendom i Fröjeslunda socken." på Taxnäs, och på Friberg 1850, se Friberg 1850 i UBB, E I:8, ULA. Se också Wijnblad (1993) s. 68 där han har ritningsförslag på brygg- och bagarstuga med inbyggd kölna.
- ³⁶ Kungsgården Ryda hade en år 1695 se sp i Länsstyrelsen, Landskontoret vol. 1328, ULA, och karta 1737, LMV, och Sjöo, se sp 1797, LH, häradssyner 1744–1878, ULA.
- ³⁷ Hofrén (1937) s. 463.
- ³⁸ Riorna uppfördes på 1810-talet av kapten Edman på Staby, se sp Staby 1818 i BrFV, samt av von Kraemer på Taxnäs, se NM, Herrgårdsundersökningen.
- ³⁹ Att hålla spannmålen torr var ett problem. Flera arkitekter och godsägare försökte också förbättra magasinerna genom införande av luftningsanordningar av olika slag, se Lindroos (1989) s. 48ff.
- ⁴⁰ Åström (1993) s. 83. Spannmål användes som betalningsmedel på godsena. Arrendebönderna erlade en del av sin ränta i spannmål, och i de anställdas stat ingick alltid spannmål. Spannmål kunde också lånas ut till de underlydande, mot ränta.
- ⁴¹ Spannmålsbodarna i sten var t.ex. vanligt förekommande på större gods i södra Sverige, se t.ex. Lindroos (1989) s. 16ff. I Lagunda förekom det endast på en gård, Resta, uppfört på 1780-talet.

- ⁴² Bevarade sådana på Sjöö (1860-tal), Stora Bärby (1890-t), Husby (1890).
- ⁴³ Landsberga 1906, Landsberga gård. Bevarade sådana på Landsberga (1890-tal), Husby (c:a 1905) och Salnecke (c:a 1900).
- ⁴⁴ Så var det t.ex. på Bjelkesta och Salnecke, se ovan. På Taxnäs finns denna stallgård bevarad.
- ⁴⁵ Skedde mellan på 1750-talet, se Sjöö 1751 och 1761 i LH, Häradssyner 1744–1878, ULA.
- ⁴⁶ På Gryta var stallet uppdelat i två avdelningar 1750, Länsstyrelsen, Landskontoret vol. 1216, ULA.
- ⁴⁷ Så var det på Landsberga under hela 1700-talet, se Länsstyrelsen, Landskontoret vol. 1316, ULA, samt förmodligen på Husby, se karta 1852, Husby.
- ⁴⁸ Se t.ex. Landsberga 1906, Landsberga gård. På Toroslunda flyttades stallet bort från mangården till ladugården omkring 1850, se sp 1853, BrFV.
- ⁴⁹ Bevarade sådana på Gryta (c:a 1900) och Salnecke (c:a 1905).
- ⁵⁰ Se t.ex. Landsberga 1720, Gryta 1690. Länsstyrelsen, Landskontoret vol. 1316 och 1216, ULA.
- ⁵¹ Statbyggningar på Sjöö belagt 1797, på Höja 1805, på Hormesta 1810, och på Landsberga 1818.
- ⁵² Vilket tycks ha varit allmänt förekommande, se Andrén (1943) s. 139, Rehnberg (1943) s. 163f.
- ⁵³ Ritningar över den samt karta 1805 i Höja gårdsarkiv, Höja.
- ⁵⁴ Bevarade sådana på Sjöö (1870-t), Staby (1870-tal), Stora Bärby (c:a 1900), och Husby (c:a 1900).
- ⁵⁵ Mejerier med anställda mejerskor fanns bl.a. på Höja och Sjöö, mantalslängden, ULA.
- ⁵⁶ Se t.ex. Landsberga 1887, Landsberga. I O J von Posts ”Anteckningar rörande driften på Hormesta ifrån år 1801” omtalas vid flera tillfällen hur byggnader revs ned och materialet sedan återanvändes i nya byggnader, Hormesta. På gårdar finns ännu dag många exempel på byggnader med både äldre och yngre timmer i stammen, eller uppförda i res- resp. skiftesverk.
- ⁵⁷ På Bjelkesta i stall och vagnhus, se sp Bjelkesta 1756 i LH AIIIa:2, Häradssyner 1744–1878, och på Salnecke i vagnhus, se sp 1770 i LH, domboken 1770.
- ⁵⁸ Sp Landsberga 1855, LH, syner å militieboställen 1712–1876, AIII:c Landsberga, ULA.
- ⁵⁹ Sp Landsberga 1887, Landsberga. Två fähus av denna typ finns bevarade på Husby, Gryta, båda uppförda på 1870-talet.
- ⁶⁰ Ritning för ladugård 1860–70-tal, Hässle. Förlagan var sannolikt en av lantbruksarkitekten Löfvenskiölds ritningar.
- ⁶¹ Anteckningar rörande Hormesta ifrån år 1801, Hormesta.
- ⁶² Se t.ex. Landsberga 1750, Länsstyrelse, Landskontoret vol. 1316, ULA, Landsberga 1855, LH AIIIc, syner å militieboställen, Landsberga.
- ⁶³ I 1700-talens syneprotokoll är foderhusen vanliga, i 1800-talens mer sällsynta.
- ⁶⁴ Syneprotokoll från resp. år.
- ⁶⁵ Sp Landsberga 1906, Landsberga. Bevarade ladugårdar finns på Sjöö (1860-tal), Hormesta (1879), Landsberga (1891) och Husby (c:a 1905).
- ⁶⁶ Med undantag av fähus förekom det även i vissa hus med brandfarlig verksamhet (se ovan), samt i några torpbyggnader, se Ulväng (1998b).

- ⁶⁷ Hela naturstenväggar på Torslunda (1846) och Sjöo (1860-t). Väggar med hög grästensmur och sedan timmer på Resta (1751), se LH AIIIA:2, Häradssyner 1744–1878, samt på Husby (1870-t), som f.ö. står kvar ännu idag. Liknande fähus finns på Österby säteri, Åland, Uppland, se Autio (1987).
- ⁶⁸ Sp Sjöo 1751 och 1761 i LH AIIIA:2, Häradssyner 1744–1878, samt kartor 1694 och 1786, LMV.
- ⁶⁹ Lange (2002) s. 226f.
- ⁷⁰ Fähuset på Wik uppförde i lera, se Autio (1987). På Landsberga var avsikten att uppföra flera hus i lera, men det genomfördes aldrig, se sp 1813, i Länsstyrelsen, Landskontoret, vol. 1316. Arkitekten Gustaf af Sillén som ritade Landsberga var också en stor förespråkare av just lerhus, se Ehn (1963).
- ⁷¹ Myrdal (1991a) s. 216.
- ⁷² Sp Landsberga 1850, Länsstyrelsen, Landskontoret vol. 1316, ULA. Typen fanns i slutet av 1800-talet på i princip varje gård, bevarade sådana på Husby (1890).
- ⁷³ Se t.ex. sp Salnecke 1770 i LH, domboken 1770 och Sp Landsberga 1720–1776.
- ⁷⁴ Sp 1813, Länsstyrelsen, landskontoret, vol. 1316, ULA. Karta 1807, LMV.
- ⁷⁵ Så var fallet på Sjöo, vars svårt förfallna ladugård brann ned på 1860-talet, muntlig uppgift Carl Banér, Sjöo.
- ⁷⁶ På Hormesta köptes i början av 1800-talet timmer och byggnader från både Västmanland och norra Uppland, vilka fraktades till gården på slädar, se O J von Post, Anteckningar rörande Hormesta ifrån år 1801, Hormesta.
- ⁷⁷ Sp 1761, LH AIIIA:2, Häradssyner 1744–1878.
- ⁷⁸ Sp Landsberga 1855, LH, ser. A IIIc, syner å militieboställen 1712–1876.
- ⁷⁹ Jmf Fernlund (2002) s. 195f som noterat detsamma.
- ⁸⁰ Sp Hormesta 1881, Hormesta.
- ⁸¹ Se t.ex. Edvard Suchsdorffs konkurs på Husby 1874, LH, ULA.
- ⁸² Sp 1844 i UBB, ULA.
- ⁸³ Selling (1937) s. 342. Han visar att det på vissa större gods t.o.m. fanns vaktkurer för anställda som hade som syssla att mota bort obehöriga.
- ⁸⁴ Åström (1993) s. 85.
- ⁸⁵ Se t.ex. Andrén (1943) s. 139f och Hofrén (1937) s. 98 och s. 446f, samt uppgifterna från resp. herrgård i Selling (1937).
- ⁸⁶ På Hässle omvandlades en sal i en flygeln till vävsal sommartid där 3–4 vävstolar var i gång, se Holmgren (1926) s. 89. På mindre herrgårdar kunde t.ex. tjänstefolkets matsal omvandlas till rum för slaktning, vävning etc., se Tomenius (1980) s. 20.
- ⁸⁷ Se t.ex. utvecklingen på Gryta i sp 1720–1830, eller Torslunda sp 1751 och sp 1819 samma utveckling ägde rum på de smäländska herrgårdarna, se Hofrén (1937) s. 98f.
- ⁸⁸ Flyglar revs bort på Landsberga (1810-tal), Höja (mellan 1820 och 1850), och på Långtora, Husby och Hamra (mellan 1850 och 1900).
- ⁸⁹ Se t.ex. Sp Gryta 1790, Länsstyrelsen, landskontoret vol. 1217.
- ⁹⁰ Bevarade på Friberg, uppförda 1772, på Stora Bärby 1780, och på Torslunda 1819.
- ⁹¹ Sp 1751 i LH AIIIA:2, Häradssyner 1744–1878, ULA, och räkenskaper 1728, Höja.
- ⁹² Sjöo 1751 och 1761, LH A III:2, samt bouppteckning C C Taube 1763, Svea Hovrätt, RA.
- ⁹³ Enligt inventarium 1715 i DIG-samlingen LUB bodde 1715 här bl. a. fröken Sophia och en Fru Mörner.

- ⁹⁴ Sp 1797, i LH, Häradssyner 1744–1878, ULA, Inventarium 1795 i DIG-arkivet, LU, samt bouppteckning F P De la Gardie 1792, Svea Hovrätt, RA.
- ⁹⁵ Sp 1863, i LH, Häradssyner 1744–1878, ULA.
- ⁹⁶ Detta skedde mellan 1843 och 1851. Källa: sp 1863 i LH, Häradssyner 1744–1878, ULA, där det framgår att förra ägaren, dvs. Johan Banér, fideikommissarie 1843–1863 låtit nedriva dem. Av Scholander (1955) s. 19 framgår att de var borta redan år 1851.
- ⁹⁷ Detta framgår av flera bevarade ritningsförslag på både park och byggnader på Sjöö, i Sjöö godsarkiv, samt av arkitekten F W Scholanders reseanteckningar av år 1851, Scholander (1955) s. 19 och 37–38, där han på Johan Banérs uppdrag skissade på förslag till ombyggnation av Sjöö.
- ⁹⁸ Se t.ex. Heidenstam (1941) s. 119, Bonde (1934) s. 10, Lewenhaupt (1963) s. 50..
- ⁹⁹ T.ex. på Claestorp i Sörmland, se Lewenhaupt (1963) s. 50. På Stora Ek ritades en sådan, se Selling (1937) s. 183.
- ¹⁰⁰ Se t.ex. Gejvall (1987) s. 196, Sjöberg, Sjöberg, & Snitt (1994) s. 14, s. 27.
- ¹⁰¹ Se t.ex. citatet i Rundqvist (2001) s. 196f.
- ¹⁰² Se t.ex. Selling (1937) s. 289.
- ¹⁰³ För engelsk del har noterats att kök i separat flygel introducerades i slutet av 1600-talet för att få bort matoset och få avstånd mellan familj och arbete, se Girouard (1978) s. 151.
- ¹⁰⁴ Tomenius (1980) s. 20.
- ¹⁰⁵ Cederström (1926) s. 14.
- ¹⁰⁶ Cederström (1926) s. 14, Wrangel (1927) s. 34, Ehrenheim (1916) s. 2.
- ¹⁰⁷ Lewenhaupt (1936) s. 137.
- ¹⁰⁸ Wrangel (1927) s. 34.
- ¹⁰⁹ Åström (1993) s. 85.
- ¹¹⁰ Utvecklingen här är alltså densamma som på de småländska herrgårdarna där byggnaderna ännu i slutet av 1700-talet hade torv-, bräd- och spåntak, se Hofrén (1937) s. 252.
- ¹¹¹ Förändringarna är dels synliga ännu dag och kan dateras utifrån stillhistoriska aspekter, dels finns de beskrivna i gårdsräkenskaper, i Höja gårdsarkiv.
- ¹¹² Se t.ex. Cederlund (1994) s. 256f, Bedoire (2000) s. 74f och Bedoire (2001) s. 258, som menar att högadeln redan omkring 1750 började bygga mer arkaiserande för att markera sin ställning gentemot andra grupper i samhället, i synnerhet den framväxande förmögna borgarklassen.
- ¹¹³ Inventarieförteckningar och bouppteckningar från de tre godsens.
- ¹¹⁴ Sp 1832 i Länstyrelsen, landskontoret vol. 1316, ULA. Först på 1880-talet reveterades byggnaden igen, sp 1885, Landsberga.
- ¹¹⁵ De flesta av dem uppförda kring 1600-talets mitt, Långtora (1640-t), Salnecke (1640-t), Sjöö (1670-t), Gryta (1780-t) och Hormesta (1860-t).
- ¹¹⁶ Detta mönster är iakttagbart i hela Mellansverige visar en undersökning av byggnadsår för 400 herrgårdsbyggnader, Ulväng, pågående forskning.
- ¹¹⁷ Skedde t.ex. på Hormesta (1880-tal), Husby (c:a 1900) och Hamra (c:a 1900).
- ¹¹⁸ Hässle uppfört 1772, se brandförsäkring 1809, samt Torslunda byggt 1819, se brandförsäkring 1819, BrFV.
- ¹¹⁹ Sjöö: Eriksson & Liljenstolpe (2001), Resta, se Almquist (1931) – måttangivelsen där dock felaktig, skall vara fot, ej alnar – samt karta 1724, LMV, Höja, se ovan, Bjelkesta, se ovan, Staby: bouppteckning Sofia Falkenberg 1760, samt kartor 1719 i LMV.

- ¹²⁰ Cederlund (1994) s. 145 ff, Danielsson (1998) s. 118ff.
- ¹²¹ Selling (1937) s. 341.
- ¹²² Se t.ex. Paulsson (1950) s. 489ff, Lönnqvist (1978) s. 121ff, Åström (1993) s. 85ff.
- ¹²³ Märta Helena Reenstierna köpte ännu vid hög ålder nya moderna möbler till sitt hem Årsta, Reenstierna (1985) II s. 62.
- ¹²⁴ Bjelkesta och Höja hade sådan planer, enligt bu U E Wachtmeister 1750, Svea Hovrätt resp. inventarium 1737, Höja gårdsarkiv.
- ¹²⁵ Se t.ex. Åström (1993) s. 85ff.
- ¹²⁶ Jmf Gejvall (1987) s. 196 och Rundqvist (2001) s. 233, som också noterat detta.
- ¹²⁷ Se t.ex. Stora Bärby 1832, i bu J M von Kjöörning, Svea Hovrätt, eller Gryta 1790, i Ulväng, G (2001).
- ¹²⁸ Se t.ex. Husby, i kk E Suchsdorff 1874, LH, eller Långtora, i bu R Brannius 1802 i LH, F II a.
- ¹²⁹ Bu U E Falkenberg 1792 och C G Spens 1816, Höja gårdsarkiv, Höja.
- ¹³⁰ Mest känt är kanske Carl Gustaf Tessin, som på sitt Åkerö vintertid bodde i den timrade flygeln, eftersom det stora stenhuset var för kallt och fuktigt, se Selling (1937) s. 125. Även från 1600-talet är sådant boende känt, se Ellehag (1994) s. 242.
- ¹³¹ Bouppteckningar och inventarieförteckningar, samt inventering av huset.
- ¹³² Enligt uppgifter av Carl Banér, Sjöö, samt spår efter kaminer och järnspisar. I syneprotokollet av år 1863 kallas två av rummen i paradväningen för "Murarkamrarna", vilket tyder på att en hantverkare bott där.
- ¹³³ Paulsson (1950) s. 523ff, Gejvall (1987).
- ¹³⁴ Liknande förmak/sovrum är kända från andra gods, t.ex. Hässle, se Stanni Eketräs memoarer i Tersmeden Eketräska samlingen X 300 b:1, UUB.
- ¹³⁵ Se t.ex. Davidoff & Hall (1992) s. 359, 364f, och Rundqvist (2001) s. 233.
- ¹³⁶ Gejvall (1987) s. 215f.
- ¹³⁷ Gejvall (1987) s. 193.
- ¹³⁸ Gejvall (1987) s. 238.
- ¹³⁹ Gejvall (1987) s. 243.
- ¹⁴⁰ Girouard (1978) s. 286.
- ¹⁴¹ Girourad (1978) s. 191.
- ¹⁴² Holmgren (1926) s. 110 och 113, Svedelius (1935) s. 69, Cederström (1926) s. 30, 37 och 39.
- ¹⁴³ Lewenhaupt, (1963) s. 37, Hollertz (1949) s. 288ff.
- ¹⁴⁴ Lewenhaupt, (1963) s. 62, Horn (1937) s. 21.
- ¹⁴⁵ För Långtora, se bouppteckning 1850, ULA, för Husby konkurshandling 1874, ULA, för Staby, bouppteckning Edman 1864, ULA, Landsberga, syneprotokoll 1887, Landsberga gård.
- ¹⁴⁶ Grevarna Spens på Höja, Tersmeden på Hässle samt De la Gardie på Sjöö hade alla samlingar av både konst och böcker, se bouppteckningar i Svea Hovrätts arkiv, RA.
- ¹⁴⁷ Sådana serveringsrum med dörrar in till salen är bl.a. kända från Husby (c:a 1900) och Hamra (sent 1800-tal). Det är också känt från stadsvåningarna, se Gejvall (1987) s. 107f, 198 och 200.
- ¹⁴⁸ Gejvall (1987) s. 107f.
- ¹⁴⁹ Åström (1993) s. 85.
- ¹⁵⁰ Korridorerna fanns på Stora Bärby, byggt på 1770-talet och på Landsberga, byggt år 1800. På Höja byggdes en korridor till, förmodligen vidd 1700-talets slut.

- ¹⁵¹ På de engelska godsens var en förutsättning för att tjänstefolk skulle bo långt borta, de s.k klocksystemen, se Girourad (1978) s. 219. I vilken mån klocksystem fanns på dessa herrgårdar är okänt.
- ¹⁵² Magnus Hollertz kommenterar vid ett besök på Kavlås i Västergötland de enorma koniska vedstaplarna utanför mangården, se Hollertz (1949) s. 297.
- ¹⁵³ Det äldsta belägget från Lagunda är gården Höja som år 1728 försågs med inn-anfönster i förmaket, vilket framgår av C G Spens personliga räkenskaper, Höja Örsundsbro.
- ¹⁵⁴ ”Vilket inte motsvarade gästernas i övrigt varma mottagande, men härdade det upp-växande släktet”, Wrangel (1927) s. 311.
- ¹⁵⁵ Ehrenheim (1916) s. 7.
- ¹⁵⁶ Se t.ex. Cederström (1926) s. 17. Salen på Årsta i Brännkyrka, Uppland nyttjades endast sommartid, fram till år 1796 saknade den eldstad, se Reenstierna (1985:I) s. 15.
- ¹⁵⁷ Se också Reenstierna (1985:I) s. 15. I mer exklusiva miljöer förekom separat matsal vid sidan av salen, se t.ex. Berg Villner (1997), s. 142f, men på gårdarna i Lagunda rörde det sig vanligen om små rum utan koppling till sviterna.
- ¹⁵⁸ Så var fallet på Hässle, se Stanni Ekesträs memoarer, UUB. På Årsta användes förmaket som orangerirum vintertid, se Reenstierna (1985:I) s. 16.
- ¹⁵⁹ Reenstierna (1985:I) s. 15.
- ¹⁶⁰ Gejvall (1987) s. 194. På Hamra stod symaskinen i salen, se kk Wijnbladh 1882, LH, ULA.
- ¹⁶¹ Bu Beata Edström, f Hedenqvist död 1857, LH FIIa, ULA.
- ¹⁶² Bu Gyllenadler, död 1833, Svea Hovrätt, RA.
- ¹⁶³ Konkurs Didron 1887, LH, ULA och sp 1887, Landsberga.
- ¹⁶⁴ Fribergs huvudbyggnad stod oanvänd år 1809, medan den västra flygeln fungerade som bostad åt ägaren, se brandförsäkring 07726, BrFV, och detsamma var förhållandet på Bjelkesta år 1832, se bouppteckning efter Mattias von Kjørning 1832, Svea Hovrätt, RA.
- ¹⁶⁵ Muntlig uppgift från före godsarrendator Bengt Sandqvist, som fått det berättat av sin farfar, arrendator på godset från år 1888.
- ¹⁶⁶ Svedelius (1935) s. 67ff.
- ¹⁶⁷ Se Hofrén (1937) s. 249.

KAPITEL 6. BOSTÄLLENA

1. Inledning

I det här kapitlet behandlas boställena, de gårdar som ägdes av staten men var upplåtna åt tjänstemän som skulle bruka och bebo dem. Som redan framgått fanns det i området tre olika typer av boställen: de militära som var anslagna åt officerare, de kyrkliga som nyttjades av kyrkoherdar och komministrar, och de civila för länsman och kronofogde.

Kapitlet kommer emellertid enbart att behandla de kyrkliga boställena, och då främst kyrkoherdarnas gårdar, och detta av framförallt två anledningar. Dels var den övervägande delen av boställena just kyrkliga. Av de 17 boställen som fanns i häradet var 10 avdelade till kyrkoherdar och komministrar. Dels var de egentligen de enda boställen som verkligen var bebodda av sina innehavare mer stadigvarande, vilket rimligtvis måste ha inneburit att innehavarna hade ett intresse av att utforma bebyggelsen.

Den korta genomgången i kapitel 3 visade att det inte finns särskilt mycket forskning om hur bebyggelsen på de statliga boställena såg ut och utvecklades. De få verk som utkommit har, med få undantag, främst behandlat bostädernas/mangårdarnas arkitekturhistoria där fokus har legat på planlösningar, fasader och de närmaste omgivningarna.

För uppländsk del är dock forskningsläget osedvanligt gott genom en initierad och noggrann genomgång av prästgårdars bebyggelse som gjordes på 1970-talet, baserad på både syneprotokoll och bevarade byggnader.¹ I denna visades att prästgårdarnas bebyggelse under 1700- och 1800-talet utvecklades på ett sätt som påminde om den herrgårdarna gick igenom vid samma tid. Gårdarnas oregelbundenhet omvandlades till en mer arkitektoniskt medveten utformning och bostäderna fick sexdelade planlösningar,

brutna tak, och ljusa fasader. Byggnaderna blev generellt sett mer påkostade, större och mer herrgårdslika.

En liknande utveckling ägde rum på de skånska prästgårdarna, en process som skall förstås mot bakgrund av prästernas mer betydelsefulla roll i samhället, och därmed behovet av en ny typ av ståndsmässig bebyggelse som bröt mot en äldre, mer agrar byggnadsstil.² I takt med att kraven på prästers, tjänstemäns och officerares yrkesutövning skärptes, som yrket professionaliserades, ökade deras krav på bostadsstandard. Från 1700-talets mitt allt blev de i allt större utsträckning statsmaktens förlängda arm på landsbygden med krav på att förse överheten med statistikuppgifter, läsa upp kungörelser och vara ordförande i sockenstämmorna – en syssla som med tiden blev allt mer betungande och innefattade fattigvård, skolväsande, sockenmagasin etc.³

Som jag nu skall visa genomgick boställena i Lagunda en liknande utveckling, men som i förra kapitlet är det boställena i sin helhet som skall undersökas, och inte bara bostäder och mangård. Och som i förra kapitlet är det naturligtvis förändringarna i jordbruk, arbetsorganisation och hushåll som i första hand kommer att beaktas. Som jag kunde visa var emellertid förändringarna inte särskilt omfattande på kyrkoherdeboställena. Nyodlingen var fram till 1800-talets mitt mycket blygsam, och det var först därefter som arealen åker vidgades. Prästhushållen minskade också i storlek under perioden, från omkring 12 personer till 6, vilket till övervägande del berodde på att tjänstefolket blev färre. Antalet pigor minskade från 3 till 2 och drängarna från 3 till 1. I hushållet boende adjunkter blev också allt ovanligare. Till en del berodde denna reduktion på att prästgårdarna började arrenderas ut, vilket blev vanligare under 1800-talets sista decennier. Arrendatorn med hushåll och anställda var dock inte alltid bosatta på prästgården.

Man bör också ha i åtanke att bebyggelsen var reglerad genom s.k. förordningar, vilka stadgade byggnadernas antal och utseende och vilka som skulle uppföra resp. underhålla dem. Förordningarna var till en början inte särskilt detaljerade, men blev från och med 1727 års förordning mer specifika och stipulerade utöver antalet byggnader även i viss mån manbyggnadernas storlek och avstånd till övriga byggnader.⁴ Ekonomibyggnaderna däremot skulle uppföras enligt den lokala byggnadstraditionen. Vad gäller uppförandet av byggnader och underhållet svarade sockenbönderna för byggandet av bostaden samt ungefär hälften av husen i man- och ladugård, och kyrkoherden för resterande delen av husen, samt för underhållet av samtliga hus. För att kontrollera att de efterlevde bestämmelserna genomfördes regelbundna

besiktningar, s.k. syner. Synerna utfördes av en synenämnd som bestod av representanter för Kronan, stiftet/regementet, betrodda bönder och, i förekommande fall, av- och tillträdare. Vid varje syn upprättades protokoll med detaljerade beskrivningar av varje byggnad, dess skador och kostnadsberäkningar för åtgärdandet.⁵

I vilken mån förordningarna påverkat utformandet av kyrkoherdarnas bebyggelse återkommer jag till mot slutet av kapitlet.

Materialet

Källsituationen för boställena är utomordentligt god då syneprotokollen är många och ofta mycket detaljerade. Antalet protokoll varierar beroende på hur ofta de enskilda boställena bytte innehavare, men genomsnittet för de boställen som behandlas här är omkring 10 mellan åren 1700 och 1900.

Protokollens källvärde är genomgående högt, men varierar över tid. I de äldre protokollen saknas t.ex. ofta mer exakta måttangivelser, medan de kan vara ytterligt detaljerade i övrigt och beskriva t.ex. den fasta inredningen i bostadshuset. I 1800-talens protokoll är däremot husen väl beskrivna men protokollen är vanligen mer schematiska till sin karaktär. Vid sidan av redogörelserna förekommer naturligtvis också förslag på reparationer, om- och nybyggnader samt kostnaderna för dessa.

Ett problem med framförallt 1800-talens protokoll är att de s.k. överloppshusen – innehavarnas egna byggnader – inte är beskrivna, detta eftersom de helt enkelt inte berördes av boställsförordningarna. I bästa fall finns det med en uppräknig över deras antal och funktion, men oftast saknas de helt och hållet. Genom kompletterande källmaterial i form av bouppteckningar, där överloppshusen ibland värderats, och kartor framgår dock att antalet sällan var särskilt stort, ofta inte fler än ett par stycken. Vissa undantag fanns dock. Långtora kyrkoherdeboställe hade t.ex. under 1800-talet hela 11 byggnader utöver de lagstadgade, däribland en flygelbyggnad.

Ett annat problem som framförallt gäller protokoll från kyrkoherdeboställena var att byggnaderna där från och med 1700-talets slut börjar räknas upp efter de byggnadsskyldige, med socknarnas hus först och kyrkoherdens sedan. I tidigare protokoll listades husen i den ordningen de stod, och med angivelser om hur de låg i förhållande till varandra. I de senare saknas ibland sådan detaljerad information, men genom att använda sig av uppgifterna i de äldre protokollen, av kartmaterial samt av den dokumentation som Nordiska museet gjorde av prästgårdars byggnadsbestånd på 1920-talet, går det dock ändå att få en god bild av gårdarnas form och byggnader.

Liksom i förra kapitlet har jag även nyttjat bouppteckningar för att

komma åt bostadshusens funktionsindelning, och jag har även i viss mån nyttjat memoarer som behandlat levernet i 1800-talets mälardaliska prästgårdar.

2. Gårdsform

Prästgårdarnas bebyggelse var precis som på herrgårdarna uppdelade i tre delar; *mangården*, *ladugården* och byggnaderna *utom gården*. De sistnämnda var dock mycket få till antalet och kommer i fortsättningen inte att beröras närmare. Precis som på herrgårdarna rörde det sig främst om sådana som av brandsäkerhetsskäl var placerade på avstånd från bebyggelsen. En badstuga fanns på varje prästgård under hela 1700-talet och fram till 1800-talets mitt, då de revs bort.⁶ Även prästhushållen började alltså köpa in lin, istället för att odla den själv. Under 1700-talet förekom också enstaka kölnor, bodar och lider "utom gården", men de var sedan sällsynta. Prästgårdarna hade med andra ord inte den stora uppsättning fristående byggnader som fanns på herrgårdarna i form av bränneri, spannmålsbod, stall etc. Funktionerna var istället samlade i man- eller ladugård.

Mangård och ladugård låg på prästgårdarna ofta ganska nära varandra, liksom vid herrgårdarna på en höjd i landskapet och i centrum av odlingsmarkerna. Tyvärr är mer detaljerade kartor sällsynta, men de få som finns avslöjar att avståndet mellan man- och ladugård under 1700- och 1800-talet i regel var ganska litet. Syneprotokollens uppgifter om byggnaders läge i förhållande till varandra, liksom den bevarade bebyggelsen, motsäger inte heller detta. I vissa fall var de endast åtskilda av ett stall och några bodar, en ordning liknande den som förekom på bondgårdar.⁷ Här fanns med andra ord inte den tydliga distans mellan "rena" och "smutsiga" funktioner som var så tydlig på herrgårdarna.

Men det är troligt att avståndet mellan man- och ladugård ökade med tiden, eller åtminstone markerades tydligare. I protokollet omnämns till exempel allt oftare spjälstaket kring mangården⁸, och det är också tydligt att trädgårdarna som låg i mangårdarnas närhet med tiden bredde ut sig allt mer (se nedan). Ett kyrkoherdeboställe med ovanligt stort avstånd mellan man- och ladugård var det i Biskopskulla där avståndet dem emellan också vidgades vid två tillfällen, först på 1680-talet och sedan i början av 1800-talet. Fram till 1680-talet låg mangården inklämd mellan ladugården i söder och bogårdsmuren i norr. Från denna plats flyttades sedan mangården till en plats öster om ladugården, och i anslutning därtill planterades en stor trädgård.⁹ I början av 1800-talet låg man- och ladugård ännu på samma

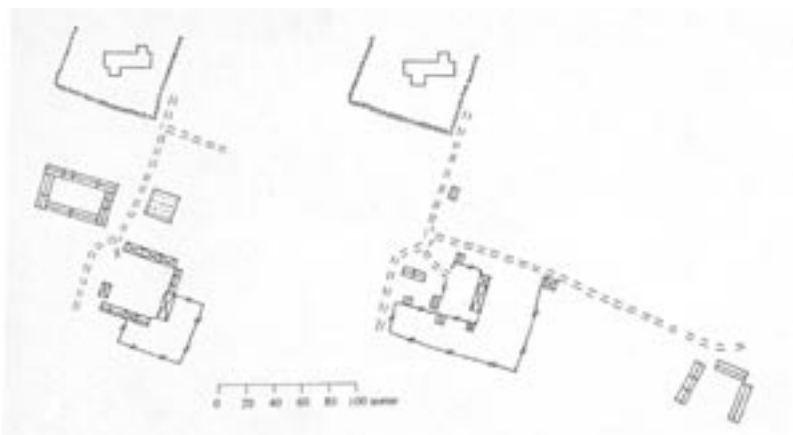

Fig. 6:1. Biskopskulla kyrkoherdeboställe, Biskopskulla socken, i början av 1700-talet och vid 1800-talets mitt. Mangården blev precis som de flesta andra prästgårdar allt mer uppstramad och symmetrisk under 1700-talet. Ladugården flyttades bort från mangården i början av 1800-talet, något som dock var ovanligt. Källa: kartor 1690, 1768, och 1825, LMV, prästgårdsarkivet, NM, samt syneprotokoll i församlingsarkivet, ULA.

sätt, avskilda av en väg, men sedan flyttades ladugården till en ny plats 150 meter därifrån, till ”ett förmonligare ställe” på ett impediment öster om mangården.¹⁰

Men utvecklingen på Biskopskulla var som sagt av en ovanlig art. Även trädgården i Biskopskulla var mer omfattande än på de flesta andra boställen, planterad redan på 1690-talet. Annars var trädgårdar något som blev vanligare först under 1700-talet (tabell 6:1).

Tabell 6:1. Förekomst av trädgårdar på sex prästgårdar 1740–1900

År	Humleg.	Trädgård	Kommentar i protokollen
1740	4	3	2 av dem mycket små
1780	1	4	2 av dem förbättrade
1820	4	6	1 är utvidgad
1860	1	6	2 är utvidgade
1900	0	6	

Anm: Humleg. = humlegård. Källa: syneprotokoll, ULA.

Ännu år 1740 fanns till exempel trädgårdar bara på omkring hälften av stäl-
lena, och de var till sin utformning ganska obetydliga med endast ett fåtal

fruktträd planterade. De utvidgades emellertid gradvis under 1700- och 1800-talen och fick under 1800-talets senare del även ett större inslag av parkkaraktär med slingrande gångar, bersåer etc. Redan vid 1700-talets slut förekom dock att gårdarna var smyckade med planterade lövträd omkring mangården.¹¹

Humlegårdar fanns för det mesta hos kyrkoherdarna, men dess ställning var vacklande. Mot slutet av 1700-talet odlades humle på endast ett av fyra boställen, en odling som visserligen ökade något igen, men slutligen upphörde för gott före 1800-talets mitt. Humlegårdarna försvann med andra ord något senare här än på herrgårdarna. I ett protokoll från Långtora boställe omtalas anledningen: de nödvändiga humlestörarna ansågs vara för dyra i inköp.¹²

3. Ekonomibyggnaderna

Ladugårdarna var under 1700-talet vanligen kringbyggda med timrade byggnader under halmtak. De innehöll precis som på herrgårdarna olika typer av djurstallar och förvaringshus. Uppsättningen byggnader var ungefär densamma under hela perioden. Där brukade finnas omkring två *fåhus* – socknen och prästen skulle svara för var sitt – vilka dock vanligen var sammanbyggda under ett taklag. Vidare fanns alltid ett *svinhus* och ett *fårhus*, båda två ganska små och låga. *Stall* var däremot sällsynta, utan ingick vanligen i mangårdarna. Omkring två *lador* var det vanliga, vilka dock blev något färre med tiden. *Bodar* och *lider* var ovanliga vid 1700-talets början med förekom sedan allt oftare.

Liksom på herrgårdarna blev ladugårdarna med tiden något mer öppna, men antalet byggnader förblev här närmast konstant – omkring 7 byggnader – och det var aldrig frågan om en uppsplittring utan de låg ofta ganska samlade. De agrara förändringarna var ju inte heller särskilt stora på prästgårdarna.

Den enda mer påtagliga förändringarna när det gäller byggnadernas antal var att ladorna blev något färre, vilket hörde samman med avskaffandet av spannmålstiondet. Varje prästgård hade i början av 1700-talet en eller två tiondelador beroende på pastoratets storlek, och de var alltid placerade i ladugården, samt i förekommande fall vid den andra kyrkan. I Giresta pastorat fanns t.ex. en i ladugården vid själva prästgården i Giresta, och den andra vid Gryta kyrka. Men redan kring 1700-talets mitt började kyrkoherdarna göra överenskommelser med bönderna om att tiondet skulle levereras i penningar eller tröskad säd istället, varför tiondeladorna

blev överflödiga och revs ned eller såldes. De sista tiondeladorna försvann kring 1850.¹³

Däremot framgår det tydligt av protokollen att byggnaderna sedan tidigare genomgick en form av modernisering, liknande den på herrgårdarna. Redan före 1700-talets mitt började man gå ifrån foderhus till förmån för foderskullar, i synnerhet var detta vanligt i stallarna.¹⁴ Skullgolven utgjordes fram till 1800-talets första hälft av gärdsle, kluvet virke, men blev sedan i allt större utsträckning utbytt mot brädgolv, och istället för stegar till skullarna byggdes trappor upp.¹⁵ Enstaka fähus och stallar började också från 1800-talets första hälft förses med fönster, istället för gluggar.¹⁶ Vid slutet av seklet förekom fönster mer allmänt även i får- och svinhus.

Tabell 6:2. Byggnadsyta samt bredd, höjd upp till takfoten och längd i vissa ekonomibyggnader på fyra kyrkoherdeboställen.

År	Yta (kvm)			Största mått (m)		
	Fähus	Stall	Lador	Bredd	Höjd	Längd
1740	60	60	250	7,2	2,7	26
1780	60	-	270	7,2	3,4	28
1820	70	60	300	7,5	3,4	28
1860	80	60	280	8,4	3,4	29
1900	70	60	290	8,9	5	31

Källa: syneprotokoll. Anm: Ytorna jämna avrundade till jämna tiotal.

Från 1800-talets första hälft började sedan jordbruket att expandera även på prästgårdarna, och åkerarealen blev långsamt större. Först nu blev också byggnaderna gradvis något större genom att de gjordes bredare, högre och längre. Mest ökade ladornas yta, även om detta inte framgår av tabellen, då denna även räknar in tiondeladorna, vilka ju försvann. De bredaste husen var vid 1700-talets mitt 7 meter, i slutet av 1800-talet närmare 9 meter, men längden översteg sällan 30 meter (tabell 6:2).

Större än så blev inte heller prästgårdarnas ekonomibyggnader, men så var de också ännu på 1890-talet uppförda i liggande timmer under halmtak. Här skedde alltså inte en övergång till en nyare typ av byggnader som på herrgårdarna. Dessa kom mycket senare, först på 1930-40-talen.¹⁷

Även om prästgårdarnas ekonomibyggnader inte förändrades särskilt mycket storleksmässigt, så framgår i alla fall av protokollen att det skedde ständiga om- till- och nybyggnader. I förra kapitlet nämnde jag att livslängden på de timrade husen ofta var begränsad, endast omkring 40 år,

Fig. 6:2. En del av ekonomibygnaderna i ladugården på Holms kyrkoherdeboställe, Holms socken. Så här såg de flesta ekonomibygnader ut under hela 1700- och 1800-talen. Närmast i bild vagnshus/redskapslider och stall, båda uppförda år 1834, och därefter en lada byggd omkring 1870. Foto: Lindros 1927, Nordiska museet, Prästgårdsarkivet 164. V. ö.

och så var fallet även på prästgårdarna. Den genomsnittliga åldern låg på omkring 45–50 år. Vissa byggnader kunde bli upp emot 150 år, men detta hörde definitivt till ovanligheten. Kortast livslängd hade naturligtvis få-, svin- och färhus som i vissa fall inte blev äldre än 15 år innan de fick bytas ut. Av intresse att notera är att även byggnader med ”torra” funktioner, såsom spannmåls- och visthusbodar inte nödvändigtvis stod särskilt länge.

Tabell 6:3. Byggnaders livslängd i man- och ladugårdar på kyrkoherdeboställen 1730–1900. Avrundat till jämna 10-tal år.

Plats	Hus	Protok.	År 1800	År 1900
Ladugård	Redskapslider	40	40	40
	Lada	50	60	40
	Stall	50	40	50
	Svinhus	50	40	30
	Fähus	30	40	20
Mangård	Drängstuga	60	50	40
	Bryggghus	40	40	60
	Visthusbod	70	50	70
	Spannmålsbod	60	40	50

Källa: syneprotokoll. Anm: Protok: Livslängd enligt uppgifter om bygg- och rivningsår för enskilda byggnader i protokollen under 1730 till 1900. År 1800 och 1900: byggnaders ålder år 1800 och 1900, enligt protokollen.

Ladugårdarna på kyrkoherdeboställena förändrades som synes inte särskilt mycket. Dess läge, storlek och utformning var ungefär densamma perioden igenom. Först när åkerarealerna började utvidgas mot 1800-talets mitt blev också byggnaderna något större.

4. Mangården

Om förändringarna var relativt få i ladugårdarna så var de desto större i mangårdarna. Vid 1700-talets mitt var mangårdarna ännu ganska oregelbundet utformade med en rad timrade bostadshus, bryggghus, bodar och lider uppradade kring gårdstunet, alla under torv-, bräd- eller halmtak, för att sedan erhålla en mer herrgårdsmässig prägel.

Mest utmärkande var att antalet byggnader långsamt blev allt färre. Vid mitten av 1700-talet fanns i genomsnitt drygt 10 hus i mangårdarna vid sidan av själva manbyggnaden. Där brukade finnas omkring två *bostadshus* – däribland en *drängstuga* med ett eller två rum – ett *bryggghus*, två till tre *bodar* för förvaring av spannmål och matvaror, ett *lider*, ett *stall* och ett *svin-* och/eller *hönshus*. I slutet av 1800-talet var omkring sju byggnader det normala.

Ett exempel på hur det kunde se ut vid 1700-talets början är kyrkoherdebostället i Biskopskulla. Mangården här bestod av hela 12 byggnader, varav hälften utgjordes av bostadshus. De var ordnade på så sätt att norra sidan av mangården hade tre ”byggningar” som innehöll bostadsrum och en bagarstuga, alla låga timrade byggnader under torvtak och med blyinfattade fönster. I öster låg sedan två lider och en bod samt själva prästbostaden, och i söder ett portlider, drängstuga, redskapsbod, hemlighus och ett mindre bostadshus.¹⁸ Denna relativt slutna mangård fick sedan en mer öppen karaktär decennierna kring 1700-talets mitt.¹⁹ Omkring 1770 fanns där endast sex byggnader kvar, de flesta relativt nyuppförda.²⁰ Öster ut låg som förut själva prästbostaden, rödfärgad under ett brutet brädtak, och vid södra gaveln stod en enkelstuga med en sal och en kammare i. Ytterligare en bit söderut låg gårdens drängstuga. Framför bostaden fanns sedan tre hus; på södra sidan en spannmålsbod och bryggghuset, och på den norra sidan en visthusbod. De båda bodarna låg nästan mitt emot varandra och hade ett liknande utseende; mangården hade därmed fått en mer regelbunden och symmetrisk form. Den öppnare gårdsbilden förbättrade också brandsäkerheten, något man propagerade för i förordningarna.²¹

Allt öppnare mangårdar med allt färre byggnader ordnade mer symmetriskt är också kännetecknande för samtliga kyrkoherdeboställen under 1700-talets andra hälft, och med detta tillkom också spjälstaket mellan

husen och mot entrésidan på mangården. Exteriört skedde inte särskilt mycket. Byggnaderna fortfor att vara uppförda i liggande rödfärgat timmer, men drängstugor och bryggghus försågs inte sällan med panel. Taken erhöll också allt efter som en mer påkostad täckning, som på herrgårdarna. Torv- och halmtaken ersattes under 1700-talets andra hälft allt oftare av bräddtak, som under 1800-talets första hälft belades med tegel. Byggnader med hög status, såsom spannmåls- och vishusbodar, kunde också förses med brutna tak i början av 1800-talet.²²

De hus som försvann från mangården var främst svin- och hönshus, lider samt enstaka foderhus, det vill säga funktioner som hade en mer uttaland agrar koppling. I Biskopskulla flyttades även gårdens drängstuga ut och placerades mellan man- och ladugård.²³

Det är alltså samma typ av utveckling som ägde rum på herrgårdarna. Men till skillnad mot herrgårdarna förblev stallen ofta kvar i kyrkoherdeboställets mangårdar. Att stallfunktionen gärna behölls i mangårdens närhet framgår till exempel av utvecklingen på Biskopskulla. Ladugården flyttades här bort ca 150 meter, och andra funktioner med agrar anknytning lämnade också mangården. Men stallet blev kvar strax utanför mangården, i ett slags stallgård tillsammans med ett vagnshus och svinhuset.

Även antalet bostadshus blev färre, vilket jag återkommer till längre fram.

I de fall en prästgård var utarrenderad bör ett av bostadshusen ha varit upplåtet åt brukaren med hushåll, om arrendatorn nu önskade bo där. De flesta av dem var emellertid bosatta på egna gårdar; fast boende brukare verkar ha blivit vanligare först en bit in på 1900-talet.²⁴ Endast en för ändamålet specifik arrendatorsbostad är känd, och det är från Biskopskulla, där prästgården var utarrenderad under ett par decenniers tid i början av 1800-talet.

Med en fast boende arrendator förändrades delvis mangårdens bebyggelse. Gården fick i och med detta hysa två hela hushåll med behov av utrymme. På Biskopskulla blev spannmålsboden omvandlad till en extra vishusbod, och en större spannmålsbod uppfördes utanför mangården. En ny större källare tillkom också.²⁵ När gården sedan i början av 1900-talet blev permanent utarrenderad byggdes drängstugan om till arrendatorsbostad.²⁶ Kyrkoherden behöll dock för eget bruk byggnaderna i stallgården, vilka kompletterades med ett litet fähus för några kor.

Sammanfattningsvis genomgick mangårdarna ungefär samma utveckling som på herrgårdarna. Byggnaderna blev allt färre, och "smutsiga" funktioner

flyttades bort. Stallet förblev dock kvar i mangården, och blev inte som på herrgårdarna bortflyttat till ladugården. Till en del kan detta haft sin grund i hästarnas höga symbol- och ekonomiska värde, men man får också ha i åtanke att prästgårdarnas anställda var få, och alla var bosatta i mangården. Drängarna, som kan förmodas ha haft hand om hästarna, behövde ha nära till hästarna för deras skötsel.

5. Manbyggnaden

Som redan framgått fanns det vid prästgårdarna flera bostadshus. Vid sidan av den egentliga prästbostaden, som bekostades av sockenbönderna, fanns också alltid en drängstuga, som kyrkoherden skulle bygga. Men under 1700-talet, och även i viss mån under 1800-talet, var det vanligt förekommande med extra bostadshus som antingen av hävd räknades som laga hus, eller ägdes av innehavarna. Som framgick av förra avsnittet fanns på Biskopskulla hela fem bostadshus utöver själva manbyggnaden. Fittja prästgård hade år 1739 fyra: en prästbostad bestående av en stuga med två kammare och förstuga, och bredvid denna tre mindre bostadshus, varav den första fungerade som köksbyggnad, och de andra tillsammans innehöll stuga, sal och tre kamrar.²⁷ 40 år senare fanns där på gården ett separat hus med ett speciellt skrivrum.²⁸ Långtoras prästbostad av år 1766 bestod av sal, kök och tre kamrar, samt ett timrat rum bredvid drängstugan för hjälppräster.²⁹

Prästgårdarnas olika bostadsfunktioner var med ord spridda på flera olika håll i mangårdarna. Till en del berodde nog detta på byggnaderna var en rest från en äldre, av staten mindre reglerad, typ av prästgårdar där prästerna och bönderna mer fritt kom överens om hur bebyggelsen skulle utformas. Men en bidragande orsak var nog också det faktum att prästgårdarna vid denna tid kunde hysa flera hushåll. Det var till exempel inte ovanligt att en föregångarens änka bodde kvar och bildade ett eget hushåll med barn och tjänstefolk. Dessutom förekom som jag visade i kapitel 4 också egna hushåll bland adjunkterna, och i några fall verkar även klockare varit bosatta på prästgårdarna.

Från och med 1700-talets mitt blev det dock mer ovanligt med flera hushåll boende på gårdarna, samtidigt som kraven på bättre och mer representativa bostäder synes ha ökat från prästernas håll. Bostäderna var ännu kring 1700-talets mitt tämligen enkla. De var naturligtvis timrade och rödfärgade, men hade vanligtvis torv- eller brådtak. Invändigt hade de parstugeplaner och fönstren var få till antalet, små och blyinfattade.

Gradvis började nu en ny typ av bostäder uppföras, en större bredare

typ med sexdelad planlösning, dvs. en planlösning av samma typ som på herrgårdarna. Generellt sett började de byggas redan på 1720-talet³⁰, men i Lagunda uppfördes de mer allmänt från 1750-talet. Ja, faktum är att samtliga kyrkoherdeboställen i området försågs med denna typ av bostad mellan åren 1740 och 1785, alla ungefär lika stora, mätandes omkring 16 x 7,5 meter, och försedda med förstuga, sal, kök och två eller tre kamrar.³¹ Exteriört sett var de också något högre än sina föregångare, med de hade fortfarande endast rödfärgade timmerväggar. Ett undantag var Fittja prästgård som när manbyggnaden byggdes år 1752 försågs med reveterade fasader, som dock föll ned efter bara några år.³²

Liksom på herrgårdarna hade de byggnader som var uppförda före 1700-talets mitt en ganska kort livslängd, endast omkring 50–60 år. De som uppfördes senare stod betydligt längre, vissa av dem ännu idag efter över 200 år. Undantag fanns dock. Manbyggnaden på Fittja var till exempel år 1827 endast 43 år gammal, och så medtagen att en ny borde uppföras. Men den fick stå kvar, och skulle istället repareras, eftersom det var för dyrt att bygga nytt.³³

Fig. 6.3. Manbyggnad, mangård och del av ladugården på Holms kyrkoherdeboställe, Holms socken. Manbyggnaden på Holm uppfördes år 1780, och var av den typ som förekom på samtliga kyrkoherdeboställen; en byggnad i en våning med sexdelad planlösning under brutet tak. Bredvid manbyggnaden ligger spannmålsboden byggd år 1833 och visthusboden, uppförd omkring år 1770. Bakom dessa skymtar ladugården. Foto: Lindros 1927, Nordiska museet, Prästgårdsarkivet 164. V. w.

Bostäderna fortfor att se ut på detta sätt under nästan hela 1800-talet med några små ändringar. Några av dem ersattes med nya, men då av samma typ och storlek.³⁴ Fasaderna var vanligen panelade och rödfärgade, men det blev från 1820-talet, och i synnerhet 1860–70-talen, allt vanligare med reveterade eller målade fasader.³⁵ Redan decennierna kring år 1800 blev det vanligare med brutet tak och under 1800-talets sista årtionden försågs flera av dem med några tillbyggda rum, oftast ett kök med separat köksingång.

Det brutna taket hade säkerligen ett värde som social markör. Taktypen var som framgick av förra kapitlet en under 1700-talet omisskännlig högreståndsföreteelse som introducerats på de svenska herrgårdarna vid 1700-talets mitt, i Lagunda från 1770-talet.

Men som jag hävdade i förra kapitlet kan det brutna takets popularitet även hänga samman med dess praktiska fördelar, nämligen att det kunde inrymmas bostadsrum under det, rum som kunde värmas upp av samma skorstensstockar som rummen nedanför. På herrgårdarna blev det ju också allt vanligare med vindsrum från slutet av 1700-talet och så var fallet även på prästgårdarna. För när det brutna taket slog igenom började det genast inredas vindskamrar. Och när detta blev möjligt flyttades rummen in från de separata bostadshusen i mangårdarna (tabell 6:4). Antalet bostadsrum förblev alltså detsamma på prästgårdarna, omkring 11, men allt fler förlades inne i själva manbyggnaden.

Tabell 6:4. Antalet bostadsrum i manbyggnad och övriga bostadshus på sex prästgårdar 1740–1900, i medeltal exklusive drängstugorna.

År	Manbyggnaden			Rum i mangården	Summa
	Bottenv.	Vinden	S:a rum		
1740	6	1	7	4	11
1780	6	1	7	3,5	10,5
1820	7	1,5	8	2	10
1860	7	2,5	9	2	11
1900	8	2,5	10,5	1	11,5

Källa: syneprotokoll, ULA.

Som framkom i förra kapitlet var en mycket viktig anledning till koncentrationen av bostadsrum möjligheten att minska kostnaderna för uppvärmning. Även prästgårdarna fick av allt att döma en högre bostadsstandard. Ytterväggarna var från och med 1700-talets andra hälft alltid panelade,

och omkring sekelskiftet 1800 omnämns också att väggarna börjat rappas invändigt, vilket gjorde väggarna tätare. Rappade innerväggar omnämns på alla prästgårdar från och med 1800-talets början, men inte tidigare. Detta skulle i och för sig kunna vara ett utslag för att protokollen från och med nu blev mer detaljerade, men detta är inte troligt, eftersom det i tidigare protokoll ibland finns beskrivningar av innerväggar såsom klädda med papperstapeter eller endast målade. Nya större fönster med träspröjsar sattes också in istället för de små blyspröjsade.

Tabell 6:5. Interiöra förändringar i medeltal på prästgårdar 1740–1900.

År	Antal rum	Spisar	Kakelugnar	Nyheter i inredningen
1740	7	6	0,5	Enstaka bröstpaneler
1780	7	3	3	
1820	8	1	4	Rappade väggar, tapeter
1860	9	1	4,5	Pappspända tak
1900	10,5	1	5	

Källa: syneprotokoll, ULA.

Kakelugnar började också ersätta de öppna spisarna (tabell 6:5). Redan kring 1700-talets mitt fanns enstaka kakelugnar på prästgårdarna, grönglaserade, men förmodligen av en enklare typ med endast en rökgång. Från och med 1700-talets andra hälft installerades sedan allt fler kakelugnar. År 1780 fanns i genomsnitt tre ugnar, år 1820 fyra, och år 1890 fem. De gröna ersattes under 1800-talet av vita ugnar. De öppna spisarna försvann i motsvarande takt.

Boendet

Hur prästhushållet valde att disponera sina bostäder är tyvärr svårare att få grepp om då protokollen endast undantagsvis avslöjar rummens funktioner och ytterst få bouppreckningar är uppställda rumsvis. Först från 1800-talets mitt börjar både protokoll och uppteckningar bli mer detaljerade. Det finns här alltså inte möjlighet att analysera förändrade bostadsvanor med samma precision såsom skedde i förra kapitlet.

Att prästgårdarna vanligen innehöll sal, kök och några kamrar har ju redan framgått. Av 1700-talets prästgårdar finns det endast en som är någorlunda väl beskriven, och det är Holms prästgård år 1749 där bouppreckningen efter kyrkoherdehustrun Justina Holm är förd rumsvis.³⁶

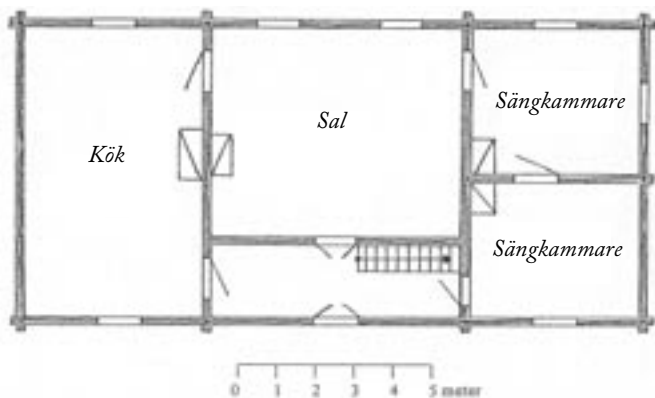

Fig. 6:4. Manbyggnaden på Holms kyrkoherdeboställe, Holms socken, som den var disponerad vid mitten av 1700-talet. Manbyggnaden hade som de flesta andra manbyggnader en sexdelad planlösning med sal i mitten, kök i ena änden och sängkammrar i den andra. Källa: syneprotokoll, Holms församling 1751, ULA, samt bouppteckning Justina Holm 1749, LH, ULA.

Bostaden i Holm hade, precis som de övriga prästgårdarna, en sexdelad plan, med sal i mitten som nyttjades till matsal, två kammare till höger som var sängkammare, och ett stort kök till vänster som bl.a. innehöll sängar för tjänstefolket. På gården fanns en flygelbyggnad med en sal, även den inredd med en säng, samt en kammare som att döma av inredningen användes till förråd och mjölkammare. Det stora flertalet av rummen vid sidan av sal och kök hade alltså funktionen som sovrum.

Spridda uppgifter i andra bouppteckningar från 1700-talet (av typen ”skåpet i salen”, ”tapeter i gästkammaren”) omnämner att en av kamrarna kunde vara avsedd för hustrun i huset. I Giresta fanns 1753 en *fruns kammare* och i Nysätra 1777 en *pastorskans kammare*.³⁷ Möjligen indikerar detta att det vid denna tidpunkt förekom en uppdelning av bostaden i en manlig och en kvinnlig avdelning såsom på herrgårdarna. Några sviter med både förmak, sängkammare och kabinett var det dock säkerligen aldrig frågan om; därtill var husen alldeles för små. Förmodligen inskränkte sig uppdelningen till varsin sängkammare.

Sovplatser fanns naturligtvis också i köket, för tjänstefolket. I protokollet från 1700-talets mitt omnämns ofta den väggfasta inredningen i köken, som förutom sängar även bestod av hyllor, bord, och säten.³⁸

Rumsutnyttjandet synes dock ha förändrats något under de följande 100 åren. 1800-talets prästbostäder hade ju fler vindsrum, som enligt bouppteckningarna vanligen tjänstgjorde som sovrum/gästrum. I övrigt var bostä-

derna disponerade på ungefär samma sätt med en sal i mitten, ett kök med kökskammare på ena gaveln och två bostadsrum på den andra gaveln.

En möjlig skillnad mellan bostäderna av år 1750 och 1850 var dock att rummen verkar ha fått en mer renodlad funktion än tidigare, en utveckling liknande den på herrgårdarna, en funktionsuppdelning som sedan accentuerades ytterligare under senare delen av 1800-talet (tabell 6:5).

Salen var som förut främst avsedd till att vara matsal, vilket framgår av bouppteckningarna. Flera memoarförfattare uppger också att den hade funktionen av en daglig matsal där familjen med de närmast åt.³⁹ Men liksom på herrgårdarna kunde salen även nyttjas till annat; på en prästgård fungerade den till exempel som skolrum.⁴⁰ En särskild betydelse hade också salen som andaktsrum; här samlades hushållet varje morgon till andakt innan dagens arbete påbörjades.⁴¹

I bouppteckningar från 1800-talets mitt och framåt omnämns också alltid ett *förmak* som var möblerat med endast sittmöbler.⁴² Förmodligen installerades de första förmaken mot slutet av 1700-talet, för i flera bouppteckningar börjar nu soffor och fåtöljer finnas med i uppteckningarna.⁴³ Prästbostäderna fick alltså ett extra sällskapsrum utöver salen, och det finns därmed en tydlig parallell till den utvidgning av sällskapsrum som ägde rum på herrgårdarna vid samma tid. Förmaket eller salongen, som det ibland kallas, var precis som på herrgårdarna dyrbart möblerat och stod också oanvänt långa perioder med möblerna täckta av överdrag.⁴⁴

Betydelse av ett ökat sällskapsliv under 1800-talets första hälft är också synbar i bouppteckningarna. Antalet soffor, stolar och bord ökade rejält under 1800-talet.

Tabell 6:6. Möbelbeståndet i medeltal på kyrkoherdeboställen mellan åren 1740 och 1900.

År	Skåp	Bord	Stolar	Sängar	Soffor	Speglar	Ur	Övr.	S:a
1740	6	5	40	3	0	4	1	5	64
1780	7	8	34	5	1	3	2	1	61
1820	8	7	36	5	2	3	1	1	63
1860	10	15	54	9	7	4	4	4	107
1900	18	19	64	5	8	4	2	8	128

Anm. Siffrorna avrundade till närmaste heltal. Källa: Bouppteckningar i LH, FII: a, ULA. Anm: För varje period har använts mellan 3 och 5 bouppteckningar. Skåp= skänkskåp, hörnskåp, chifffonjé, skänkar, byråer och kommoder.

Förmaket inrymdes ofta i ett av de gamla sovrummen nära salen. Samtidigt med detta verkar det också ha blivit vanligare med en gemensam *sängkammare* för kyrkoherden och hustrun, istället för skilda. Återigen alltså en tydlig likhet med utvecklingen hos de högre stånden.

Särskilda *skriv-, expeditions- eller arbetsrum* för kyrkoherden blev också vanligare under 1800-talet. Sådana fanns visserligen även tidigare – se t.ex. i Fittja här ovan där det fanns en skrivkammare ute på gården år 1779 – men förmodligen var det vanligare att man nyttjade en del av ett sovrum till arbetsrum, så var det t.ex. ordnat på Långtora år 1854.⁴⁵ I alla bouppteckningar förekommer också bokskåp, bokhyllor, skrivbord etc. Arbetsrummet kunde vara inhyst i ett rum nära förstugan, eller på vinden. Huvudsaken verkar ha varit att det var någorlunda lätt att nå utifrån, för som många memoarförfattare skriver besöktes kyrkoherdarna av en mängd personer dagligen, och ofta hölls det sammanträden.⁴⁶ I Biskopskulla försägs prästbostaden mot slutet av 1800-talet med en separat ingång till expeditionen.⁴⁷ En författare omtalar också att kyrkoherden hade en speciell sommarexpedition ute i en flygel.⁴⁸

Slutligen fanns i alla prästbostäder ett *kök*, ibland med en där bredvid ligande *kökskammare*. Liksom i 1700-talets bostadshus låg de i ett gavelrum, eller i en av hörnkamrarna mot gården. Mot slutet av 1800-talet blev det dock vanligare att husen utvidgades med en kökstillbyggnad på ena gaveln med separat ingång. I tillbyggnaderna fanns också utrymme för skaffereri

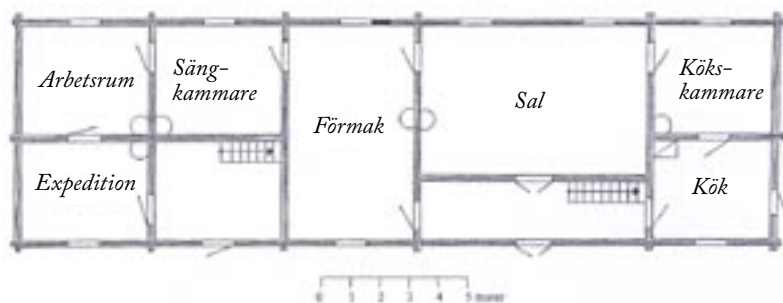

Fig. 6:5. Manbyggnaden på Biskopskulla kyrkoherdeboställe, Biskopskulla, som den var disponerad 1883. Den sexdelade planen som förut endast innehöll sal, sängkamrar och kök hade nu byggts till. I norra delen fanns nu ett arbetsrum med egen ingång där kyrkoherden kunde ta emot sina sockenbor, och södra delen var nu en mer utpräglad bostad för familjen med fler sällskapsrum än förut. Köket var nu förlagt till de södra rummen, och hade en speciell köksingång. Källa: syneprotokoll, Biskopskulla församling, ULA.

och förråd.⁴⁹ Liksom på herrgårdarna skall tillkomsten av dessa kök förmodligen inte bara ses som ett uttryck för en ökad klyfta mellan herrskap och tjänstefolk, utan också som en praktisk lösning för att underlätta för den reducerade personalstyrkan. Köket var i alla fall under 1800-talets sista decennier även matplatsen för de anställda.⁵⁰

5. Bostälленas bebyggelse

I det här kapitlet har jag undersökt bebyggelsen på häradets kyrkoherdeboställen. Boställena ägdes inte av innehavarna själva, utan var att betrakta som tjänstegårdar där avkastningen från jorden utgjorde en del av prästernas lön.

Bebyggelsens utformning reglerades via förordningar som upprättades av de kyrkliga myndigheterna. Enligt dessa förordningar skulle det på varje boställe finnas en ståndsmässig bebyggelse som stod i relation till hemmanets storlek och innehavarens befattning. För uppförandet svarade dels sockenbönderna, dels innehavarna själva, medan underhållet helt och hållet skulle skötas av kyrkoherdarna. Ekonomibyggnaderna skulle enligt förordningarna vanligen uppföras enligt den lokala traditionen, men på manbyggnaden ställdes det däremot mer specifika krav, krav som blev allt högre i takt med att prästernas ställning blev starkare i socknarna.

Utvecklingen på kyrkoherdeboställena i Lagunda påminner på flera sätt om den som tidigare studier visat. Gårdarna fick till exempel med tiden allt större och mer påkostade manbyggnader och fick i största allmänhet en mer ”herrgårdsmässig” prägel med en mer symmetrisk gårdsform.

Men jag har även kunnat visa på andra drag i bebyggelseutvecklingen som inte uppmärksammats tidigare, och som till stora delar hängde samman med utvecklingen inom jordbruk och hushåll. Som jag kunde visa var förändringarna här få före 1800-talets mitt; nyodlingen var mycket låg, och hushållen förblev ungefär desamma perioden igenom med familj, ett par pigor och ett par drängar. De sistnämnda blev dock något färre mot slutet, vilket främst berodde på att allt fler prästgårdar arrenderades ut till bönder.

I jämförelse med herrgårdarna förändrades också prästgårdarnas bebyggelse ganska litet, men utvecklingen på dem hade helt klart många beröringspunkter. Man- och ladugård låg på prästgårdarna tätt ihop, ibland endast åtskilda genom en stallbyggnad. Här skedde dock sällan flyttningar av ladugården som på herrgårdarna, men däremot verkar det som att gränsen man- och ladugård emellan markerades tydligare genom uppsättande av spjälstaket. En mer symmetrisk utformning blev också vanligare.

Någon splittring av bebyggelsen som på herrgårdarna var alltså ovanligt. Ladugårdarna såg nästan likadana ut hela tiden. Husen var uppförda i liggande timmer under halmtak, och hyste de vanliga funktionerna; fåhus, svin- och fårhus, lador och bodar. Storleken förblev också ungefär densamma, vilket visar hur nära kopplingarna var mellan jordbruket och ekonomibyggnaderna; nyodlingen på kyrkoherdeboställena var ju i det närmaste obefintlig före 1800-talets mitt. Precis som på herrgårdarna utvecklades dock ekonomihusen genom små förändringar. Foderskullar avlöste redan under 1700-talet foderhusen, och fönster blev vanligare i fåhus och stallar under 1800-talet.

I mangårdarna var förändringarna större. Bebyggelsen blev mer påkostad genom att husen rödfärgades, försågs med panel, och torvtaken ersattes av bräd- och tegeltak från slutet av 1700-talet.

Antalet byggnader blev också färre. Dels försvann en del svinhus och foderhus, det vill säga hus med anknytning till jordbruket. Den enda byggnad med mer agrar prägel som låg kvar i mangården var stallet. Anledningen torde vara hästarnas höga såväl ekonomiska som symboliska värde, men förmodligen var det även av praktiska skäl som hästarna fick vara kvar; de behövde utfodras och skötas av gårdens personal, som alla bodde i mangården.

Dels minskade antalet bostadshus. Vid 1700-talets början kunde det vid sidan av manbyggnaden finnas både två och tre bostäder, medan det 200 år senare vanligen endast fanns ett; drängstugan. Orsaken till denna minskning var inte att de anställda flyttades ut till särskilda arbetarbostäder som på herrgårdarna, utan att bostadsrummen i en allt större utsträckning förlades i manbyggnaderna. På prästgårdarna skedde ju heller aldrig någon omorganisation av hushållet som på herrgårdarna, vilket jag menade berodde på att jordbruket heller inte utvecklades. Perioden igenom ingick både drängar och pigor i prästhushållet och bodde också i manbyggnaden eller i dess omedelbara närhet.

Manbyggnaderna blev alltså allt större under 1700- och 1800-talen och som redan har framgått erhöll de också en mer påkostad arkitektur. De fick sexdelade planlösningar som på herrgårdarna, de panelades och rödfärgades, och från mitten av 1800-talet målades de också i ljusa kulörer.

Antalet rum i manbyggnaderna steg i genomsnitt från omkring 7 till 11 under perioden, och det finns när det gäller prästgårdarna en tydlig koppling mellan det brutna takets introduktion och ökningen av rumsantalet. När det brutna taket slog igenom från 1780–90-talen, inreddes genast fler vindsrum ovanpå. Förmodligen var det precis som på herrgårdarna en

önskan att värma upp fler rum med samma skorstenstockar, vilket sparade både uppvärmningskostnaderna, och underhållet av skorstenar.

Inomhusklimatet förbättrades även genom att kakelugnar ersatte de öppna spisarna, och från sekelskiftet 1800 började också väggarna rappas invändigt.

Det är dessvärre svårare att få grepp om hur prästhushållet nyttjade manbyggnaden. Drängarna sov i drängstugan ute i mangården, och pigorna i köket och kökskammaren. Men mycket tyder på att prästgårdarna genomgick en utveckling liknande den på herrgårdarna. Kring 1700-talets mitt synes kyrkoherden och hans hustru haft separata sängkammrar, för att sedan vid 1800-talets början sova i en gemensam sängkammare. Den andra kammaren omvandlades istället till ett förmak, och blev ett extra sällskapsrum vid sidan av salen. Speciella arbetsrum blev också vanligare under 1800-talet och är ett tecken på ökad uppdelning mellan familj och arbete.

Bebyggelseutvecklingen på prästgårdarna hade alltså mycket gemensamt med den på herrgårdarna. Manbyggnaderna blev till sin arkitektur mer herrgårdslika genom att de försågs med sexdelade planer, brutna tak, och ljusmålade fasader. Och som jag visade blev det med tiden en mer markerad skillnad mellan "smutsiga" och "rena" funktioner.

Men jag vill betona att det också fanns skillnader, och att dessa skillnader faktiskt belyser hur stark kopplingen var mellan jordbrukets och hushållets utveckling å sin sida, och bebyggelsen å den andra. På prästgårdarna skedde till exempel aldrig någon mer omfattande arealutvidgning, och detta innebar bland annat att ladugårdens byggnader förblev desamma, och att gårdens form därmed bibehölls. Den begränsade arealutvidgningen ledde vidare till att prästhushållen inte behövde expandera, och att man därmed inte behövde omorganisera dem genom att låta de anställda bilda egna hushåll. Drängar och pigor behövde därför även fortsättningsvis bo i mangården.

Man skulle naturligtvis kunna invända och säga att bebyggelsen faktiskt reglerades genom förordningar. Men jag tror inte att förordningarna begränsat innehavarnas möjligheter att utforma sina gårdar. För det första innehöll förordningarna främst riktlinjer för hur bebyggelsen skulle utformas, inte exakta instruktioner. För det andra hade prästerna själva en möjlighet att påverka förordningarnas innehåll, vilket inte minst är tydligt när det gäller manbyggnaderna vars standard höjdes rejält under 1700- och 1800-talen. Och för det tredje kunde prästerna uppföra egna byggnader efter behov.

Att det var prästerna som ville sätta sin prägel på sina gårdar framgår också flera protokoll. Konflikter med bönderna var inte ovanliga, och det hände att bönderna fick komma tillbaka för att justera felaktigheter eller rätta till slarv.⁵¹ Att jordägarna i socknarna skulle haft en vilja att förse sina präster med ståndsmässiga bostadshus, som hävdats i olika sammanhang⁵², finns det inga belägg för; tvärtom synes de ha gjort minsta möjliga insats. Inte ens Holms prästgård, kyrkoherdeboställe i Holm socken som i sin helhet lydde under Sjöö säteri och vars ägare hade patronatsrätt med rätt att utse kyrkoherden, hade någon mer påkostad arkitektur.

Slutligen några kommentarer om den standardhöjning som prästgårdarna genomgick. Det har flera gånger talats om de stora likheterna med herrgårdarnas arkitektur. Som visats i tidigare studier blev det under 1700- och 1800-talen allt viktigare för prästerna att hävda sin position gentemot andra grupper i samhället, och ett sätt att markera detta var genom att bygga mer ståndsmässigt med en annan typ av gårdsform, planlösning, vägg- och takmaterial etc än vad som brukades annorstädes på landsbygden. Prästerna sökte med andra ord fjärma sig från böndernas byggnadsskick och nyttjade istället "borgerliga" symboler.

En jämförelse med vad som framkom om herrgårdarnas bebyggelse i förra kapitlet motsäger naturligtvis inte detta. Men introduktionen av gårdsform, planlösningar, takform etc. skedde delvis vid olika tidpunkter. Rent generellt skedde en första större förnyelse på herrgårdar och prästgårdar ungefär samtidigt, på 1770-80-90-talen. Det är då gårdarna blir mer symmetriska, och som den sexdelade planlösningen slår igenom. Det brutna taket, liksom ljusmålade fasader dröjde däremot på prästgårdarna; brutet tak började uppföras först ett par-tre decennier efteråt, och ljusa fasader först efter ett halvsekel.

NOTER KAPITEL 6. BOSTÄLLENA

- ¹ Ehn (1980).
- ² Arvastson (1977).
- ³ Arvastson (1977) s. 107 ff, Johansson (1995) s. 121ff.
- ⁴ Ehn (1980) s. 110f.
- ⁵ Gerhardsson (1997) s. 70ff.
- ⁶ Någon enstaka stod kvar ännu på 1860-talet, men betecknades då som oanvänd, se Sp Giresta 1868, Giresta församling, ULA.
- ⁷ Så var t.ex. fallet i Fittja, se sp Fittja 1739, Fittja församling, ULA.
- ⁸ Mangården i Holm hade t.ex. ett "staket med utskurna bräder" som var rödfärgat, se sp Holm 1800, Holms församling, ULA och i Biskopskulla fanns ett spjälstaket, se sp Biskopskulla 1816, Biskopskulla församling, ULA.
- ⁹ Karta Biskopskulla kh 1698, LMV.
- ¹⁰ Sp Biskopskulla 1816, Biskopskulla församling, ULA.
- ¹¹ Lönnar och almar fanns på Holm, se sp 1778, Holms församling, ULA och på Långtora fanns rönnar, ek, asp, alm planterat, se sp 1790, LH AIII d:1, ULA. Fittja hade vilda träd kring mangården, se sp 1827, Fittja församling, ULA.
- ¹² Sp Långtora 1798, Långtora församling, ULA.
- ¹³ Tiondeladan i Holm försvann 1747, Biskopskullas före 1800, Giresta/Grytas före 1811, Fittja/Hjälstas före 1863, Långtoras före 1790, men nybyggdes 1833, och försvann före 1856, Nysättras före 1845.
- ¹⁴ Se t.ex. sp Giresta 1735, Giresta församling, ULA där fähusen redan från början byggdes med skullar medan foderhus saknas.
- ¹⁵ Se t.ex. den nybyggda stallet i Holms boställe, sp Holm 1844, Holms församling, ULA.
- ¹⁶ Första belägget på fönster i fähus i prästgård är Långtora 1833, sedan blir det mer allmänt, syneprotokoll, se sp Långtora 1833, Långtora församling, ULA.
- ¹⁷ Uppgifter från de sex prästgårdarna i Sveriges Bebyggelse, landsbygden, Uppsala län IV.
- ¹⁸ Sp Biskopskulla 1690, ULA.
- ¹⁹ Sp Biskopskulla 1744, ULA.
- ²⁰ Sp Biskopskulla 1768, ULA.
- ²¹ Ehn (1980) s. 110f.
- ²² Inventeringar, NM samt syneprotokoll, ULA.
- ²³ Skedde före år 1816, se sp Biskopskulla 1816, ULA.
- ²⁴ Speciella arrendatorsbostäder uppfördes också först på 1920-30-talen, se uppgifterna i Sveriges Bebyggelse, Landsbygden, Uppsala län IV.
- ²⁵ Sp Biskopskulla 1816, 1825 och 1852, ULA.

- ²⁶ Vilket var vanligt på de uppländska prästgårdarna, se Ehn (1980) s. 122f.
- ²⁷ Sp Fittja 1739, ULA.
- ²⁸ Sp Fittja 1779, ULA.
- ²⁹ Sp Långtora 1766, ULA.
- ³⁰ Ehn (1980) s. 110f.
- ³¹ Giresta uppförd 1740 (syneprotokoll 1740), Holm 1745 (1751), Fittja 1752 (1756), Långtora 1753 (1766), Biskopskulla 1762 (1768) och Nysätra 1785 (1839).
- ³² Sp Fittja 1756, ULA
- ³³ Sp Fittja 1827, ULA.
- ³⁴ Ny manbyggnad på Giresta 1796, se sp Giresta 1811, Holm 1780, se sp Holm 1800, Fittja 1828, se sp Fittja 1831, ULA.
- ³⁵ Långtora reveterades 1820-tal (syneprotokoll 1833), Fittja målades med gul slamfärg 1860-tal, (syn 1868), Giresta reveterades 1869 (1869), Biskopskulla reveterades på 1870-talet (1883).
- ³⁶ Bu J Holm 1749, LH, ULA.
- ³⁷ Bu kh Hageman 1753 och Stark 1777, LH, ULA.
- ³⁸ Sp Biskopskulla 1744, Giresta 1755 och 1778, och Fittja 1756, ULA.
- ³⁹ Petri (1931) s. 5 och Lundqvist (1931) s. 49.
- ⁴⁰ Petri (1931) s. 5.
- ⁴¹ Arvedson (1933) s. 77, Ekman, (1933) s. 148, Hedström 1931 s. 128, Sandahl (1933) s. 93, Sandberg (1933) s. 25.
- ⁴² Se t.ex. bu kh Hillborg 1854, LH, ULA.
- ⁴³ De dyker upp första gången i en bouppteckning efter kh Stark 1777, finns sedan i uppteckningar efter kh Berg 1810, kh Flumenius 1825 och kh Åsbrink 1830, alla i Lagunda häradsrätt, ULA.
- ⁴⁴ Hedström (1931) s. 127, Westholm (1936) s. 183.
- ⁴⁵ Bu kh Hillberg 1854, LH, ULA.
- ⁴⁶ Petri (1931) s. 17, Sandahl (1933) s. 86, Westholm (1936) s. 184.
- ⁴⁷ Sp Biskopskulla 1883, ULA.
- ⁴⁸ Ekman, K (1933) s. 141.
- ⁴⁹ Ola Ehn har i sin undersökning också visat att det blev vanligare med både garderober och serveringsrum mot slutet av 1800-talet, se Ehn (1980) s. 131.
- ⁵⁰ Lundqvist (1931) s. 49, Sandberg (1933) s. 24.
- ⁵¹ Se t.ex. sp Fittja 1831, där den ansvarige bonden fick komma tillbaka.
- ⁵² Ehn (1980) s. 113f.

KAPITEL 7

BONDGÅRDARNA

Allmogens hus, såväl bonings- som uthus, äro i allmänhet, när man undnatager Rusthållares der och hvar med en viss ståt uppförde, bestämt sämre än på den måhända sämst lottade slättbygd i Sverige, neml. Westergylns. Uplänningens tak äro isynnerhet högst usla; Äfven den ringaste koja i Westergyln är åtminstone betäckt med torf å något passande underlag; men här bara halm, rätt slarfvigt pålagd. Uthusen äro uppförda utan allt afseende på besparing af virke, rymlighet och varaktighet.

David Frölich 1847¹

I. Inledning

Turen är nu kommen till bondgårdarnas bebyggelse. Bönderna dominerade rent numerärt bland jordägarna i området och de dominerade även som brukare av jord, som arrendatorer på både herrgårdar och boställen. I slutet av 1800-talet var de även den största ägaren av jordbruksmark i området.

Men bönderna utgjorde inte en homogen grupp utan där fanns ganska stora skillnader mellan dem ekonomiskt och socialt. Som framgick av kapitel 4 var det de självägande bönderna som framförallt flyttade fram sina positioner, under 1700-talet genom köp av kronojord, och under 1800-talet även av frälsehemman och säterier. Frälsebönderna som grupp försvann däremot nästan helt genom dels godsens övergång till stordrift och dels bondeköpen. De enda kronobönder som fanns kvar vid 1800-talets slut satt på akademihemman, gårdar tillhörande Uppsala universitet.

Det var också hos de självägande bönderna som de agrara förändringarna var störst. Vid 1700-talets mitt hade ett vanligt bondehushåll omkring 6 hektar åker, i slutet av 1800-talet 25, en ökning åstadkommen genom

nyodling och sammanslagning av hemmansdelar. Boskapsstocken växte även den. Dragdjuren ökade från 2 hästar till 5 hästar och oxar, och korna från 2 till 6. Hushåll och arbetsorganisation däremot förblev ungefär densamma, i genomsnitt bestod hushållet av omkring 6 personer med familj, dräng och piga. Hushållet utvidgades dock mot slutet av perioden genom att både fler anställda och äldre släktingar kom att bo på gårdarna.

För den äldre etnologiska forskningen var Mälardalens bebyggelsen inte särdeles intressant. Mälardalen sågs som ett "novationsområde", en bygd som ständigt genomgick förändringar på grund av närheten till Stockholm, bruken och herrgårdarna. Någon "äkt" eller "genuin" folkkultur kunde därför aldrig bildas här och av den anledningen genomfördes mycket få ingående undersökningar.² De uppländska bondgårdarna kan dock inte anses odokumenterade. Redan på 1910-talet utförde Nordiska museet vissa uppmätningar av äldre bebyggelse och flera enskilda forskare gjorde under 1910- till 1940-talen viktiga studier.³ I samtliga dessa publikationer låg fokus på den förindustriella bebyggelsen. I samband med att kulturmiljövårdsinventeringarna kom igång på 1970-talet vid Upplandsmuseet har också bebyggelsen under senare årtionden dokumenterats mer genomgående.⁴

Bebyggelsen kom enligt både den äldre etnologiska och mer moderna forskningen att förändras under loppet av 1700- och 1800-talen. Härvidlag skiljer den sig från många andra områden i Sverige där brytpunkten för förändringarna ofta satts vid laga skiftet. Men skiftet spelade en stor roll även för den uppländska bebyggelsens utveckling. Bebyggelsen i sig hade ända fram till 1800-talets mitt en lång kontinuitet har man menat; det som förändrades var i första hand själva gårdsformen, som blev mer uppluckrad, och bostadshusen som i början av 1800-talet blev bredare och större. Först med skiftet, menar man, introducerades nya typer av ekonomibyggnader och nya material, och då försågs även bostadshusen med utsmyckningar.⁵ Utvecklingen efter 1800-talets mitt sammanfaller därmed med den generella: en mer oregelbunden gårdsform med friare husdisposition, mer funktionella ekonomibyggnader med skullar, och nya material som regelstomme med brädpanel.

Ett genomgående drag i framförallt den äldre etnologiska forskningen om Uppland är att förändringarna betraktas som orsakade av överhetens propaganda. Det var genom storskiftet, brandsäkerhetsförordningar, uppmaningar till virkesbesparingar, laga skiftet, och de övre samhällsskiktens påverkan som böndernas byggnadskultur påverkades och förändrades.

Kapitlet är disponerat på ett liknande sätt som de tidigare. Det inleds med en kort genomgång av materialet som ligger till grund för studien.

Sedan vidtar en genomgång av byarnas form. Omkring tre fjärdedelar av gårdarna var belägna i byar, vilket delvis påverkade gårdarnas form. Därefter undersöks hur bebyggelsen sett ut och förändrats på gårdarna, och som i tidigare kapitel kommer jag först att diskutera gårdarnas form, därefter ekonomibyggnaderna, och slutligen mangården och bostäderna.

Materialet

Som i de tidigare kapitlen är det syneprotokoll och kartor som främst ligger till grund för analysen. När det gäller bondgårdarna är dock materialet till största delen av en sämre kvalitet. Kartor finns i och för sig från 1600-talet och framåt, och detta över nästan alla byar och gårdar, men det är egentligen först från 1700-talets slut som lantmätarna börjar mäta in de enskilda byggnaderna.

Syneprotokoll är det gott om – jag har funnit c:a 220 stycken i olika arkiv, från c:a 180 gårdar – men de är ojämnt fördelade över tid och mellan olika typer av gårdar, och deras kvalitet är varierande. De äldsta protokollen, från 1730-talet fram till 1820-talet, härrör nästan enbart från frälsegårdar. Dessa protokoll tillkom i samband med att gårdarna bytte arrendatorer, och är av samma typ som de för boställena, men oftast betydligt mer knapphändiga och schematiska till sin karaktär. Ofta beskrivs endast husens antal, funktion och material, samt kostnaderna för reparationer och nybyggnad. Ibland kan de även innehålla måttuppgifter och information om fast inredning.

Den mest omfattande samlingen syneprotokoll, c:a 150 stycken, härstammar från 1800-talets mitt, från c:a 1840 till 1870. Det är dels sådana som upprättades i samband med gårdsutflyttningarna som ägde rum vid laga skiftet, dels brandförsäkringsprotokoll. Bland dessa dominerar protokollen från skattegårdar, men både frälse- och kronogårdar finns representerade. Källvärdet varierar kraftigt. Vissa protokoll upptar endast de väsentligaste uppgifterna, men det stora flertalet är ganska detaljerade med uppgifter om både längd, bredd och höjd, vägg- och takmaterial och läge sinsemellan. I några protokoll förekommer även information om fönsterantal, väggbeklädnad, invändig fast inredning etc.

Från perioden efter skiftet fram till sekelskiftet 1900 är tillgången på material återigen sämre. Få byar skiftades efter 1880 och brandförsäkringsprotokoll saknas helt. De enda gårdar som är väldokumenterade från denna period är kronogårdarna, eller för att vara exakt, de gårdar som tillhörde Uppsala universitet. Dessa gårdar synades från och med 1860-talet regelbundet och här går det alltså att följa enskilda gårdar under en längre period. En av dessa gårdar, gården Nyby i Långtora, kan till och med följas i

protokollen från och med 1790-talet. Häri ligger också den stora skillnaden från herrgårdarna och boställena, av vilka många kunde följas i hela serier av protokoll. Med undantag av några frälsegårdar och gården i Nyby är det ytterst få bondgårdar som förekommer mer än en gång i protokollen.

För att nu sammanfatta källäget avseende syneprotokollen så kan man säga att frälsegårdarna är bäst dokumenterade för 1700-talet, de självägande böndernas gårdar för 1800-talets mitt och kronogårdarna för 1800-talets andra hälft, samt att ytterst få gårdar kan följas under någon längre tid. Eller omvänt: det saknas fullgott material för skatte- och kronogårdarna tiden före 1850, samt för frälsegårdarna efter 1850.

Det finns emellertid flera sätt att komma åt dessa problem. Ett är att bearbeta syneprotokollen på olika sätt, ett annat att tillföra kompletterande källmaterial som överbryggar luckorna i källmaterialet.

SYNEPROTOKOLLEN Genom att bearbeta syneprotokollen komparativt går det att utvinna en stor mängd kunskap.

För det första är det av vikt att kunna fastslå att de bevarade protokollen kan sägas vara representativa för den dåtida bondebebyggelsen. När det gäller protokollen från frälsegårdarna så härstammar dessa från ett 10-tal gårdar som lytt under godsens Höja, Hässle och Hormesta samt från kronogodset Landsberga.⁶ Endast 10 gårdar kan verka litet – det totala antalet frälsegårdar i området under 1700-talet var omkring 150 – men det finns ingenting som tyder på att bebyggelsen på just dessa frälsegårdar skilde sig från den på de andra. Hemmanens storlek och böndernas arrendevillkor synes ha varit likartade.

Protokollen från skattegårdarna är däremot till stor del tillkomna under speciella omständigheter. De flesta av dem upprättades i samband med att gårdar skulle flyttas ut från de äldre bytomterna, och då kostnaderna för utflyttning och sedan återuppförandet husen bekostades av byalaget gemensamt, är det sannolikt att det var de minsta och sämst bebyggda gårdarna som främst ålades utflyttningsskyldighet, och därmed varit föremål för värdering och beskrivning. Så verkar också ha varit fallet i vissa byar, men i flera andra byar synades och beskrevs samtliga gårdar i preventivt syfte och från dessa finns protokoll från både stora och små gårdar med både usla och välhållna byggnader. I brandförsäkringsmaterialet är också gårdar av olika storlek dokumenterade. Sammantaget synes därför de här använda protokollen kunna ge en god bild av den dåtida bebyggelsen. Kronogårdarnas – akademigårdarnas – bebyggelse är väl dokumenterad då varje gård synades regelbundet.

För det andra måste materialet bearbetas för att avlockas mer information. Det är t.ex. helt nödvändigt att göra jämförelser mellan skatte-, frälse- och kronogårdar för att få en vidare kunskap om bebyggelsens utseende och utveckling, vilket till en del kan överbrygga de luckor som finns i framförallt skattegårdarnas bebyggelsehistoria. För som framgick tidigare skilde sig källäget för de olika gårdarna åt. Enstaka frälsegårdar och kronogårdar kunde följas i protokollserier för perioden 1730 till 1830 resp. 1850 till 1900, medan skattegårdarnas bebyggelse främst var dokumenterad decennierna kring 1800-talets mitt i en mängd syneprotokoll från ett stort antal gårdar.

Skattegårdarnas material har därför istället fått bearbetas kvantitativt. Utgångspunkten har då varit att det fanns en stark koppling mellan bebyggelsens utseende och gårdens ekonomiska bärkraft i form av åkermark, och genom jämförelser har också detta bekräftats.⁷

Likheterna vad gäller byggnaders antal, storlek och utseende på likvärdiga krono- och frälsegårdar vid 1700-talets slut var t.ex. mycket stora, liksom på mellan lika stora skatte- och kronogårdar vid mitten av 1800-talet. Det finns alltså anledning att tro att gårdarna oavsett jordnatur och brukningsförhållanden delvis hade en bebyggelse med stora likheter. Detta bekräftas också av andra källmaterial som nyttjats i studien.

ANDRA KÄLLMATERIAL För att fånga in förändringarna över tid på gårdarna krävs emellertid källmaterial som sträcker sig över en längre period och fångar in gårdar av olika typer, som till exempel kartmaterialet. Ett sådant material är kronoräkenskapernas uppgifter om antalet fönsterlufter. Omkring 1700-talets mitt och perioden 1790 till 1810 var varje gårdsinnehavare tvingade att erlägga skatt på antalet fönster man nyttjade, och detta antecknades i speciella längder. För 1700-talets mitt finns de i bevillningslängden (endast antalet fönsterlufter) och kring sekelskiftet 1800 i mantalslängden (med anteckningar om det är små eller stora fönster).

En jämförelse jag gjort mellan dessa längder och uppgifter om fönsterantal i syneprotokoll visar på en stor samstämmighet, varför det är mycket troligt att längderna faktiskt uppger rätt antal fönster.⁸ Med kunskap om fönsterantal finns det i sin tur möjlighet att få en uppfattning om vilken typ av bostad som användes på gårdarna. Av syneprotokollen framgår nämligen att de s.k. enkelstugorna alltid hade mellan tre och fyra fönster och att parstugorna hade mellan fem och sju fönster. Fler än åtta fönster förekom endast på större byggnader. Denna kategorisering i hustyper efter fönsterantal skall naturligtvis endast betraktas som en grov indelning. I själva verket kan t.ex. sex fönsterlufter motsvarat två enkelstugor bredvid var-

andra, och åtta fönster en parstuga med bredvidliggande undantagsstuga. Men i de flesta fall rörde det sig endast om en byggnad, såsom det framgår av protokollen. Att fönsterlufterna endast avser bostadshus råder dock inga tvivel om, för fönster nyttjades inte på ekonomibyggnader vid denna tid, allt enligt protokollen.

Även bouppteckningar har i viss mån utnyttjats, men dessa är när det gäller bondebebyggelsen ytterst sällan uppställda rumsvis. Däremot kan de ge besked om vilken typ av möbler som fanns i bostäderna.

2. Byar och gårdsform

Ett framträdande drag för byarna i centrala Mälardalen var den höga andelen reglerade bytomter, där gårdarna var placerade på rad på en rektangulär bytomt. I de reglerade byarna var kopplingen mellan gårdstomten och dess tegar stark. Bredden på gårdstomten avgjorde nämligen hur stor andel (läs teg) brukarna hade i varje skifte.

Sigurd Erixon analyserade redan på 1950-talet kartmaterialet över uppländska byar och fann att byarna och gårdarnas form förändrades under loppet av 1700- och 1800-talen. För det första så noterade han att gårdarna i slättbygden vanligen var av centralsvensk typ där man- och ladugård var åtskilda med en lång, oftast ett stall. För det andra visade han att storskiftet och hemmansklyvningen i slutet av 1700-talet medförde att byarna dels fick ett mer reglerat utseende, dels erhöll en förtätad bebyggelse i och med att fler gårdar skulle få plats på bytomterna. Nu, menade han, började den centralsvenska gårdstypen att luckras upp i och med att husen förlades utanför bytomten. Orsaken var överhetens inflytande menade han. Myndigheterna strävade efter att öka brandsäkerheten i byarna och framhöll herrgårdarna med skilda man- och fågårdar som ett ideal.⁹ Den tredje iakttagelsen var att gårdarna under loppet av 1800-talet blev mer uppluckrade, att de fick en mer "lös" karaktär med större avstånd mellan husen och en inte lika strikt formering.¹⁰

Ett liknande mönster framträder också i denna studie. Utgångspunkten har varit lantmäteriverkets kartor som i första hand finns från tre olika faser; storskiftetiden 1760 till 1790, som i vissa fall sträckte sig ända fram till 1820-talet, laga skiftetiden på 1840-, 1850- och 1860-talen samt tiden omkring sekelskiftet 1900 då enstaka byar skiftades och andra karterades i samband med ägoutbyten. Kartornas kvalité är överlag god, men det är inte alltid som lantmätaren mätt in byggnadernas storlek och lägen. I synnerhet gäller detta storskifteskartorna där gårdarnas lägen ibland endast är mar-

Fig 7:2. En typisk bondgård så som de ofta såg ut under 1700- och 1800-talen. Kveks by, Fröslunda socken, i början av 1900-talet. Närmast i bild ladugården med en stor lada, och bakom denna skymtar fähuset. Mitt emot ladan lög stallet som skilde ladugården från mangården. Av mangårdens byggnader syns endast spannmålsboden, och där bredvid skymtar taket till manbyggnaden. Samtliga byggnader var timrade under balmtak. Gården är sedan 1930-talet friluftsmuseum. Okänd fotograf, Upplandsmuseet, RR 892.

kerade med en hussymbol. Jag har även använt mig av 1860 års häradscharta som trots sin stora skala (1:50000) visar hur de olika gårdarnas byggnader varit disponerade.

I min undersökning av byarna och gårdarna i Lagunda tycker jag mig dock delvis kunna se ett något annorlunda mönster än det Erixon beskrivit. Jag har bedömt varje gård separat och sedan delat in dem i tre olika grupper efter deras form, i 1) gårdar med åtskilda man- och ladugårdar, där bl.a. den s.k. centralsvenska gården ingår, i 2) gårdar med gemensam gård, där byggnaderna ligger runt en enda tun, samt 3) övriga, där jag placerat gårdar som saknat en tydlig gårdsform. Här återfinns bl.a. gårdar i byar med starkt kuperade tomter där det förmodligen varit svårt att ordna bebyggelsen rent praktiskt – husen har helt enkelt fått placeras där det funnits möjlighet.¹¹

Tabell 7:1. Förekomst av olika gårdsformer omkring 1780 och 1860 i procent.

År	Antal gårdar	Man- och ladugård åtskilda	Gemensamt tun	Annan
1780	28	49	46	4
1860	81	67	20	13

Källa: Kartor från Biskopskulla, Fittja, Fröslunda, Giresta och Hjälsta socknar, LMV.

Gårdar med man- och ladugård åtskilda dominerade i området (tabell 7:1). Vid 1700-talets slut hade närmare hälften av gårdarna denna form, medan det för 1800-talets mitt var hela 67 procent. Sett i detta perspektiv blev det alltså vanligare med gårdar av s.k. centralsvensk typ, något som också noterats av andra.¹²

Intressant nog skedde det dock en viss uppluckring av gårdsformerna parallellt med detta. En jämförelse mellan de 10 byarna som förekommer i både stor- och lagaskifteskartorna visar att en del gårdar fick en mer öppen karaktär med större avstånd mellan husen. Vissa av husen flyttades också utanför bytomten, men det var ändå tämligen ovanligt, och skiljde sig inte på något avgörande sätt från 1700-talsgårdarna. Det är troligt att de många sammanslagningarna av hemmandelar/gårdar under 1800-talets första hälft ledde till att det fanns ganska gott om utrymmen på bytomterna, och att bönderna därför inte behövde expandera utanför.

Den centralsvenska gårdstypen var också, som Erixon redan visat, vanlig på de gårdar som hade flyttats ut vid laga skiftet. 1860 års häradslista visar tydligt att de flesta utflyttade gårdarna (markerade med "utflyttad gård" på kartorna) hade man- och ladugård avskiljda. Vid 1800-talets slut verkar dock typen ha blivit mer sällsynt.¹³ De få kartor som finns från sekelskiftet 1900 visar genomgående en mer uppsplittrad bebyggelse med ladugården förlagd på ett större avstånd från bostadshuset. Ladugårdarna var inte heller kringbyggda, utan hade en mer oregelbunden form.¹⁴

Tyvärr ger kartmaterialet begränsad information när det gäller byggnadernas antal, men däremot går det att utläsa hur många längor av hus som fanns på varje gård. Detta är inte ointressant då antalet längor avslöjar hur många av husen som är sammanbyggda med varandra, och ett minskat antal längor skulle kunna visa på viktiga förändringar i byggnadsskicket. De bearbetningar jag gjort av kartmaterialet visar dock ett förvånansvärt stabilt mönster. Antalet längor per gård var omkring 6–7 stycken både under 1700-talet och vid 1800-talets mitt. Kartorna från sekelskiftet 1900 visar

också gårdar med omkring 6–7 längor. Några avgörande skillnader mellan skatte-, frälse- och kronogårdar i detta avseende verkar ej ha funnits, men däremot synes de allra minsta gårdarnas gårdsdisposition varit friare och haft något färre längor.

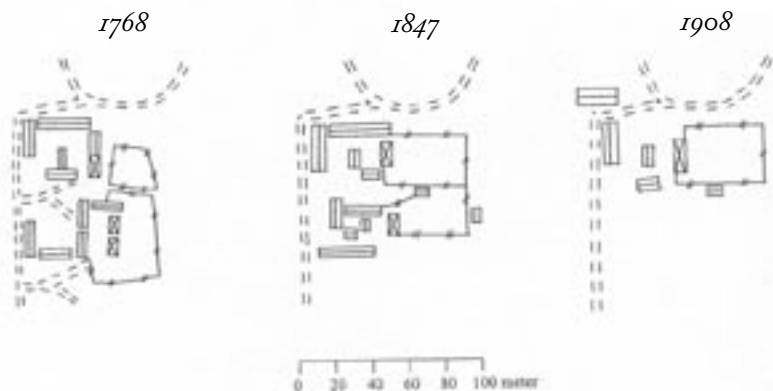

Fig. 7:3. Byar och gårdar i förändring. Norra delen av Viggeby by, Biskopskulla socken, under 1700- och 1800-talen. Vid mitten av 1700-talet fanns där tre gårdar, i mitten av 1800-talet två och i början på 1900-talet endast en. Bebyggelsen blev samtidigt mer spridd och uppluckrad, särskilt i mangården, och trädgården allt större. Källa: Kartor 1768, 1847 och 1908, LMV.

Slutligen är det värt att notera att trädgårdar var ovanliga under 1700-talet, men att det vid 1800-talets mitt var vanligt förekommande, och då som en inhägnad del nära bostadshuset. Av laga skiftesprotokollens beskrivningar – trädgårdarna värderades även de inför en eventuell avflyttning – framgår att de vanligen innehöll några bärbuskar, fruktträd och planterade ädel-lövträd; askar, almar, lönnar. Mot slutet av 1800-taket var det inte ovanligt att manbyggnaderna var helt omgivna av trädgårdar.¹⁵ Notabelt är också att humlegårdar, som fanns vid nästan varje gård i slutet av 1700-talet, var mycket sällsynta vid 1800-talets mitt. Det var med andra ord inte bara på herrgårdar och boställen som odlandet av humle försvann under 1800-talet.

Sammanfattningsvis blev det alltså under loppet av 1700- och 1800-talet vanligare med gårdar av så kallad centralsvensk typ med en skiljande långa mellan man- och ladugård. Gårdarna fick också gradvis en mer öppen karaktär med större avstånd mellan husen, i synnerhet mot slutet av 1800-talet då bostaden kunde vara helt avskild från ladugården genom staket och trädgård. Den centralsvenska gårdstypens allt större genomslag hänger

förmodligen delvis samman med vad som redan diskuterats i kapitlen om herrgårdar och boställen, nämligen dels en tydligare uppdelning mellan ”rena” och ”smutsiga” funktioner på gårdarna där den tvärgående längan stängde av ladugården från mangården, dels en ökat brandsäkerhetstänkande. Men jag skall återkomma till detta längre fram.

3. Ladugården

Den uppdelning i man- och ladugård som framträder i kartmaterialet framgår också tydligt av uppgifterna syneprotokollen. I så gott som alla handlingar från både 1700- och 1800-talen anges byggnaderna som placerande i man- eller ladugård, eller, i förekommande fall, liggandes *utom gården*. Byggnader belägna *utom gården* var dock precis som på prästgårdarna oerhört få. Den enda byggnad som vanligen låg en bit bort från den övriga bebyggelsen var badstugan, men det var sällsynt att de enskilda hushållen hade egna sådana utan ofta ägdes de gemensamt med de andra i byn.¹⁶ Liksom på både herrgårdarna och boställena minskade badstugorna betydelse kring 1800-talets mitt. På akademihemmanen stod de kvar ända fram till 1870–80-talen, men de omtalas då som outnyttjade och förfallna.¹⁷ På vissa gårdar kunde det också finnas en smedja, men de var sällsynta.

Bondgårdarnas ladugårdar hyste samma typ av funktioner som de på herrgårdar och prästgårdar: fähus, lador, får- och svinhus samt kanske något lider eller bod. Stallet räknades vanligen till mangården, men ibland till ladugården. Dess exakta läge är ofta ganska svårt att fastställa eftersom det ofta låg som en avskiljande länga mellan man- och ladugård, och på så sätt hade en mellanposition. På akademigården Nyby i Långtora, som är en av de bäst dokumenterade gårdarna i undersökningen, fanns till exempel i slutet av 1700-talet två stall bredvid varandra; det ena i mangården och tillhörigt arrendatorn, det andra i ladugården för förrre arrendatorn på gården som var fördelsman.¹⁸

Byggnaderna var under hela perioden vanligen uppförda i liggande timmer under halmtak. De var genomgående ganska låga i jämförelse med herrgårdarnas och prästgårdarnas bebyggelse, och timret var ofta fram till 1800-talets början omålat, för att sedan bli rödfärgat. Liderbyggnader kunde dock vara av en enklare typ med väggar av stolpar med gårdsle emellan, eller i skiftesverk med plank. Först i slutet av 1800-talet blev det något vanligare med hus med regelstommar och brädväggar av den typ som slog igenom på herrgårdarna vid samma tid, och då började också halmtaken ersättas av spån- eller tegeltak.

Enstaka sådana här byggnader uppfördes dock redan kring 1800-talets mitt, och då på några av frälsegårdarna. På flera frälsegårdar under Hässle uppfördes lador med regelstomme och brädväggar, och ett fåhus hade tegeltak.¹⁹ Detta var annars material som knappt förekom på herrgårdars och boställens ekonomihus vid denna tid. Men denna typ av byggnader var som sagt mycket ovanliga. Den övervägande delen av husen var precis som på de andra gårdarna byggda i liggande timmer.

Ladugårdens byggnader låg tätt ihop och var inte sällan sammanbyggda till längor. Det var mycket vanligt att dessa längor omfattade byggnader i både ladu- och mangård; husen var helt enkelt sammanbyggda längs med gårdarnas yttersidor. Ett ännu idag tydligt exempel på en sådan lösning är de bevarade husen på hembygdsgården Kvek där bodarna i mangården är sammanbyggda med ett portlider vid mangårdens sydöstra hörn, och i anslutning till detta ligger ladugårdens svinhus och fåhus.

Antalet byggnader i ladugården var under hela 1700- och 1800-talen omkring fem, det vill säga de redan nämnda fåhus, lada, svin- och fårhus samt bod eller lider. Men ju större gården var desto fler ekonomibyggnader fanns där. Detta är framförallt tydligt när skattegårdarna studeras. De minsta gårdarna hade till exempel nästa alltid ett gemensamt hus för både hästar och kor. På dessa små gårdar var, som jag nämnde ovan, inte heller den centralsvenska typen lika tydlig utan ekonomibyggnaderna var sammanbyggda i endast två eller tre längor.

Några större skillnader mellan frälse-, skatte- och kronogårdar fanns inte, i alla fall inte vid 1800-talets mitt och slut då det finns möjlighet att jämföra de olika gårdarna. Detta kan verka märkligt med tanke på att bebyggelsen på självägande bönders gårdar styrdes av ägarna själva, medan arrendatorerna på frälse- och kronogårdar skulle utforma gårdarna efter direktiv av dess ägare, godsägarna och universitetet. Arrendekontrakt från gods visar att det var bönderna som skulle svara för underhållet av husen, medan godsägarna skulle stå för nyuppförandet, men att arrendatorerna skulle bidra med framkörning av timmer och hjälpa till med bygget.²⁰ Det fanns alltså stora möjligheter för godsägarna att påverka utformningen av frälsegårdarna, och det var förmodligen vad som skett på de ovannämnda gårdarna under Hässle. Men på de flesta frälse- och även kronogårdar skilde sig inte bebyggelsen från skattegårdarnas.

Det verkar dock som att både kronogårdar och skattegårdar i slutet av 1700-talet kunde ha en större uppsättning ekonomibyggnader än frälsegårdarna. Nyby gård hade vid 1700-talets slut dubbla uppsättningar av både fåhus, foderhus och lador, och ett protokoll från en skattegård från

tidigt 1800-tal visar också på samma mönster.²¹ Tänkbara orsaker till denna myckenhet av byggnader kan vara det ökade behovet av utrymmen som en följd av nyodlingen. På godsens ökade till exempel antalet byggnader som en följd av arealutvidgningen. När det gäller bondgårdarna var det dock sällan frågan om inkorporeringar som på godsens, utan arealen utvidgades främst genom nyodling. Även sammanslagningar av hemmansdelar kan ha inneburit att en brukningsenhet kunde få dubbla uppsättningen byggnader.

Under 1800-talet blev sedan ekonomibyggnaderna allt färre. På Nyby fanns år 1792 omkring åtta byggnader i ladugården, år 1843 fem och år 1903 endast två. En liknande utveckling kan ses på några skattegårdar: gården nr 1 i Tuna i Hjalsta hade år 1822 11 byggnader och år 1864 fem.²² Ett par gårdar i Nysätra socken hade redan på 1860-talet sina ekonomibyggnader samlade i ett fåtal längor²³, och i början av 1900-talet fanns på flera gårdar stora komplex innehållandes både stall, fähus, får- och svinhus, lider och lada.²⁴

Gårdarnas ekonomibyggnader blev med andra ord färre, men de blev samtidigt större i takt med att åkerarealen vidgades och boskapsstocken växte.

En bearbetning av syneprotokoll från lika stora gårdar mellan 1770-talet och c:a 1900 visar hur ytan i fähusen och stall närmast fördubblades under perioden, och att även ladorna blev större (tabell 7:2). Liksom på herrgårdarna var det först ladorna som expanderade, och först senare fähusen och stallarna.

Tabell 7:2. Kvadratmeteryta samt bredd, höjd upp till takfoten och längd i vissa ekonomibyggnader på bondgårdar på omkring ½ mantal 1780–1900.

År	Yta (kvm)			Största mått (m)		
	Fähus	Stall	Lador	Bredd	Höjd	Längd
1780	50	40	90	5,7	2,3	22
1820	40	40	110	7,2	3,0	22
1860	80	60	120	6,5	3,4	20
1900	100	70	130	8,8	3,6	27

Källa: syneprotokoll från mellan 8 och 22 gårdar.

På akademigården i Nyby ägde en liknande utveckling rum (Tabell 7:3). Både fähus, stall och lador utvidgades efterhand genom att de gjordes bredare, högre och längre. Protokollen här avslöjar vidare att det precis som på herrgårdarna och prästgårdarna skedde ständiga om-, till- och nybyggnationer på gården. Den genomsnittliga livslängden på ladugårdshusen var

inte mer än omkring 30 år²⁵, men självklart återanvändes delar av timret och brädorna i de nya husen. Den korta livslängden bekräftas också från andra akademigårdar.

Men det verkar som omsorgen om ekonomibygnaderna ökade mot slutet av 1800-talet. Många av de byggnader som uppfördes i slutet av 1800-talet står till exempel kvar ännu idag.²⁶

Tabell 7:3. Kvadratmeteryta samt bredd, höjd upp till takfoten och längd i vissa ekonomibygnader på Nyby akademigård (½ mantal) 1817–1903.

År	Yta (kvm)			Största mått (m)		
	Fåhus	Stall	Lador	Bredd	Höjd	Längd
1817	70	30	110	6,2	2,4	17,4
1843	80	40	120	6,6	3,0	17,4
1863	90	50	120	6,6	3,0	17,4
1884	90	100	130	6,6	3,6	22,5
1903	90	100	160	7,0	2,7	23

Källa: Sp Nyby, Långtora, UUA.

Ser man till de enskilda byggnaderna i ladugårdarna skedde inga mer genomgripande förändringar förrän mot slutet av perioden.

Fåhusen synes ha förändrats ganska litet. Tyvärr är inte protokollen detaljerade nog för att det skall gå att avgöra hur djuren var stallade. Men med största sannolikhet stod djuren med huvudena mot yttervägarna, vilket bl.a. finns exempel på från den ovannämnda hembygdsgården Kvek, där fåhuset kan dateras till 1820–40-talet.²⁷ Som jag visade blev dock fåhusen redan under det tidiga 1800-talet allt bredare och högre. Mer allmänt dröjde det dock fram till 1880–90-talen innan man började uppföra en ny, bredare, typ av liknande slag som de på herrgårdarna. Dessa nya större hade ibland väggar av sten, många fönster och stora skullar ovanpå.²⁸ Liksom på herrgårdarna kunde de vara försedda med cementinredning och ha rörsystem för vatten.²⁹

Fodret hade fram till dess vanligtvis förvarats i bredvidliggande *foderhus*. Visserligen fanns det alltid skullar i fåhusen – det framgår av såväl 1700- som 1800-talens protokoll, som också brukar ange att skullgolven var av gårdsle – men huvuddelen förvarades i tillbyggnaderna. Ännu kring 1800-talets mitt var separat uppförda foderhus vanligt förekommande, och först under 1800-talets andra hälft övergick man mer allmänt till förvaring på skullar som på de andra gårdarna.

Svinhus fanns alltid, och var precis som på de andra gårdarna små och låga byggnader med plats för hushållsgrisarna. Svinhusen kunde under 1700-talet ligga i mangårdarna, men de kunde också vara inhysta i en avdelning i fähuset. Speciella *fårhus* var sällsynta, utan fåren stod även de i en kätte i fähuset. Endast kronogårdarna hade under 1800-talet separata svin- och fårhus, vilket förmodligen var ett utslag av universitetets förordningar.

Ladorna hade av protokollen att döma ett utseende liknande dem på de större gårdarna med portar på mitten av långsidorna och två tröskgolv. På herrgårdarna blev det ju från 1800-talets början vanligt med tröskverk, och som framgick av kapitel 4 ansågs det av samtida bedömare som allmänt spritt mot mitten av 1800-talet. Enligt protokollen var det dock ännu på 1850-60-talen ganska ovanligt med tröskverk; de fanns endast på några av de större bondgårdarna på $\frac{3}{4}$ och 1 mantal. Vid seklets slut var de betydligt vanligare. Liggande timmer dominerade ännu i slutet av 1800-talet, men vissa lador kunde vara uppförda i "falskt skiftsverk", en virkesbesparande väggkonstruktion med kluvna stockar, och brädvägg var förekom också.

Sammanfattningsvis utvecklades alltså ladugården på ett sätt som till delar påminner om den på herrgårdarna. Byggnaderna blev med tiden allt större, och också något mer spridda, mycket som en följd av de ökade åkerarealerna och boskapsstockens tillväxt. På bondgårdarna fanns också under 1800-talets sista decennier samtidigt en motsatt process där allt fler funktioner samlades i en och samma byggnad. Denna tendens fanns i viss mån på herrgårdarna – där fanns till exempel kombinerade lider/spannmålsbodrar och fähus/stall – men på bondgårdarna fick de med tiden ett mycket större genomslag. Det sena 1800-talets propaganda från hushållningssällskap och statliga institutioner förespråkade också denna typ av kombinationsbyggnader, men orsaken till dess popularitet skall nog också sökas i de praktiska förhållanden som rådde på bondgårdarna. För det första var ju bebyggelsen redan från början ganska tät på bytomterna och möjligheterna att sprida byggnaderna därmed begränsad; att bygga på åkermark bar säkert emot. För det andra fanns ju en lång tradition på gårdarna av just kombinationsbyggnader av olika slag. Det var inte ovanligt att kor, svin och får delade utrymme, på mindre gårdar även med hästarna. För det tredje får man ha i åtanke att de arbetande på gårdarna var ytterst få, endast familjen med dräng och piga, avståndet till de olika funktionerna kunde av dessa skäl inte vara så stora.

När det gäller ladugårdens utveckling och förändring så framstår inte 1800-talets mitt som en särskilt betydelsefull punkt. Skiftet innebar natur-

Fig. 7.4. Bondgård från Torstuna socken, grannsocken till Lagunda, med byggnader av den typ som blev vanliga omkring sekelskiftet 1900. Från vänster ser vi manbyggnaden med panelade väggar, tegeltak och veranda, en flygelbyggnad innehållande brygghus, ett lider med spannmålsvind, och längst till höger i bild en lada sammanbyggd med ett fähus med stenväggar. Ekonomibygnaderna är genomgående uppförda med regelstomme och brädväggar, under tegel- eller spåntak. Foto: J Alinder, 1918, Upplandsmuseet AL 3976.

ligtvis att vissa gårdar flyttades ut, men det dröjde innan det liggande timret och halmtaken ersattes med brädväggar och spåntak, och stora kombinationsbyggnader uppfördes. En tydlig gräns verkar istället finnas i och med 1890-talet, vilket också sammanfaller med övergången till cirkulationsbruk och vidgad animalieproduktion.³⁰ En bearbetning av uppgifterna i Sveriges Bebyggelse utgivet 1949, som i korta monografier redovisar samtliga gårdars bebyggelse m.m. visar också att de då stående ekonomibygnaderna nästan uteslutande var uppförda mellan ca 1890 och 1920. På de största gårdarna skedde ett byte av ekonomibygnader på 1890-talet, på de mindre under 1900-talets första decennier.³¹

Det är med andra ord samma typ av utveckling som ägde rum på herrgårdarna. Man bibehöll in i det längsta den typen av byggnader vars konstruktion och material man kände till och visste fungerade.

4. Mangården

Omedelbart intill ladugården låg mangården. Den innehöll förutom manbyggnaden och *stall* också förvaringsbodas och lider av olika slag, så gott som alla byggda i liggande timmer under halmtak. Alltid förekommande funktioner var *visthusboden* i vilket man förvarade den rökta, saltade och torkade maten och *spannmålsboden* som hyste den tröskade spannmålen som användes i kosthället. I *vedlidret* eller *vedboden* låg gårdens vedförråd som användes till uppvärmningen av bostaden och till matlagningen. *Källare* hörde till, oftast nedgrävd i en backe strax utanför mangården, men ibland under något hus. Ett *portlider* förekom också ofta, det utgjorde huvudentrén till mangården. Andra vanligt förekommande hus var *släjboden* som innehöll en uppsättning verktyg och ett *redskapslider*- eller *bod*. De två sistnämnda kunde ibland ligga i ladugården. Ett *avträde* fanns också nästan alltid, även på 1700-talet.

Fig. 7:5. Stall och portlider på gård i Balsunda by, Hjälsta socken i början av 1900-talet. Så här såg stallen ofta ut under 1800-talets andra hälft. Notera luckorna till skullen, som visar att skullarna nu allt mer börjat ersätta foderhusen för förvaring av foder. Foto: Bergman, Upplandsmuseet, RR1101,

På vissa gårdar, speciellt bland de litet större på över ½ mantal, kunde det ibland finnas ett extra bostadshus i mangården utöver själva manbyggnaden. Det innehöll sällan mer än ett eller två rum och omtalas ibland som undantagsstuga, det vill säga bostad åt den förre brukaren på gården. Det är också möjligt att det kan ha hyst en drängkammare, men sådana var oerhört sällsynta. Under 1700-talet nämns sådana inte överhuvudtaget, och bland de närmare 170 gårdar som är beskrivna mellan 1840 och 1900 återfinns endast tre drängstugor. Ett skäl skulle kunna vara att protokollen av någon anledning utelämnat en sådan funktion, men detta är inte troligt då andra funktioner såsom slöjdbodar, vedlider, spannmåls- och visthusbodar ofta är uppräknade. Att det var ovanligt med tjänstebostäder på gårdarna bekräftas också av den dokumentation som Nordiska museet lät utföra på 1920-talet.³²

Så här såg mangårdens funktioner ut under större delen av 1700- och 1800-talen. Men som redan framgått fick mangårdarna med tiden en något öppnare karaktär. Trädgårdar började anläggas från slutet av 1700-talet och mot slutet av 1800-talet kunde manbyggnaden vara helt omgiven av en trädgård med endast två flygelbyggnader framför sig.

I små steg förändrades också både byggnaderna i sig liksom dess funktioner. Liggande timmer dominerade under hela perioden och taken var halmtäckta. Halmtak var mycket vanligt ännu omkring år 1900. Men från 1800-talets första hälft började visthus- och spannmålsbodar allt oftare förses med brädtak, och senare även tegeltak.³³ Brädtaken försvann sedan helt under 1800-talets senare del, medan tegeltaken blev allt vanligare. Decennierna kring 1800-talets mitt förekom också brutna tak på framförallt spannmålsbodarna. Denna takform var ju under 1700- och det tidiga 1800-talet en utpräglad högreståndsföreteelse, men fick nu alltså viss spridning även i bondemiljö. Jag återkommer till denna företeelse längre fram.

Ett annat drag var att visthus- och spannmålsbodarna i början av 1800-talet började uppföras i två våningar istället för en, vilket var fallet på både frälse- och kronogårdar. Fenomenet var vanligast på de större bondgårdarna, men blev under 1800-talets andra hälft vanligare även på mindre.³⁴ Spannmålsbodarna kunde också ibland få en friare placering en bit utanför mangården.

Redan från och med 1790-talet började också bodar och stallar att rödfärgas, något som sedan blev allmänt förekommande.³⁵ De äldsta beläggen härstammar från frälsegårdar under Höja och Landsberga, men mycket talar för att det ganska snart blev allmänt. Belägg på rödfärgade bodar finns från både skatte- och kronogårdar från 1820-talet.³⁶ I laga skiftesprotokol-

Fig. 7:6. Visthusbod och spannmålsbod av den typ som blev allt vanligare under 1800-talets första hälft i Bålsunda by, Hjälsås socken. De var ofta som här uppförda i två våningar, och friliggande vid sidan av mangården. Foto: F Bergman, Upplandsmuseet, RR 1104.

len omnämns det inte överhuvudtaget, sannolikt för att det inte hade någon ekonomisk betydelse. Det är dock troligt att rödfärgningen var utbredd på skattegårdarna redan då, med tanke på dess tidiga introduktion. Rödfärgningen hör alltså inte det sena 1800-talet till, vilket ofta hävdats apropå slättbygdens bondgårdar, utan var en äldre företeelse.³⁷

Det skedde alltså från och med 1800-talets början en form av standardhöjning i mangården, liknande den som ägde rum på herrgårdarna och prästgårdarna 50 år tidigare. Mangården stramades upp genom att manbyggnaden blev mer friliggande, och byggnaderna blev högre, erhöll bräd- och tegeltak, samt rödfärgades.

Som en del av denna standardhöjning introducerades också en ny funktion, nämligen *bryggghuset*. På herrgårdar och prästgårdar var bryggghuset en närmast självklar del, och det användes som jag visade vid bland annat ölbryggning, brännvinsbränning och tvätt. På bondgårdarna anses det ha haft ytterligare en funktion och det är som sommarkök. Sommartid flyttade nämligen hela hushållet ut från bostaden, och då användes bryggghuset som tillfälligt kök, medan vardagsstugan med sina sängplatser skurades inför nästa vintersäsong.³⁸ Detta säsongsvisa boende var till stor del betingat av

praktiska skäl, har man menat. Att värma upp bostadsrum var dyrbart, och därför bodde hela bondehushållet vintertid i endast ett rum, vardagsstugan. Sommartid tog man chansen att sprida ut sitt boende på gården, och sov då på loft och i bodar.³⁹

I litteraturen framställs både brygghusen och dess funktion som sommarkök som gamla företeelser, och som en nödvändighet för hushållen. Men jag skulle vilja hävda att introduktionen av brygghusen skedde ganska sent och att de var långt ifrån allmänna på gårdarna. Protokollen från frälsegårdar saknar till exempel genomgående uppgifter om brygghus. Av de sammanlagt över 40 protokoll jag gått igenom från 1730-talet till 1870-talet finns bara ett par gårdar med brygghus.

På de självägande böndernas gårdar förekom brygghus oftare, men de var inte vanliga. Vid 1800-talets mitt var det endast omkring en femtedel av de synade gårdarna som hade det, och då främst de större. Av kronogårdarna hade drygt hälften brygghus år 1860, och samtliga år 1900.

Brygghusen verkar med andra ord ha blivit en del av mangårdarna sent. Vad som är intressant är också att de verkar ha tillkommit på initiativ av bondehushållen själva. Vid synerna på akademigårdar räknades brygghusen genomgående som överloppsbyggnader, sådana som inte ansågs nödvändiga för driften, utan de fick i sin helhet bekostas av arrendatorerna.⁴⁰

5. Manbyggnaden

På bondgårdarna var det ovanligt med fler än ett bostadshus. Familj med tjänstefolk utgjorde ju inte heller fler än omkring 5–6 personer. Här och var kunde det finnas en speciell undantagsstuga för någon förälder eller före detta brukare, men det var som redan nämnts ganska sällsynt.

Tidigare studier har påvisat att den så kallade parstugan var det absolut vanligaste bostadshuset på de uppländska bondgårdarna. Den bestod av en förstuga med bakomliggande kammare, och så två stugor på ömse sidor om dessa. En av stugorna hade spis och bakugn, och var vintertid det enda uppvärmda rummet där hushållet värmde sig, lagade mat, sov, och utförde enklare hantverkssysslor. Kammaren användes i huvudsak som sovrum.⁴¹ Anderstugan däremot användes bara vid festligare tillfällen, vid högtider, eller som gästsovrums. I vardagslag fungerade rummet som förvaringsutrymme. Anderstugan hade alltså dubbla funktioner; dels som förråd, dels som representativt ansikte mot omvärlden.⁴² På större gårdar kunde parstugorna vara tillbyggda med några extra kammare för att på så sätt få större utrymme.⁴³

Fig 7:7. Parstuga i Kvæks by, Fröslunda socken, förmodligen från början av 1800-talet. Delvis rekonstruerad i samband med att gården blev friluftsmuseum på 1930-talet. Okänd fotograf, Upplandsmuseet, UP 966.

Parstugan, har man menat, dominerade på både stora och små bondgårdar under framförallt 1700-talet. Mot slutet av seklet sjönk emellertid deras popularitet.⁴⁴ Orsaken var den hemmansklyvning som pågick vilken gav upphov till att en mängd små gårdar bildades, där bönderna nöjde sig med en mindre typ av bostadshus, den så kallade enkelstugan bestående av endast en stuga, kammare och förstuga.⁴⁵ En bidragande anledning till övergången till enkelstugor påstås vara att myndigheterna från slutet av 1700-talet började propagera för kortare hus i två våningar. På så sätt skulle virke sparas både vid uppförande och vid uppvärmningen.⁴⁶

Syneprotokollen från 1700- och det tidiga 1800-talet visar också att parstugan var utbredd på gårdarna i Lagunda. Precis som de här ovan beskrivna var de timrade under halm- och ibland torvtak, och bestod av två stugor, varav den ena hade spis och bakugn, och mellan dem låg en förstuga och en kammare. Längden var omkring 11 meter och de var c:a 5 meter breda och hade två meter upp till takfoten. Taken var täckta med halm eller torv. Några av stugorna började rödfärgas i slutet av 1700-talet men de flesta av dem var annars helt ofärgade.

Samtliga frälsegårdsprotokoll från denna tid visar dock att parstugorna alltid bestod av två separata stugor, vanligen av olika bredd och längd, samt

med olika ålder. Av protokollen framgår nämligen att de förnyades separat efterhand som de slets ut, vilket skedde med korta intervall. Livslängden kunde ibland vara så kort som 15–20 år.⁴⁷ Detta byggnadssätt var inte specifikt för frälsegårdarna, utan de sammanbyggda stugorna fanns också på kronogården i Nyby by, Långtora, vilket talar för att det var ett allmänt drag.⁴⁸ Parstugorna som uppfördes vid 1800-talets början var emellertid byggda i ett stycke.⁴⁹

Stugan med spis och bakugn i, vanligen kallad *bagarstugan* eller *vardagsstugan*, hade formen av en enkelstuga med förstuga och kammare bredvid sig. Denna del hade oftast 4 fönster, eller rättare sagt 3 ½ fönster, såsom det beskrivs i protokollen, för ett av fönstren var mycket mindre än de andra. Det här är värt att uppmärksamma, då det är ett drag som synes ha varit mycket utbredd i 1700- och det tidiga 1800-talets bondebostäder, men sällan omtalas idag. Det omnämns emellertid i en dokumentation utförd i 1870-talets Södermanland, där författaren minns åldriga byggnader av den här typen från sin barndom på 1830-talet. Bostäderna där, som i övrigt är i det närmast identiska med de här beskrivna, hade just tre större fönster och ett litet, där de större var placerade i kammaren, i vardagsstugans gavelvägg och på långsidan in mot gården. Det lilla, ”halva”, satt bredvid det större fönstret på långsidan, detta för att ge ljus åt området framför spisen och ingångsdörren.⁵⁰ I vardagsstugan fanns också en fast inredning som också räknas upp i protokollen. Bord och säte ingick alltid, liksom tallrikshylla, diskhylla samt väggfasta sängar.⁵¹ De mobila möblerna var få; ofta fanns endast några skåp, ett bord, ett par stolar samt ett golvur.⁵²

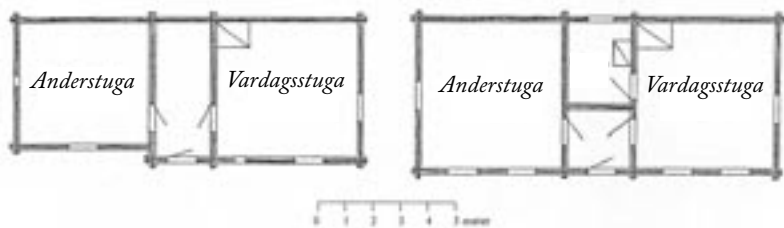

Fig 7:8. Parstugor av de typer som var vanliga under 1700-talet och 1800-talets början. Till vänster en parstuga från Säby by, Gryta socken, på 1760-talet. Byggnaden bestod av två separata hus, en enkelstuga med vardagsstuga och förstuga, och ett vidhängande rum. Av syneprotokollen framgår att de olika husen ofta var av olika bredd och längd och att de hade olika ålder. Till höger en parstuga från Nyby by, Långtora, byggd på 1810-talet. De flesta parstugor som uppfördes under 1800-talet var av denna typ, uppförd på en och samma gång, och bredare, längre och högre än sina föregångare. De var också ofta mer symmetriskt utformade, och med fler fönster. Källa: syneprotokoll Säby nr 2 åren 1763 och 1768, Höja säteri, samt syneprotokoll Nyby år 1817, UUA.

Som framgick ovan var det denna vardagsstuga som var hushållets huvudsakliga boningsrum då det var det enda uppvärmda rummet. Kringresande läkare med uppdrag att kontrollera hälsoståndet i de uppländska bygderna har vittnat om hur miljön i dessa stugor kunde vara. Från Tierps distrikt meddelades år 1785 att det "uti varje bondgård` är ganska rart att finna mera än ett enda eldrum eller stuga, som om vintern kan bebos, där alla skola vistas, både friske och sjuke. Där inne skola de laga till sin mat, äta, dricka och ligga om nätterna, ofta den friske i samma säng som den sjuke eller ock 2:e sjuke tillsammans, då flere på en gång sjukna in. Där inne skola de även förrätta alla andra nödiga hushållssysslor, såsom baka, brygga, tvätta och torka kläder, ja t.o.m. slakta småkreatur." Från Uppsalas distrikt år 1851 hette det att allmogen förde ett tarvligt levnadssätt "såväl i avseende på sina boningar, varest åtminstone under den kalla årstiden hela hushåll äro inlogerade i sällskap med höns, grisar, lamm och kalvar i den mest skärande osnygghet, som även i avseende på å födoämnen.....".⁵³

Möjligen är rapporterna något överdrivna, då de är skrivna av läkare, vars syn på "allmogen" säkerligen var präglad av den allmänna bilden av bönderna som konservativa och råa. Men dessa båda utsagor bekräftas av andra. I de uppteckningar som etnologerna samlade in i början av 1900-talet förekommer till exempel uppgifter om att stugorna endast städades två gånger om året, till midsommar och till jul, och att det då hade hunnit bildas ett tjockt lager på golvet som fick skyfflas bort.⁵⁴

Den bredvidliggande kammaren saknade enligt 1700- och det tidiga 1800-talens protokoll någon uppvärmning, men den torde ha kunnat uppvärmas vintertid genom sin placering nära bakugnen/spisen. Kammaren fungerade som förråd eller som bostad åt någon gammal.⁵⁵ På gården i Nyby fanns här ett bryggghus.⁵⁶

Den andra stugan, vanligen benämnd *gäststugan* eller *helgdagsstugan* hade vanligen två fönster, ibland tre och saknade också uppvärmningsanordning. I vardagslag nyttjades den som framgick ovan som förråd, vilket Ericsson redogör för i sin skildring av bostadsförhållandena i det tidiga 1800-talets Mälardalen; här stod några bord och skåp, samt kistor, och på väggarna hängde finkläderna för att kunna beskådas av gästande.⁵⁷ Uppgifter i syneprotokoll från Landsberga indikerar också att helgdagsstugan även kunde ha funktionen som bostad åt de anställda.⁵⁸

Bearbetningen av uppgifter i bevillnings- och mantalslängder visar att parstugan visserligen var vanlig under 1700- och tidiga 1800-talet, men att enkelstugan förekom i lika stor utsträckning (tabell 7:4). Vid 1700-talets mitt dominerade enkelstugan som bostad på skattegårdarna, och detta

långt innan någon hemmansklyvning kommit igång. Typen blev sedan allt vanligare mot seklets slut; omkring 1820 fanns den på två tredjedelar av gårdarna. På några få, större, hemman fanns även flerrummiga bostäder.

Tabell 7:4. Bostadstypers andel i procent på frälsegårdar och självägande bönders brukningsenheter åren 1740–1860 i fem socknar i Lagunda härad.

År	Självägande			Frälse		
	Enkel	Par	Fler	Enkel	Par	Fler
1740	54	40	6	55	44	1
1780	57	32	11	40	54	6
1820	66	28	6	41	56	3
1860	23	39	38	45	41	14

Källa: 1740: bevilningslängdens uppgifter om fönsterskatt 1751 i Länsstyrelsen, Landskontoret Etic:67. 1780: mantalslängden 1792. 1820: mantalslängden 1810. 1860: bearbetning av syneprotokoll från laga skiftet och brandförsäkringar som viktats mot det faktiska antalet brukningsenheter i området. Anm: Enkelstuga = 3–4 fönster, parstuga = 5–7 fönster, flerrummiga hus = 8 fönster eller fler.

Man bör dock ha i åtanke att detta visar antalet bostadshus per hemmansdel. Som jag visade i kapitel 4 kunde dock en brukningsenhet bestå av två eller fler hemmansdelar. De flesta av dessa var avhysta och saknade bebyggelse, i synnerhet de som låg i samma by som ”huvudgården”, men i några fall stod ägarna där med dubbla uppsättningar av bostadshus.⁵⁹ Ett exempel är gården i Kvek, som vid en sammanslagning erhöll två enkelstugor; den ena omvandlades senare till ett bryggghus.⁶⁰

På frälsegårdarna blev däremot parstugan något vanligare. Med övergången till stordrift under 1800-talets första hälft inkorporerades nästan alla frälsegårdar, och många såldes också till bönder. På de få hemman som fanns kvar fortfor parstugan och enkelstugan att dominera. Större byggnader uppfördes också på vissa. Men inkorporering innebar inte nödvändigtvis att bebyggelsen utplånades på hemmanen. Ekonomibyggnader revs inte sällan bort, men bostäderna lämnade ibland kvar som arbetarbostäder. I Landsberga by, inkorporerat mellan 1820 och 1840, stod ännu på 1850-talet några av stugorna kvar.⁶¹

Valet av par- eller enkelstugor bör åtminstone delvis ha hört samman med antalet människor som skulle vara bosatta på gårdarna. Enkelstugan var till exempel vanligare på mindre gårdar, medan parstugan förekom på de större. Under 1700-talet gick en gräns på omkring ½ mantal; på gårdar

mindre än så var det enkelstugan som dominerade, på de större parstugan. Enkelstugorna var också mer utbredda som bostäder hos de självägande bönderna, än hos frälsebönderna, vars hushåll var mer omfattande med mer tjänstefolk.

1800-talets omvandling

Under 1800-talets första hälft skedde sedan en genomgripande förändring i böndernas boende, och då i synnerhet hos de självägande bönderna. Som framgår av tabell 7:4 ökade andelen flerrummiga bostadshus från 6 procent till hela 38 mellan åren 1820 och 1860, medan antalet enkelstugor gick tillbaka från 66 procent till 23. Tyvärr saknas ju ett större antal syneprotokoll från det slutande 1800-talet vilka hade kunnat belysa fördelningen av olika bostadstyper då, men de få som finns visar genomgående att gårdarna hade flerrummiga bostäder. En bearbetning av gårdsmonografierna i Sveriges bebyggelse av år 1949 där det finns bild på samtliga bostadshus i området samt uppgifter om husens storlek och byggår visar att flerrummiga bostäder dominerade helt omkring år 1900.⁶²

Byggnaderna fick alltså under denna period allt fler rum per bostadshus. Ett gott exempel på hur det kunde se ut är gården i Nyby (tabell 7:5). Här fanns under hela perioden ett bostadshus av parstugemodell, år 1792 en av äldre modell med två separata stugor, år 1817 en nybyggd, bredare, längre och högre, vilken sedan tjänstgjorde under resterande delen av seklet.

Tabell 7:5. Byggnadsyta samt bredd, höjd upp till takfoten och längd i bostadshuset på Nyby akademigård 1792 till 1903.

År	Rum	Yta	Mått (m)		
			Bredd	Höjd	Längd
1792	3	48	4,2	1,8	11,5
1817	3	68	5,4	2,4	12,6
1863	4	81	5,4	3,0	15
1903	5	97	5,4	3,0	18

Källa: Sp Nyby, UUA. Anm: Med yta avses byggnadsytan, dvs. ytan i första våningen.

Under 1800-talet första hälft förlängdes huset med en kammare och ena gaveln brädfodrades. Strax efteråt tillkom en extra anderstuga som hade en separat ingång från gården. I samband med detta brädfodrades större delen av huset. Före 1903 tillbyggdes sedan två förstukvistar framför ingångarna

Fig. 7:9. Parstuga i Viggeby by, Biskopskulla socken, av den modell om blev vanligare under 1800-talet. Den är högre och bredare och längre, har inredda vindsrum, rödfärgade fasader och bräd- eller tegeltak. Jämför med parstugan i Kveks by i fig. 7:7. Foto: P Sandberg, Upplandsmuseet RR 650.

och halmtaket byttes ut mot ett tegeltak. Genom tillbyggnaderna vidgades byggnadsytan i huset från 48 kvadratmeter till närmare 100, och huset fick parallellt med detta en mer påkostad exteriör med brädpanel, förstukvistar och tegeltak.

Tabell 7:6. Byggnadsyta samt bredd, höjd upp till takfoten och längd i bostadshus på gårdar på omkring ½ mantal, 1780 till 1900.

År	Yta (kvm)			Största mått (m)		
	Enkel	Par	Fler	Bredd	Höjd	Längd
1780	25	50	-	5,4	2,3	12,0
1820	35	60	-	6,6	2,8	14,4
1860	45	75	90	7,5	3,0	14,1
1900	55	85	100	8,1	4,2	15,6

Källa: För varje nedslag har använts syneprotokoll från mellan 8 och 22 lika stora frälse-, krono- och skattegårdar. Se även *Ulväng* (2001a) appendix s. 16–17. Anm: Med yta avses byggnadsytan, dvs. ytan i första våningen.

Det var alltså inte bara fler rum som kom till, utan bostädernas storlek ökade också generellt under 1700- och 1800-talen (tabell 7:6). Byggnadsytan i en enkelstuga ökade till exempel från 25 kvadratmeter till 55, en parstuga från 50 till 85, och både bredd och höjd upp till takfoten växte med tiden. Dessutom inreddes det från och med 1800-talets första hälft vindsrum på vissa gårdar, något som blev vanligare mot seklets slut.⁶³ Bostadshus med två fulla våningar var extremt sällsynta på bondgårdar i Lagunda, och är endast känt från ett par större gårdar på 1860-talet.⁶⁴

Störst bostadsyta återfinns dock inte i utbyggda parstugor såsom den på Nyby, utan i en annan bostadstyp som slog igenom under 1800-talets första hälft, den så kallade salstugan, även kallad hus med femdelad plan. Utmärkande för den var att den hade fem rum inklusive förstugan; en vardagsstuga med kammare vid ena gaveln, och en helgdagsstuga med kammare vid den andra.⁶⁵ Typen finns belagd från 1810-talet i Mälardalen, och blev allt vanligare mot 1800-talets mitt⁶⁶, och den har satts i samband med de förbättrade ekonomiska förhållandena för bönderna och en framväxande storbondeklass med behov av att markera sin ställning med en ny arkitektur.⁶⁷

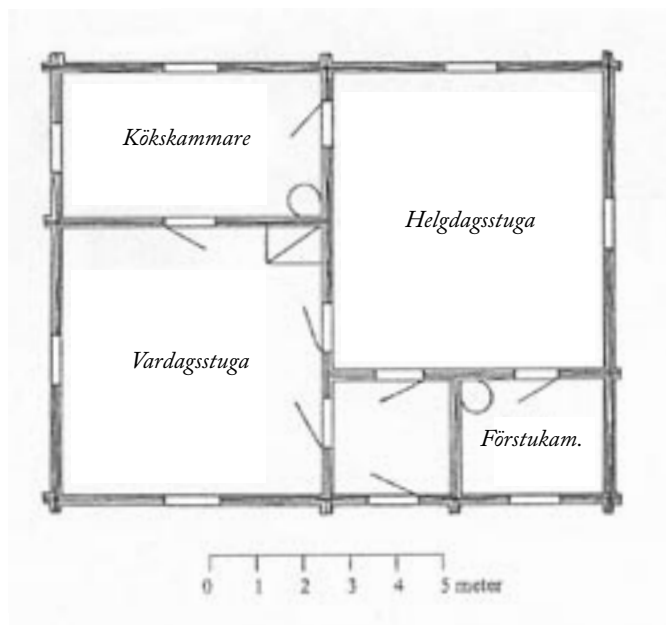

Fig. 7:10. Den så kallade femdelade planlösningen som blev vanlig i bondemiljö under 1800-talets första hälft. Manbyggnaden i Björnorne by, Gryta socken, uppförd c:a 1850. Rekonstruktion efter sp, Björnorne, UUA.

Fig. 7:II. Manbyggnad med femdelad planlösning från Tibble by, Torstuna socken, grannsocken till Lagunda. Foto: j Alinder, Upplandsmuseet AL 3737.

I syneprotokollen från skatte- och kronogårdar från 1850–60-talen förekommer den femdelade typen ibland, och blir sedan allt vanligare. De hade till skillnad mot enkel- och parstugorna en mer kvadratisk plan och var därför betydligt bredare, ofta omkring 7 meter. Från 1800-talets mitt kunde också den sexdelade planlösningen förekomma i bondemiljö, men den fick av både syneprotokollen och uppgifterna i Sveriges bebyggelse inte samma spridning som den femdelade planen.

Exteriöra förändringar av den typ som skedde på Nyby gård förekom också på i princip alla bostadshus under loppet av 1800-talet. Ett iögonfallande inslag var till exempel att man på vissa gårdar övergav sadeltaket till förmån för brutna tak.⁶⁸ Denna takform förekom ju också på spannmålsbodar vid samma tid, och det är symptomatiskt att det är just dessa två byggnader som försågs med den här utformningen. Så var ju fallet på både herrgårdar och prästgårdar också, men här i ett tidigare skede; på herrgårdarna slog ju det brutna taket igenom från 1700-talets mitt, på prästgårdarna några decennier senare. Som jag visade hade denna takform inte enbart ett värde som social markör, utan även en praktisk funktion genom att vindsrum kunde inrymmas inunder det, något som också blev fallet i bondemiljö.

Syneprotokollen från 1800-talets mitt visar dock att halmen fortfarande dominerade som takmaterial – i synnerhet på frälsegårdarna – men på omkring tredjedel av bostadshusen låg istället bräd- eller tegeltak. Även papp förekom på enstaka hus, främst på de minsta gårdarna. Liksom i mangården i övrigt försvann sedan brädtaken, och i slutet av seklet var tegel det vanligaste takmaterialet tillsammans med spån.

Panelade väggar, utsmyckade förstukvistar och fönsteromfattningar blev också allt vanligare under 1800-talet.⁶⁹ Protokollen från seklets senare del är visserligen få men ändå ganska detaljerade. Bilderna och uppgifterna i Sveriges bebyggelse talar också sitt tydliga språk. Att döma av de uppgivna byggåren skedde en generell förnyelse av bostäderna under 1870- 80-talen, i synnerhet på de mindre gårdarna. Många av bostäderna som uppfördes var influerade av den då populära schweizerstilen.⁷⁰ Bilderna visar också att husen från dessa decennier ofta var panelade och rödfärgade och försedda med förstukvistar, ibland inglasade (se till exempel fig. 7:4).⁷¹

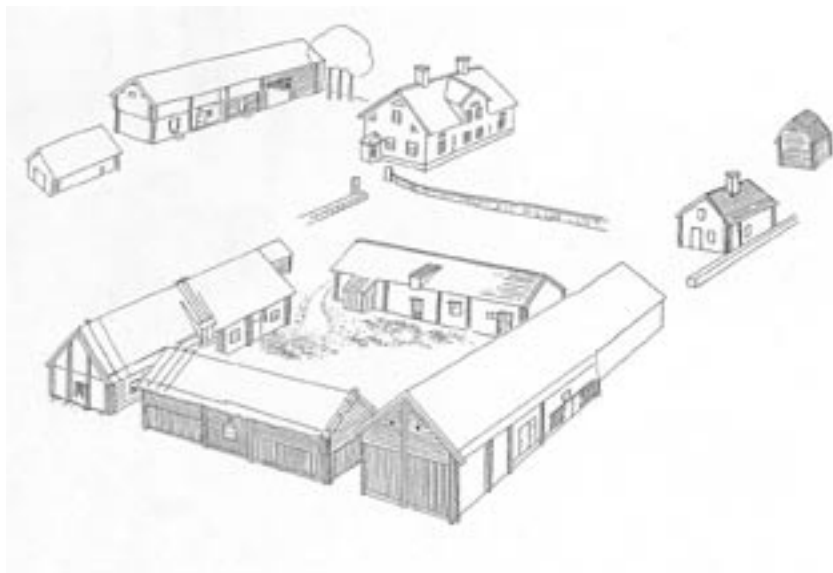

Fig. 7:12. Bondgård i Vilsberga by, Biskopskulla socken, i början av 1900-talet. I fonden manbyggnaden med sexdelad planlösning och dekorationer i Schweizerstil. Framför manbyggnaden ligger en bodlänga bestående av visthusbodar och lider. I den häckomgårdade trädgården bakom manbyggnaden låg dels spannmålsboden med brutet tak, dels brygghuset. Längst fram i bilden ladugården med sina fähus och lador. Källa: Nordiska museet, Topografiska samlingen, ritningar av G. Gustavsson och A. Renck, 1928, som omarbetats av författaren.

Men vad som också skilde dessa nya bostadshus från de äldre var den påtagligt förbättrade bostadsmiljön vilket de mer detaljerade protokollen från 1830-talet och framåt redogör för. Väggarna var till exempel rappade invändigt, vilket inte förekom i 1700-talets och det tidiga 1800-talets bostäder på frälse- och kronohemmanen. Att väggarna i det tidiga 1800-talets bostäder vanligen var orappade beskrivs också av Gustaf Ericsson, som lägger till att de i vardagsstugan dessutom alltid var svarta av sot.⁷² Väggarna blev också i allt större utsträckning tapetserade. Redan i det sena 1700- och tidiga 1800-talets bostäder kunde väggar vara försedda med tapeter, men då främst i anderstugan och i kammaren som kunde ha hand- eller schablonmålade motiv på väv eller papper.⁷³ Men i 1800-talets bostäder var det tryckta papperstapeter som sattes upp. På kronogårdarna anges att de första tapeterna sattes upp i förstukamrarna kring 1800-talets mitt, och i slutet av seklet fanns de i varje rum.⁷⁴

Allt fler rum värmdes också upp av kakelugnar. Liksom tapeterna installerades kakelugnar först i de båda kamrarna, och sist i helgdagsstugorna eller salarna som de nu kallades. De öppna spisarna i vardagsstugorna, eller köken, ersattes också av järnspisar under 1800-talets sista årtionden, vilka inte bara var effektivare utan också gav en renare boende- och arbetsmiljö.⁷⁵ En tydlig skillnad mot det tidiga 1800-talet var också att den fasta inredningen inte lägre fanns kvar. Istället var rummen möblerade med lösa soffor, bord och stolar. Överhuvudtaget ökade antalet möbler under hela perioden, liksom på både herrgårdar och prästgårdar (tabell 7:7).

Det sena 1800-talets hem hade också en myckenhet av textilier som inte verkar funnits tidigare. På golven låg till exempel vävda mattor.⁷⁶ Det är också känt att bondehemmen kom att ägnas en allt större omsorg under det sena 1800-talet bland annat genom att golven började skuras oftare.

Tabell 7:7. Möbelbeståndet på självägande bönders gårdar på omkring ½ mantal mellan åren 1780 och 1900.

År	Skåp	Bord	Stolar	Sängar	Soffor	Speglar	Ur	S:a
1780	3	1	1	0	0	0	0	5
1820	4	2	7	1	1	1	1	17
1860	4	3	7	2	1	1	1	19
1900	6	5	15	3	3	2	2	36

Källa: *Bouppteckningar i LH, FII:a, ULA*. Anm: För varje period har använts 15 bouppteckningar från gårdar på omkring 0,5 mantal. Siffrorna är avrundade till närmaste heltal. Skåp = skänkskåp, hörnskåp, chiffonjé, skänkar, byråer och kommoder.

Boendet

Bostäderna genomgick alltså stora förändringar under loppet av 1800-talet. Förutom att de fick ett mer påkostad utseende med paneler, rödfärgning, tillbyggda förstukvistar, etc. blev bostäderna också större och erhöll fler uppvärmda rum, med fler möbler. Hygienen synes också ha förbättrats avsevärt genom att hemmen städades oftare och järnspisar sattes in.

Ett större antal bostadsrum var ju också utmärkande för både herrgårdar och prästgårdar från 1700-talets mitt och framåt, och som jag kunde visa fanns det där en koppling mellan en ökad privatisering av familjen och fler sällskapsrum och rum med specialfunktioner. Till skillnad från familjerna i högreståndsmiljöer bodde emellertid bondefamiljerna tillsammans med sitt tjänstefolk. 1700-talets och det tidiga 1800-talets bondgård karakteriseras också av att det endast fanns ett bostadshus, och endast ett uppvärmt rum.

Från skånska bondgårdar är det känt att familjen började utskilja sig från hushållet genom att bonden och hustrun började sova i särskild sängkammare och att drängarna och pigorna nu fick börja äta i ett speciellt matrum skild från familjen, och att speciella dräng- och pigstugor inreddes.⁷⁷ Fler rum var också utmärkande för de skånska gårdarna, liksom på bondgårdar i norra Sverige, och detta menar man hör samman med böndernas hävdelsebehov när deras ställnings stärktes; rummen hade också till största del till en representativ funktion och nyttjades vid högtider av olika slag.⁷⁸

En liknande utveckling menar jag ägde rum även på bondgårdarna i den här undersökningen. Men innan dess vill jag uppmärksamma något som skulle kunna uppfattas som ett tidigare stadium.

Det gäller uppkomsten av brygghusen och inrättandet av sommarkök. Frågan är väl i vilken mån dessa brygghus redan från början var avsedda att nyttjas som kök sommartid, eller om brygghusen tillkom av någon annan anledning och först senare erhöll en köksfunktion. Att hushållet valt att sprida ut sig sommartid är förmodligen ett mycket gammalt beteende, men som jag kunde visa i förra avsnittet var brygghus något som introducerades först på 1820-30-talen, och slog igenom på samtliga gårdar under 1800-talets andra hälft.

Förmodligen skall tillkomsten av brygghus ses som utslag av en förbättrad hygien på gårdarna. En orsak till att bönderna började uppföra brygghus skulle kunna vara den från slutet av 1700-talet allt viktigare brännvinstillverkningen. Både brännvinsframställningen liksom bryggandet av öl skedde under 1700-talet i vardagsstugan, av läkarrapporter att döma. Som framgick av redogörelsen av gården i Nyby fanns det emellertid i detta hus

i slutet av 1700-talet ett brygghus inrett i kammaren, och några decennier senare lät man bygga ett separat brygghus ute i mangården.

Jag menar att detta mönster som är iakttagbart på gården i Nyby kan ha varit allmänt, och att det kan ha haft samband med brännvinstillverkningen. För som jag visade blev brännvinsframställningen ett allt viktigare inslag i ekonomin från slutet av 1700-talet, och det är det ju inte otänkbart att man då valde att flytta denna verksamhet till ett annat utrymme än vardagsstugan, först till den bredvidliggande kammaren och sedan ut på gården. En mer storskalig bränning borde ju rimligtvis hindrat annan verksamhet i spisen, samtidigt som det var en illaluktande verksamhet som inte kan ha förbättrat inomhusklimatet.

Dessvärre är det ju ont om syneprotokoll från skatte- och kronogårdar från sekelskiftet 1800 som skulle kunna bekräfta detta. Protokollen från frälsegårdar är visserligen detaljerade, men innehåller inga brygghus överhuvudtaget vilket skulle kunna tala emot min tes. Men som jag visade tidigare saknades det faktiskt brygghus generellt på frälsegårdarna, även senare, trots att det blir vanligt hos både de självägande bönderna och på kronogårdar. Kanske var detta ett utslag för den kontroll godsägarna ville ha över frälseböndernas ekonomi; bönderna skulle inte bedriva egen brännvinstillverkning.

Men det finns ett annat material som stöder min tes, och det är ett tiotal brandförsäkringsprotokoll av år 1845, av vilka det framgår hur många tegelugnar, kakelugnar, spisar och skorstenar det fanns i varje bostadshus.⁷⁹ Av dessa framgår det att på de gårdar som hade separata brygghus ute i mangården, fanns i bostaden en spis i vardagsstugan, och en tegelugn i kammaren. Men gårdarna som saknade brygghus i mangården hade alltid *två* spisar i bostaden, en i stugan, och en i kammaren.⁸⁰ Detta kan knappast betyda något annat än att kammaren nyttjats som brygghus. Några andra alternativa användningsområden för en spis i kammare är svårt att finna; att kammaren skulle varit bostad åt ett eget hushåll med behov av en spis är knappast troligt.

Jag menar att denna förändring är betydelsefull, för det skulle kunna vara ett tidigt tecken på en funktionsuppdelning mellan familj och arbete, mellan "ren" och "smutsig" verksamhet. Att brygghuset sedan flyttades ut på gården i ett separat hus är kanske ytterligare ett steg i processen.

För vad som händer under 1800-talet är att bostäderna får en tydligare uppdelning mellan olika funktioner, om än i små steg. Studier som baserats på etnologiskt uppteckningsmaterial har till exempel visat att man ännu i slutet av 1800-talet hade boendet koncentrerat till vardagsstugan under

vinterhalvåret, och att helgdagstugan/salen som förut nyttjades till förråd i vardagslag, och som festlokal vid högtidliga tillfällen. Sommartid flyttade hela hushållet ut på gården, som förut.⁸¹

Det blev dock vanligare, har man menat, att bonden och hustrun sov för sig själva i kökskammaren eller farstukammaren tillsammans med de små barnen, medan de vuxna barnen och tjänstefolket sov i vardagsstugan/köket. Kökskammaren var dock ingen renodlad sängkammare, utan användes i vardagslag som ett arbetsrum. Måltiderna intogs liksom tidigare gemensamt i vardagsstugan.⁸²

Bondehushållets boende var alltså präglad av samma typ av pragmatism som på herrgårdarna och prästgårdarna. Man levde i vardagslag i så få rum som möjligt, för att sedan vid högtider nyttja fler rum. Som framgick ovan var det också i de båda kamrarna som kakelugnar installerades först. Först senare försågs representationsrummet, salen, med liknande anordning.

Tyvär är det ju sällsynt med bouppteckningar som är uppställda rumsvis från bondemiljö, och vilka skulle kunna bekräfta i vilken utsträckningen de etnologiska uppteckningarna äger riktighet. Men det förekommer några sådana från 1880- och 90-talen, som av allt att döma kommer från ordinära bondehem; antalet möbler som är uppräknade skiljer sig varken i antal eller typ från andra, ”vanliga” bouppteckningar.⁸³

En genomgång av dem bekräftar också till viss del det redan sagda. *Köket* hade en enkel inredning bestående av soffa, några bord och stolar, en skänk eller ett skåp, samt ett väggur. *Kökskammaren* var som redan nämnts sängkammare åt bonden och hustrun, och här fanns också en säng, och några sittmöbler. Men här stod också ofta en skrivmöbel i form av en chiffonjé, och en bokhylla eller ett bokskåp hörde också till.⁸⁴ Tavlor pryddes väggarna och mattor låg på golvet. Att kökskammaren hade fler funktioner än som sängkammare är uppenbart, men den var knappast inredd för något grövre arbete, utan kan kanske snarare ses som en motsvarighet till de högre ståndens kabinet. *Salen* var möblerad med matbord, stolar och soffa, och här fanns också alltid ett klädskåp, en tydlig signal som belyser salens dubbla funktioner som paradrum och förvaringsrum.

Den andra *kammaren*, slutligen, har inte en lika tydlig funktion i uppteckningarna. Ibland är den sängkammare, ibland står där en sittmöbel. Ett möjligt användningsområde är att den var bostad åt en förälder. Hushållen var ju mot slutet av 1800-talet allt oftare utvidgade med en eller två föräldrar till bonden eller hustrun. Det ökade användandet av vindsrum skulle kunna vara ett uttryck för att fler gamla bodde kvar på gårdarna. Separata bostadshus vid sidan av manbyggnaderna var som nämnts ovan mycket sällsynt.

På större bondgårdar kunde det dock i slutet av 1800-talet finnas betydligt fler rum, och en rumsanvändning som helt klart hade en tydlig funktionsuppdelning liknande den på prästgårdarna. Huvudbyggnaden på Alsta gård i Nysätra hade till exempel hela åtta rum förutom förstugor, varav det i nedre botten fanns en sal i mitten möblerad med matbord och sittmöbler, en sängkammare och ett förmak på ena sidan, och ett kök med kökskammare på den andra.⁸⁵ Vindsvåningen rymde en sal med sittgrupp, samt två sovrum. På dessa större bondgårdar fanns ju också ofta en arbetsorganisation som påminde om den på herrgårdarna, med gifta arbetare med egna hushåll. Hustrurna på dessa gårdar var förmodligen inte heller lika strängt sysselsatta i hushållsarbetet, utan kunde ägna tid åt sociokulturella göromål.⁸⁶

6. Bondgårdarnas bebyggelse

I det här kapitlet har jag undersökt bebyggelsen på bondgårdarna. Som jag visade tidigare utvidgades bondgårdarnas åkerareal betydligt genom både nyodling och sammanslagningar, och på en genomsnittlig brukningsenhet mångdubblades arealen. Hushåll och arbetsorganisation däremot förblev ungefär densamma; i det normala bondehushållet ingick under hela perioden i genomsnitt omkring 5–6 personer, mot slutet dock några fler. Vid sidan av familjen ingick vanligen en dräng och en piga. Däremot blev bondehushållet gradvis alltmer beroende av tillfällig arbetskraft i form av torpare och backstugusittare som ryckte in under högsäsong.

I grund och botten förändrades bondgårdarnas bebyggelse ganska litet. De var liksom både herrgårdar och prästgårdar uppdelade i man- och ladugård, och liksom på prästgårdarna låg de ofta alldeles bredvid varandra, ofta bara åtskilda genom en stallänga. Uppsättningen byggnader var ungefär densamma perioden igenom: i mangården bostad, bodar, lider och stall, och i ladugården fähus, får- och svinhus och lador.

Men både gårdsform, byggnadstyper och material förändrades långsamt. Gårdarnas form blev under loppet av 1800-talet mer samlad och strukturerad. Den centralsvenska gårdstypen, med husen uppförda i rektangelform och med en avskiljande länga i mitten som delade gårdstunet i en man- och ladugård, blev under perioden allt vanligare, och ersatte typen med ett gemensamt gårdstun. Vid 1800-talets mitt var typen helt dominerande på gårdarna i häradet, och den var även mycket vanlig på gårdar som flyttade ut vid skiftet. Först under 1800-talets sista decennier fick den ge vika för en mer spridd gårdsdisposition. Parallellt med att den centralsvenska typen

slog igenom på bred front, skedde också en viss uppluckring av gårdsbilden på så sätt att det blev större avstånd mellan byggnaderna, och trädgårdar anlades kring bostadshusen. Här finns alltså en klar parallell till vad som hände på de andra gårdarna, och vad som är av intresse är naturligtvis att det skedde redan före 1800-talets mitt och skiftena.

Ekonomibygnaderna förblev i stort desamma men det fanns tendenser till att gårdarnas olika funktioner blev mer renodlade under loppet av 1800-talet. Enstaka svinhus verkar till exempel i en allt större utsträckning förlagts till ladugården, istället för i mangården. Ekonomibygnaderna blev också kontinuerligt större, bredare och högre under hela perioden i takt med att åkerarealer och boskapsstock utökades. Flera av husen ändrades också till sin utformning. Stallen och fåhusen började förses med större skullar mot 1800-talets mitt och gradvis förlorade därmed foderhusen sin betydelse. Under 1800-talets sista decennier började husen ersättas av mer moderna hus av kombinationstyp med regelstommar och brädväggar. Liksom på både herrgårdar och prästgårdar blev också badstugorna allt ovanligare.

I mangårdarna skedde också en uppstramning. Spannmåls- och visthusbodarna började under 1800-talets första hälft uppföras i två våningar, rödfärgades och försågs med bräd- och senare tegeltak. Brygghus började också uppföras, till en början förmodligen för att skilja den tilltagande brännvinsbränningen från manbyggnaden, men den fick snart också funktionen av ett sommarkök, hushållets kök under sommarhalvåret då det bodde ute på gården.

Även manbyggnaderna fick från och med 1800-talets första hälft en mer framträdande arkitektur och blev allt större, både till antalet rum och till längd, bredd och höjd. De dominerade bostadstyperna under 1700-talet var enkelstugan, som bestod av en vardagsstuga, en kammare och en förstuga, samt parstugan, som vid sidan av de tre rummen hade en anderstuga. I båda dessa var vardagsstugan det enda uppvärmda rummet där hela hushållet inklusive smådjur bodde, åt och sov under vinterhalvåret. Anderstugan hade till vardags en förrådsfunktion, men kunde till högtider omvandlas till en festlokal.

Enkelstugan och parstugan ersattes från och med 1800-talets första hälft ofta av flerrummiga bostäder, ofta en så kallad femdelad planlösning bestående av en vardagsstuga, anderstuga, och förstuga samt två eller tre kamrar. Men en intressant iakttagelse är också att de olika bostadstyperna med tiden gjordes längre, bredare och högre. Räknat i kvadratmeteryta byggnadsyta ökade till exempel enkelstugorna från 25 till 55 kvadratmeter mellan 1740 och 1900 och parstugorna från 50 till 85. Byggnaderna försågs

också i en allt större utsträckning med bräd- och tegeltak istället för halm, och väggarna rödfärgades, senare blev de även panelade. Även invändigt skedde en standardhöjning. Väggarna rappades och tapetserades, och kakelugnar blev allt vanligare.

Det verkar också som boendet i manbyggnaderna ändrade karaktär. Hus-hällen levde ännu i slutet av 1800-talet i möjligaste mån i endast ett rum, vardagsstugan eller köket som det nu ofta kallades, och nyttjade de övriga rummen vid högtider. Men det blev allt vanligare att bonden och hustrun sov i en separat kammare bredvid köket. Här skedde alltså en form av uppdelning mellan familj och tjänstefolk, även om den aldrig var så utpräglad som på herr- och prästgårdar. På större bondgårdar kunde det dock finnas större bostadshus med en liknande planlösning som på prästgårdarna, med både sal, förmak, sängkammare och gästrum. På dessa gårdar hade också de anställda egna hushåll och bodde i separata arbetarbostäder.

Några större skillnader mellan de självägande böndernas gårdar, frälse- och kronogårdar fanns egentligen inte. Frälsegårdarnas bebyggelse var dock ganska omodern i jämförelse med de andra bondgårdarna; ännu vid 1800-talets mitt dominerade halmtaken här, de hade foderhus, och de minsta och obetydligaste bostadshusen. Att så var fallet är kanske inte så förvånande; det fanns förmodligen få incitament för frälsebönderna att lägga ned mer tid och kapital än nödvändigt på sina gårdar. På kronogårdarna däremot verkar arrendatorernas besittningsrätt har varit stark – arrendet gick ofta i arv – och bebyggelsen påminde också mycket om den på skattegårdarna.

Det är tydligt att det finns många gemensamma beröringspunkter mellan bondgårdarna och de andra gårdarna. Bebyggelsen blev under 1700- och 1800-talen allt mer påkostad; husen blev större, bredare och högre, och nya typer av material ersatte de äldre. Gränserna mellan ”smutsiga” och ”rena” funktioner markerades också allt tydligare; gårdarna blev allt mer uppdelade i man- och ladugård, trädgårdar anlades kring manbyggnaderna, och byggnaderna förlades på ett större avstånd från varandra.

I tidigare forskning har man menat att denna process inleddes först under 1800-talets andra hälft. Då spreds planschverk som uppmanade bönderna att bygga sundare hus, och öka avstånden mellan man- och ladugård. Men jag menar att denna process påbörjades långt tidigare, och det alltså redan vid 1800-talets mitt fanns en strävan efter för bättre hygieniska förhållanden.

Att det var de förbättrade ekonomiska förhållandena som möjliggjorde en sådan här utveckling bör vara utom tvivel. Vad som är intressant att

notera är också att vissa förändringar inträffade ungefär samtidigt som på de andra, större, gårdarna, andra ägde rum långt efteråt. Och vissa drag återfinns inte alls hos de högre samhällsskikten utan utformades enbart hos bönderna.

Taktegel var till exempel något som började nyttjas av både godsägare, präster och bönder ungefär samtidigt under 1800-talets första hälft, liksom ekonomibyggnader med regelstommar och brädväggar gjorde det under 1800-talets sista decennier. Det brutna taket och sexdelad planlösning däremot var företeelser som först introducerades hos godsägarna, sedan hos prästerna och slutligen nådde bönderna. Ett exempel på en egenhet är den femdelade planlösningen som inte verkar förkomma hos varken präster eller godsägare.

Det är med andra ord tydligt att bönderna byggnadskultur inte enbart påverkades av hur de högre samhällsskikten byggde, något som ofta hävdats i den äldre litteraturen, utan det är mer komplicerat än så. Bondehushållen gjorde ett aktivt val och skapade sin egen byggnadskultur för att markera sig mot framförallt de obesuttna, men även mot godsägare och tjänstemän. Jag kommer att återkomma till detta i nästa kapitel.

NOTER KAPITEL 7. BONDGÅRDARNA

- ¹ Frölich (1847) s. 140f. Frölich var bosatt på Stora Bärby säteri, där han verkade för införandet av mer moderna metoder i jordbruket.
- ² Flygare (1988)
- ³ Erixon (1942), Erixon (1947c) och Erixon (1953), Olsson (1915), Eriksson (1925), Ålenius (1940), (1943), (1948), (1951) och (1953).
- ⁴ Autio (1995), Blent (1998), Flygare (1988) och (1993), Lange & Löfgren (1983), Liby (1999), Mannberg Wretin (1996), och Ulväng (1998) (1999) och (2001a).
- ⁵ Erixon (1947c) och (1953) Eriksson (1925) och Mannberg Wretin (1996).
- ⁶ Gårdarna under Landsberga kronosäteri var i och för sig kronogårdar, men förhållandena för dess brukare skilde sig inte åt från de på frälsegårdarna, utan de erlade rätten till innehavaren av Landsberga säteri i form av arbete och varor. Material om frälsegårdar i: Höja gårdsarkiv, Örsundsbro, i Tersmedenska arkivet (Hässle säteri. Ser. IX. vol. 20 och 23; Husesyner 1806–1864), RA, samt i Länsstyrelsen, Landskontoret, vol. 1316, Landsberga boställe, ULA.
- ⁷ För en mer detaljerad beskrivning av metod och materialbearbetning hänvisas till Ulväng (2001a).
- ⁸ Undersökningen har utgått från syneprotokoll från gårdar i Säby och Landsberga byar. Syneprotokoll i Höja gårdsarkiv, Örsundsbro, samt Länsstyrelsen, Landskontoret, vol. 1316, Landsberga boställe, ULA.
- ⁹ Erixon (1953) s. 200f.
- ¹⁰ Erixon (1953) s. 205f.
- ¹¹ Se t.ex. Fittja by, Fittja, LMV.
- ¹² Flygare (1993) s. 43f.
- ¹³ Detta framgår av bl. a. Olsson (1912) och Erixon (1953).
- ¹⁴ Se t.ex. karta över Tils by, Hjalsta 1912 Nyby by, Kulla 1892, och Viggeby by, Biskopskulla 1908, LMV.
- ¹⁵ Se karta över Tils by, Hjalsta 1912, LMV.
- ¹⁶ Se t.ex. förhållandena i Landsberga by, i Länsstyrelsen, Landskontoret, vol. 1316, Landsberga boställe, ULA, eller sp Hammarby by, Nysätra, LMV.
- ¹⁷ Se t.ex. sp från Björnome by, Gryta 1884, UUA.
- ¹⁸ Sp Nyby 1792, UUA, samt storskifteskarta 1760, LMV.
- ¹⁹ Sp Fittjabu 4 1824 och Fittjabu 5 1857, Pärn 21, husesyner 1806–1835, Tersmedenska arkivet, RA.
- ²⁰ Framgår av arrendekontrakt i Höja gårdsarkiv, Örsundsbro.
- ²¹ Sp Nyby 1792, UUA, och sp Tuna 1, LH, Häradssyner och värderingar 1744–1878, ULA.
- ²² Tuna 1 år 1822 och 1864, se sp Tuna 1, LH Häradssyner och värderingar 1744–1878,

- ULA, samt sp Tuna by 1864, LM.
- ²³ Hammarby 7 år 1861 och Åloppe 5 år 1868, se Sp Hammarby 7 1861, Hjäradsskrivaren i Mellersta fögderiet 292, arrendehandlingar 1859–1917, ULA, samt LH, Domboken 1870.
- ²⁴ Se t.ex. komplexet på Björneme norrgård, uppfört i mitten av 1880-talet, Tegen (1963) s. 486ff.
- ²⁵ Se Ulväng (2001a) s. 82f.
- ²⁶ Detta framgår vid jämförelser mellan uppgifter i Sveriges bebyggelse, Landsbygden, Uppland IV och den nu bevarade bebyggelsen.
- ²⁷ Greve Frölich hävdar också att detta uppställningssätt var det dominerande på bondgårdarna i Lagunda, se Frölich (1847) s. 141
- ²⁸ Bevarade sådana på gårdar i Härvsta by, Fröslunda.
- ²⁹ Tegen (1963) s. 486ff.
- ³⁰ Något som också noterats av Flygare (1993) s. 50ff.
- ³¹ Sveriges Bebyggelse, Landsbygden, Uppland IV.
- ³² Detta framgår av de uppmättningsritningar som man lät göra över byar och gårdar i Lagunda, där dräng- och pigkammare endast förekommer på någon enstaka gård. Topografiska samlingen, NM.
- ³³ Bräddtak fanns vid 1800-talets mitt på omkring 10–15% av bodarna, och tegel på mellan 5 och 40%, se Ulväng (2001a) appendix s. 16.
- ³⁴ Av gårdar i intervallet 0–0,25 mantal år 1840–70 hade 5% tvåvåningsbodan, i 0,26–0,5 mantal 25% och i 0,51–0,75 mantal 40%. År 1880–90 var motsvarande siffror 50% för alla gårdar. Se Ulväng (2001a) appendix s. 16.
- ³⁵ Belägg från gårdar i Säby och Landsberga byar från 1790-talet. I senare protokoll från 1820–30-tal är samtliga hus rödfärgade. Sp Säby 1790–1828, Höja gårdsarkiv, Örsundsbro, samt sp Landsberga 1796–1824, Länsstyrelsen, Landskontoret, vol. 1316 Landsberga boställe, ULA.
- ³⁶ Sp Nyby 1817, UUA, Sp Tuna 1 1822, LH, Hjäradssyner och värderingar 1744–1878, ULA.
- ³⁷ Se t.ex. Erixon (1947c), Mannberg Wretin (1996) s. 71.
- ³⁸ Eriksson (1925) s. 78f, Flygare (1999a) s. 86ff.
- ³⁹ Flygare (1999a) s. 86ff.
- ⁴⁰ Framgår bl. a. av sp Björneme by 1883–1898, UUA.
- ⁴¹ Eriksson (1925) s. 74ff.
- ⁴² Flygare (1999a) 91ff.
- ⁴³ Erixon (1947c) s. 17f, Lange & Löfgren (1983), Mannberg Wretin (1996) s. 28.
- ⁴⁴ Erixon (1947c) s. 17f. I Erixon, (1953) s. 206ff hävdas att i en studie av förhållandena i Skultuna socken att parstugan i början av 1700-talet fanns på 94 procent av gårdarna, och 100 år senare på endast 50 procent.
- ⁴⁵ Erixon (1947c) s. 19f, Flygare (1993) s. 44, Mannberg Wretin (1996) s. 41f. I Erixon (1953) s. 211f, hävdas att enkelstugan i början av 1700-talet fanns på endast 6 procent av gårdarna, sedan på 40–50 procent.
- ⁴⁶ Erixon (1953) s. 206ff.
- ⁴⁷ Sp Säby och Eningböle byar, Höja gårdsarkiv, Höja.
- ⁴⁸ Sp Nyby, Långtora 1792, UUA.
- ⁴⁹ Sp Nyby, Långtora 1817, UUA, samt sp Landsberga by 1842, Länsstyrelsen, landskontoret vol. 1316, ULA.

- ⁵⁰ Ericsson (1990a) s. 145. Han anger att det främsta skälet till placeringen var för att det skulle ge ljus åt hustrun när hon diskade.
- ⁵¹ För en målande beskrivning av hur den fasta inredningen såg ut och var disponerad, se Ericsson (1990b) s. 69ff.
- ⁵² Uppgifter från 15 bouppteckningar från gårdar omkring ½ mantal, i LH, ser. FII:a, ULA.
- ⁵³ Utterström (1953) s. 266. Citat från Tierps distrikt 1785 och Uppsala 1851.
- ⁵⁴ Se t.ex. uppteckning från Uppland, Edsbro 12239 s. 26, ULMA.
- ⁵⁵ Ericsson (1990b) s. 8of.
- ⁵⁶ Sp Nyby, Långtora 1792, UUA.
- ⁵⁷ Ericsson (1990b) s. 8of.
- ⁵⁸ Sp Landsberga by1832, Länsstyrelsen, Landskontoret vol. 1316, Landsberga boställe, ULA.
- ⁵⁹ I mantalslängden av år 1790 och 1810 var omkring 10–15 procent av gårdarna med bostäder sambrukade med andra gårdar.
- ⁶⁰ Ägaren Ol Jan slog samman gårdarna på 1820-talet enligt Hemming (1990) s. 20. Att det var enkelstugor framgår av mantalslängdens uppgifter om fönsterantal, ULA.
- ⁶¹ Sp Landsberga 1855, Länsstyrelsen, landskontoret, vol 1316, Landsberga boställe, ULA.
- ⁶² Sveriges Bebyggelse, Landsbygden, Uppland IV.
- ⁶³ Av de omkring 150 gårdarna omkring 1800-talets mitt fanns vindsrum på ett 10-tal. I slutet av seklet var det betydligt vanligare och fanns förmodligen på nästan alla gårdar.
- ⁶⁴ Vreta gård i Hjalsta samt en gård i Åloppe, båda uppförda på 1860-talet, se Sveriges Bebyggelse, Landsbygden, Uppland IV. Tvåvåningshus förekom framförallt i de nordvästra delarna av länet, se t.ex. Erixon (1947c) s. 23, Ålenius (1943), och Flygare (1988)
- ⁶⁵ Flygare (1993) s. 49.
- ⁶⁶ Erixon (1947c) s. 19f, Ålenius (1941), Flygare, (1988).
- ⁶⁷ Flygare (1988) och (1993) s. 46ff, Mannberg Wretin (1996) s. 39ff.
- ⁶⁸ Flygare (1993) s. 49, menar att detta främst skedde från och med 1850-talet.
- ⁶⁹ Flygare (1993) s. 50f.
- ⁷⁰ Erixon (1947c) s. 23.
- ⁷¹ Sveriges Bebyggelse, landsbygden, Uppland IV.
- ⁷² Ericsson (1990b) s. 76. När hembygdsgården I Kvek renoverades på 1930-talet noterades också att väggarna var helt kala och svärtade av sot, se Hemming (1990) s. 55.
- ⁷³ Gården i Nyby hade t.ex. en målad tapet i fördelsstugan på gården, se sp Nyby 1792, UUA, och i bouppteckningar från sekelskiftet 1800 omnämns ibland målade bonader, se t.ex. bu Catharina Andersdotter, Nysättraby, Nysätra år 1770 i LH, FII:a, ULA. Bevarade väggmålningar från 1700-talets slut finns i stuga på Håga gård, Biskopskulla.
- ⁷⁴ Sp, Björnome by, UUA, Sp Tuna 2 år 1865, LMV uppger t.ex. att där stod ett nybyggt hus av år 1857 med tapetserade rum.
- ⁷⁵ Järnspisar förekommer ibland i bouppteckningar från 1880–90-talen, se t.ex. bu nr 86, J E Andersson år 1890, i LH, ser. FII:a 27, ULA.
- ⁷⁶ Bu 1880–1895 i LH, ser. FII:a 27, ULA.
- ⁷⁷ Hanssen (1976) s. 51ff. Minnhagen (1973) s. 121.

⁷⁸ Bedoire & Hogdal (2000) s. 28ff.

⁷⁹ UBB, ser E1, ULA.

⁸⁰ Detta går att sluta sig till då dessa hus genomgående var parstugor och försedda med endast en skorsten, vilket måste ha inneburit att det var i kammaren nämnda spis var murade.

⁸¹ Flygare (1999a) s. 86ff.

⁸² Flygare (1999a) s. 86ff.

⁸³ Jag har endast funnit fem sådana bouppteckningar, LH, ser. FII:a, ULA.

⁸⁴ Se t.ex. bu Vallby, Långtora M E Hansdotter 1890, LH, FII:a 27, nr 74, eller bu Hamamrby, Nysätra, K K Ersdotter, LH, FII:a 27, nr 79, ULA

⁸⁵ Bu Alsta, Nysätra, J Nyström 1891, LH FII:a nr105, ULA.

⁸⁶ Jmf Flygare (1999a) s. 164f.

KAPITEL 8.

HUS OCH GÅRD I FÖRÄNDRING

1. Jordbruk, hushåll och bebyggelse

Inledningsvis konstaterade jag att forskningen om landsbygdens bebyggelse under 1700- och 1800-talet har varit omfattande, men att det fortfarande saknas en mängd kunskap om hur bebyggelsen såg ut och förändrades, men framförallt om vilka drivkrafterna bakom förändringarna var.

Som jag visade hade man i den tidigare forskningen lyft fram en mängd faktorer som betydelsefulla för bebyggelsens utformning och förändring. Dit hörde till exempel de idéhistoriska sambanden och överhetens påverkan. Av avgörande betydelse ansågs också den ekonomiska utvecklingen ha varit.

Min mening var dock att de ekonomiska förhållandena inte beaktats i tillräckligt stor utsträckning; att man i den bebyggelsehistoriska forskningen tagit allt för liten hänsyn till gårdarnas jordbruk och hushåll såsom de utvecklades under 1700- och 1800-talens agrara revolution. Denna agrara revolution innebar inte endast en ökad medvetenhet om jordbrukets roll för samhällsekonomin med gynnsammare lagstiftning som följd utan innefattade även omfattande förändringar på gårds- och hushållsnivå. Lantbrukare överlag var alla engagerade i nyodlingsverksamhet, i introducerandet av nya odlingssystem, grödor och redskap och en allt större arbetsdelning, specialisering och professionalisering bidrog till att höja produktionen än mer.

I kapitel 3 formulerade jag tre huvudfrågor. För det första ville jag undersöka hur byggnadsskicket har förändrats perioden 1700 till 1900, och då med avseende på både bostad, mangård och ladugård. För det andra vill jag veta hur byggnadsskicket har skilt sig åt mellan herrgårdar, boställen, och bondgårdar. Slutligen var jag intresserad av att undersöka hur jordbruk,

hushåll och arbetsorganisation kan tänkas ha påverkat utformningen av bebyggelsen. Hur stod egentligen gårdarnas bebyggelse i förhållande till den ekonomiska utvecklingen? Och hur såg kopplingarna ut mellan gården och hushållets storlek, sammansättning och arbetsorganisation.

Undersökningen av förhållandena i det uppländska slättbygdshäradet Lagunda visade en utveckling som i många drag överensstämde med tidigare kunskap om den agrara revolutionens förlopp och beståndsdelar. En studie av de enskilda gårdarnas utveckling, på hur jordbruk och hushåll utvecklades på gods, prästgårdar och bondgårdar, visade också på stora förändringar. Jag kunde bland annat visa att utvecklingen inom jordbruk, hushåll och arbetsorganisation var intimt kopplade till varandra – en förändring i produktionen ledde vanligen även till en förändring i hushållet och vice versa.

Jag tänkte här lyfta fram och diskutera de processer som jordbruket, hushållet och dess förändring under 1700- och 1800-talen helt eller delvis gav upphov till. Jag börjar med att diskutera på vilket sätt jordbruket och hushållet rent konkret ledde till förändringar i bebyggelsen, för att sedan diskutera vad jag skulle vilja kalla välståndets betydelse. Välståndet menar jag fick betydelse på flera plan. Den förbättrade ekonomin i hushållen, ökade naturligtvis möjligheterna för lantbrukarna att köpa bättre material med längre livslängd, såsom glas, tegel, brädor och järn. Men välståndsökningen fick också, som flera forskare har visat tidigare, betydelse i en mycket vidare mening; den ledde till en ökad ekonomisk medvetenhet och mer framåtblickande filosofi, vilket jag menar ledde till en allt större omsorg om gårdarnas byggnader. Välståndsökningen hade även kulturella och sociala dimensioner. Ekonomisk framgång manifesterades i bygghärad; genom valet av planlösning, byggnadsmaterial, färgsättning etcetera markerades samhällsställning och gruppstillhörighet. Men denna manifestation tog sig även andra uttryck i bebyggelsen. Skillnaderna mellan familj och de anställda accentuerades, liksom mellan det "rena" och "smutsiga" på gårdarna.

Kapitlet avslutas sedan med några reflektioner om på vilket sätt den här studien har bidragit med ny kunskap.

2. Jordbruket

Jordbrukets roll för bebyggelsens förändring var naturligtvis stor. Som jag kunde visa hade gårdarna generellt sett sina olika funktioner uppdelade i tre delar; en *mangård* där manbyggnaderna med bredvidliggande hus var belägna, *ladugården* med sina ekonomibygnader, samt byggnader *utom*

gården, som till stor del utgjordes av hus med specialfunktioner. Vidare var uppsättningen byggnader ungefär desamma. Mangården innehöll alltid förrådshus av olika slag och i ladugårdarna fanns fåhus, får- och svinhus och lador.

Skillnader fanns dock. Ju större gården var, desto fler och större byggnader fanns där. På herrgårdarna fanns inte sällan ett hus för varje funktion, medan det på bondgårdarna kunde rymmas fler funktioner i varje byggnad. Avståndet mellan man- och ladugård var också större på herrgårdarna.

Det fanns en stark koppling mellan produktion och byggnader. På godsens huvudgårdar sexdubblades arealen åkermark mellan 1750 och 1900 genom nyodling och sammanslagningar, och på bondgårdarna fyrdubblades den under samma tid, samtidigt som avkastningen per hektar förblev densamma, och till och med ökade efter övergången till cirkulationsbruk under 1800-talets sista decennier. Ladornas storlek mångdubblades härigenom; dels genom att fler byggnader uppfördes, dels genom att de gjordes allt längre, bredare och högre. Fåhusen blev också allt större när både kor och oxar ökade i antal, vilket skedde i synnerhet under 1800-talets sista decennier när animalieproduktionen vidgades. Det växandet antalet hästar medförde också större stallar, och med allt fler, och mer avancerade, redskap krävdes fler bodar och lider. Hur intimt sambandet mellan produktion och byggnaders storlek var framgår särskilt väl av utvecklingen på prästgårdarna. Kyrkoherdarna hade få incitament för att utvidga sina arealer genom nyodling – de ägde inte själva marken – och före 1800-talets mitt var nyodlingen i princip obefintlig. Ekonomibyggnaderna förblev också ungefär desamma under hela perioden.

Det skall betonas att de allt större byggnaderna på framförallt godsen och bondgårdar inte bara var en produkt av ett modernare, rationellare jordbruk under 1800-talets andra hälft, som oftast hävdats, utan tvärtom förstörades byggnaderna gradvis under hela perioden i takt med att åkerarealer och boskapsstock utvidgades.

Byggnaderna utvecklades också gradvis över tid för att underlätta driften, och minska tidsåtgången för olika moment. Under 1700-talet började foderskullar användas istället för foderhus vilket underlättade utfodringen, och från 1800-talets början installerades tröskverk i ladorna. Mot 1800-talets slut blev det också något vanligare med flerfunktionsbyggnader på gårdarna där man genom att sammanföra flera olika funktioner minimerade onödiga transporter byggnader emellan.

Det är också tydligt att lantbrukarna strävade efter att minimera antalet byggnader och stegvis gjorde man sig också av med byggnader som ansågs

onödiga, eller vars funktion kunde rymmas någon annanstans. Foderhus ersattes av foderskullar, fåren flyttades in fåhusen.

De flesta av de här förändringarna tillkom förmodligen i ett växelspel mellan lantbrukarnas egna erfarenheter och idéer och den allmänna kunskap som existerade. En viss debatt om hur jordbrukets byggnader skulle förbättras fanns bland ståndspersoner redan under 1700-talet. Med den tilltagande efterfrågan på kunskap och behov av rådgivning tillkom sedan under 1800-talet lantbruksakademien, lantbruksskolor och hushållningssällskap som via lantbruksmöten och läroböcker spred kunskap om hur rationellare byggnader skulle uppföras. 1800-talet medförde också bildande av lokala banker och hypoteksföreningar vilket underlättade finansiering av byggandet, och med den tilltagande industrialiseringen kunde både bättre och billigare byggmaterial produceras. En professionell byggmästarkår växte också fram, vilket bör påskyndat den teknologiska utvecklingen.

I grunden förändrades dock husen ganska litet. Ekonomibyggnadernas typ och funktion var ungefär desamma under hela 1700- och 1800-talen, och husen hade ungefär samma konstruktion och utseende. Först under 1800-talets sista decennier började det liggande timret till delar ersättas av andra tekniker såsom regelstommar med brädväggar, tegelväggar, nya typer av takstolar etcetera. Notabelt är också att byggnaderna varken till typ, konstruktion eller utseende skilde sig särskilt mycket åt mellan bondgårdar och gods, annat än att de på de senare ofta var betydligt större. Det finns med andra ord få indicier på att ståndspersonerna generellt sett skulle varit föregångare.

En viktig orsak till att förändringarna faktiskt var så få var säkerligen de risker som var förenat med investeringarna i byggnadsstocken. Husens funktion var av grundläggande betydelse för gårdarnas produktion, och kunde inte äventyras allt för mycket.

3. Hushåll och arbetsorganisation

Den försiktighet som synes ha präglat byggenskapen menar jag hade sin grund i det pragmatiska förhållningssätt som var sprunget ur den svåra balansgången mellan utgifter och inkomster i hushållet, mellan å ena sidan investeringarna i arbete, jord, byggnader och redskap, och avkastningen å den andra sidan.

Av största betydelse vid sidan av fungerande jordbruksbyggnader var också en effektiv hushålls- och arbetsorganisation, som hade rätt storlek och sammansättning.

Hushållets storlek, sammansättning och organisation hade stor inverkan på bebyggelsens utformning. På bondgårdarna bestod hushållet till största del av familjen samt enstaka drängar och pigor, och här både sov och åt hushållet vanligen tillsammans i det enda uppvärmda rummet, vardagsstugan/köket. På prästgårdar var hushållen något större, och med 2–3 drängar och 2–3 pigor. Här sov av allt att döma familjen för sig, pigorna i köket och drängarna i en speciell drängstuga i mangården, medan måltiderna synes ha intagits i köket i manbyggnaden. På godsens arbetsstyrkan var än mer differentierad och specialiserad var funktionerna mer spridda; den inre betjäningen bodde med familjen i manbyggnaden, drängar och ladugårdspigor i mangården, trädgårdsmästaren i trädgården etcetera. Det var inte heller ovanligt att köksfunktionen var placerad i mangården, en placering som också blev vanligare när herrgårdshushållen växte i omfång mot slutet av 1700-talet.

Avståndet till ekonomibygnaderna var förmodligen också till delar beroende av hushållets organisation. Ju mer differentierad organisationen var, desto större kunde avståndet vara. På mindre gårdar där hela hushållet bodde tillsammans, och där varje medlem hade att sköta ett större antal arbetsuppgifter låg också samtliga byggnader nära manbyggnaden.

Hushållens förändring vad gäller dess storlek och sammansättning under den agrara revolutionen fick även betydelse för bebyggelsen utveckling. På bondgårdar och prästgårdar skedde ej särskilt mycket; där förblev hushållen sig tämligen lika. Den extra arbetspersonal som behövdes vid produktionsökningen hämtades till stor del från obesuttna torpare och backstugusittare på ägorna.

Men på godsens förändringarna mer genomgående genom en övergång till stordrift i början av 1800-talet, där på huvudgården boende statarhushåll ersatte frälsebönders och torpars dagsverken. Denna övergång till anställda med egna hushåll var som jag visade en följd av en klyvning av herrgårdshushållet. Det ökade antalet anställda som behövdes när arealerna utökades gjorde samtidigt herrgårdshushållet mer tungrott då allt fler skulle försörjas inom ramen för det. Genom att låta de anställda bilda egna hushåll avlastades funktioner som matlagning, tvättning etcetera; detta fick nu de anställda ansvara för själva.

Med denna förändring i arbetsorganisationen påverkades även förutsättningarna för bebyggelsen. När de anställda fick egna hushåll och kök, behövdes inget kök i mangården längre, utan dessa flyttades nu in igen i manbyggnaderna där de endast nyttjades av familjen med den inre betjäningen. När de anställda inte nödvändigtvis behövde bo nära köksfunctio-

nen, uppfördes istället separata arbetarbostäder utanför mangårdarna.

Förmodligen fick denna hushållsförändring även en viss betydelse för en del ekonomibyggnader. Stallarna till exempel låg under 1700-talet ofta i mangårdarnas omedelbara närhet, vilket till en del beroende på hästarnas höga status och ekonomiska värde, men förmodligen också hängde samman med att de skulle kunna skötas av de i mangården boende drängarna. Efter övergången till statardrift och ett mer spritt boende, förlades stallarna allt oftare längre bort från mangårdarna.

Det skall betonas att klyvningen av hushåll inte var begränsad till herrgårdarna, men det var på herrgårdarna som det skedde först, och i störst omfattning. Det verkar som gränsen för den effektiva skötseln av ett hushåll gick vid omkring 13–15 personer. Blev man fler än så skedde en klyvning. På de större bondgårdarna skedde till exempel en liknande uppdelning i slutet av 1800-talet, och med detta tillkom också separata arbetarbostäder även där. Prästgårdarnas hushåll översteg sällan detta antal, och här skedde inte heller någon form av klyvning.

4. Den ökade omsorgen

Som redan har nämnts dominerade det liggande timret som byggnadsmaterial på samtliga gårdar under hela perioden. Att timmer var så dominerande som byggnadsmaterial kan tyckas märkligt, då området var skogslöst och en stor del av timret, brädor, gärdslä etcetera fick köpas från andra områden.

Det fanns dock få alternativ till det liggande timret. Byggnader av sten och tegel var för kostsamma att uppföra och krävde expertis. En viktig anledning till timringens popularitet var också förmodligen att det var en känd och beprövad teknik som kunde underhållas av gårdarnas eget folk.

Paradoxalt nog hade dock byggnaderna en ganska kort livslängd, vilket kan verka märkligt med tanke på den virkesbrist som rådde – om de var kostsamma att uppföra borde de rimligtvis uppförts med en viss omsorg. Men husen blev vanligen inte mer än omkring 40 år och detta gällde såväl på bondgårdar som på prästgårdar och herrgårdar.

Den korta livslängden menar jag var ett uttryck för den kortsiktighet som trots allt präglade hushållens verksamhet. Att använda fullgott virke varje gång en byggnad skulle uppföras blev dyrt. Förmodligen ansågs kostnaderna för höga i förhållandet till den nytta byggnaden kunde ge under lantbrukarens förväntade brukningstid. Då var det billigare att återanvända virke, vilket i sig hade kortare livslängd, eller uppföra tillfälliga billiga liderbyggnader.

Från statligt håll inleddes från och med 1700-talets mitt trädbesparingskampanjer, men dessa kampanjer fick, menar jag, inget stort genomslag. Sparandet av timmer var sedan länge en ekonomisk realitet för lantbrukarna i Lagunda, men det skedde inom ramarna för hushållens möjligheter, genom att hålla så få byggnader som möjligt, och slå samman flera funktioner i en och samma byggnad.

Under loppet av 1700- och 1800-talen synes dock både uppförandet och underhållet av byggnaderna ha förbättrats. Den kanske främsta drivkraften bakom denna utveckling var sannolikt lantbrukarnas ökade ekonomiska medvetenhet. När lönsamheten ökade blev både godsägare, kyrkoherdar och bönder mer medvetna om att investeringarna kunde löna sig på längre sikt. Därmed ökade investeringsviljan i byggnader, samtidigt som kraven på byggnadernas hållbarhet ökade.

Ett tydligt exempel på hur investeringarna ökade är valet av takmaterial. I början av 1700-talet var ekonomibygnaderna till största del täckta av halm, ett material som fanns på gårdarna, men krävde ständigt underhåll. Under 1700- och 1800-talen skedde sedan en gradvis förbättring av taken där halmen gradvis ersattes av dyrare men mer underhållsfria material, under 1700-talet brädor, och under 1800-talet tegel. Fähus, svin- och fårhus samt lador hade dock ännu i slutet av 1800-talet vanligen halmtak, vilka dock i allt större utsträckning började bytas ut mot spåntak.

Under 1800-talet underlättades byggandet av bättre hus genom den ökade tillgången på olika byggnadsmaterial, ökad upplysning etcetera. Ett exempel på en ökade omsorg är det ökade brandsäkerhetstänkandet som framförallt synes ha funnits på herrgårdar och prästgårdar.

Mest iögonfallande var dock den standardhöjning som ägde rum i manbyggnaderna. De byggnader som uppfördes under 1700-talets första hälft hade ofta en ganska begränsad hållbarhet, och blev inte äldre än 50–70 år. På frälsegårdarna verkar manbyggnaderna sällan ha stått längre än 30–40 år, ibland bara 10–15 år.

Men de bostadshus som uppfördes mot senare delen av 1700-talet, och under 1800-talet synes ha varit mycket bättre byggda, och detta gäller generellt. På godsen och på prästgårdarna tillkom nya manbyggnader till stor del under 1700-talets sista decennier, och många av dem står kvar ännu idag, efter över 200 år. På bondgårdarna verkar en övergång till bättre manbyggnader skett decennierna kring 1800-talets mitt.

Den ökade livslängden hade förmodligen flera orsaker. De allt bättre och byggnadsmaterialen var en. Halm- och torvtaken ersattes av brädtak som i sin tur ersattes av tegeltak under 1800-talet. Timmerväggarna kläddes också

i allt större utsträckning med ett skyddande lager av brädpanel, och rödfärgning eller målning blev allt vanligare. Även invändigt blev bostadshusen påtagligt förbättrade. Panelningen bidrog till att väggarna blev tätare och därmed utestängde fukt och drag. Från början av 1800-talet blev det också vanligare att innerväggarna rappades. De allt mer effektiva kakelugnarna som ersatte de öppna spisarna, bidrog i stor utsträckning till att rummen kunde värmas bättre.

Överhuvudtaget ökade omsorgen om husens uppvärmning. Som jag kunde visa bodde 1700- och 1800-talens hushåll i vardagslag i så få rum som möjligt för att dra ned på uppvärmningskostnaderna, för att sedan sprida ut sig vid mer representativa tillfällen. I både manbyggnader och bostadsflyglar samlades nu allt fler rum kring varje skorstenstock, och det blev allt vanligare att man inredde vindsrum eller försåg husen med två våningar. I 1700-talets träbesparingskampanjer uppmanades också husägare att bygga kvadratiska hus för att kunna värma upp så många rum som möjligt med varje skorstenstock.

Det bör betonas att den ökade omsorgen i form av bräd- och tegeltak, paneler, rappade innerväggar, kakelugnar etcetera i många fall introducerades först på godsens. De flesta av dessa företeelser blev mer allmänna kring 1700-talets mitt, kom sedan till prästgårdarna några decennier efteråt, och nådde bondgårdarna under 1800-talet.

Skillnaderna i boendet på de olika gårdarna var alltså påtagliga och hörde väl till en del samman med de större ekonomiska resurser som fanns på de högre ståndens gårdar. Som jag redan nämnt fanns också på de större gårdarna fler byggnader med större antal rum, eftersom hushållen här var mer omfattande.

Men det är tydligt att mangårdarna med sina manbyggnader under loppet av 1700- och 1800-talen överlag fick en allt mer påkostad och iögonfallande utformning.

5. Manifestationen

Att manbyggnaderna med omgivande hus med tiden erhöll en allt mer påkostad arkitektur hade även sociala och kulturella dimensioner.

Inom framförallt konstvetenskaplig forskningen har man visat hur godsägare markerat sin status gentemot andra i samhället, och sin samhörighet med likasinnade, genom sina byggnaders arkitektoniska utformning; genom valet av formsystem, byggnadselement, planlösningar och färgsättning. Inspiration hämtades från de högre samhällsskikten i de

ledande länderna i Europa, främst Frankrike, Holland och England, och omsattes efter de svenska förhållandena. Även byggnadsmaterialet i sig, har man menat, kunde fungera som sociala markörer. När prästernas ställning stärktes under 1700-talet valde de medvetet andra typer av material till sina bostadshus än vad som brukades annorstädes på landsbygden, allt för att fjärma sig från böndernas byggnadsskick.

För hushållen hade dock sannolikt investeringarna i bebyggelsen en vidare betydelse. Bebyggelsens utformning var en nödvändig del för vidmakthållandet av det nätverk av vänner och bekanta som var så viktiga för hushållets överlevnad och reproduktion.

I tidigare forskning har man främst pekat på prästernas och böndernas ökade behov av manifestation under 1700- och 1800-talen. Men jag menar att det även för godsägarna blev allt viktigare med större investeringar i mangård och manbyggnader.

Ännu vid 1700-talets mitt var bebyggelsen på många herrgårdarna oregelbunden. Manbyggnaden var ofta medvetet arkitektoniskt utformat, men de övriga husen i mangården låg ofta bara sida vid sida utan något som helst arkitektoniskt samband. Men gradvis stramades bebyggelsen upp. Husen placerades symmetriskt i förhållande till varandra efter franskt mode och erhöll en liknande arkitektur. De många förråds- och bostadsbyggnaderna försvann, och funktionerna samlades i så få byggnader som möjligt. Gårdarna tog också en allt större plats i landskapet genom anläggande av trädgårdar, parker och alléer.

En liknande utveckling genomgick även prästgårdarna några decennier senare, och under 1800-talet även bondgårdarna. De fick alla en mer symmetrisk utformning, byggnaderna i mangården blev färre, och trädgårdar anlades. Manbyggnaderna blev också gradvis allt större på samtliga gårdar. På både herrgårdar och bondgårdar närmast fördubblades antalet bostadsrum under 1700- och 1800-talen.

Det bör betonas att dessa förändringar ägde rum gradvis under hela perioden; herrgårdars, prästgårdars och bondgårdars manbyggnader med omgivning utvecklades parallellt med varandra, fast från olika utgångspunkter. Att prästerna och sedan bönderna i viss mån inspirerats av godsägarnas bebyggelse står klart. Många av de arkitektoniska särdrag som var utmärkande för herrgårdsarkitekturen i ett skede dyker sedermera upp i en liknande form senare på prästgårdar och bondgårdar. Rödfärgningen var en typisk högreståndsfärg under 1700-talet, för att sedan efter att man på herrgårdarna började använda ljusa målade fasader, bli en typisk bondefärg. Det brutna taket var en herrgårdsföreteelse under 1700-talets andra hälft, och

blev sedan vanlig i bondemiljö under 1800-talet, när man på herrgårdarna gick över till flacka sadeltak.

Det var dock sällan frågan om ren kopiering utan de olika byggnadselementen omformades och anpassades efter prästerna och böndernas behov. Hos prästerna slog till exempel den sexdelade planen och det brutna taket igenom ungefär samtidigt som på herrgårdarna, medan ljusmålade fasader blev vanliga först efter ett halvt sekel. Hos bönderna började det brutna taket att användas bara några decennier efter prästgårdarna, medan den sexdelade planen dröjde ytterligare några decennier. Bönderna använde sig hellre av den femdelade planlösningen, som helt saknas på både prästgårdar och herrgårdar i området.

Det är också troligt att de olika byggnadselementen fick en förändrad innebörd beroende på vem som använde den, och tidpunkten för dess introduktion. När den strikta symmetriska gårds- och hustypen slog igenom på herrgårdarna från slutet av 1600-talet var det en symbol för stormaktstid och envælde, för ett hierarkiskt samhälle med kung och adel överst. Den symmetriska gårdsformationen dominerade sedan under hela 1700- och 1800-talen på samtliga gårdar, men förmodligen hade symmetrin nu en annan innebörd, den speglade istället ordning och reda, och social kontroll.

Möjligheterna att manifesteras sig i byggnadskap var dock styrt av en mängd överväganden. Hushållens ekonomiska grund fick inte äventyras för mycket, och bebyggelsens utformning var i många fall rena kompromisslösningar. Användandet av olika byggnadselement var därför sannolikt i många fall styrda av rent praktiska överväganden. Det brutna taket till exempel hade den fördelen att det inrymmas vindsrum under det, och parallellt med introduktionen av det brutna taket utvidgades också antalet rum på både herrgårdar, prästgårdar och bondgårdar.

Pragmatismen är i synnerhet tydligt på herrgårdarna där godsägarna av ekonomiska skäl inte kunde anpassa manbyggnader efter rådande moden. Ofta inskränkte sig förändringarna till endast byte av fasadkulör eller foder. Anställda statarhushåll fick ofta bo kvar i flyglarna, eftersom man inte hade råd att riva dem och ersätta dem med mer avlägset belägna arbetarbostäder. De ständigt växande ekonomibyggnaderna fick också stor inverkan på gårdarna formsystem, eftersom de inte längre rymdes på de gamla ladugårdstomterna, utan fick placeras där de var möjligt.

Att de förbättrade ekonomiska förhållandena var en viktig förutsättning för de ökade satsningarna på manbyggnaderna med omgivning är naturligtvis klart. Men de allt större manbyggnaderna med allt fler sällskapsrum anser jag vara mer än bara ekonomiska manifestationer, de var förmodligen

också ett uttryck för ett ökat behov av representation. I takt med välståndsökningen vidgades de sociala klyftorna. Det blev allt viktigare för de besuttna godsägarna, prästerna och bönderna att bibehålla sina positioner, vilka vidmakthölls genom social samvaro med likar.

6. Familjen och de anställda

Den utformning som manbyggnaderna med sin omgivning fick först på herrgårdarna och sedan på prästgårdar och bondgårdar skulle alltså kunna vara ett uttryck för de besuttnas familjer att markera sin ställning mot i första hand de obesuttna i samhället.

Att klyftorna mellan besuttna och obesuttna ökade generellt under loppet av den agrara revolutionen är också känt sedan länge. Som jag kunde visa verkar det också som det fysiska avståndet mellan familj och tjänstefolk ökade på gårdarna, men tydligast var det naturligtvis på herrgårdarna, där det ju redan från början fanns en stor och hierarkisk arbetsorganisation.

En viktig anledning var den klyvning som skedde i herrgårdshushållen i början av 1800-talet. Efter att de anställda fått bilda egna hushåll behövde de inte längre bo nära gårdens köksfunktion, utan kunde placeras utanför mangården. Så skedde också i stor utsträckning då speciella arbetarbostäder uppfördes på avstånd från mangården. Allt fler inspektorer och rättare skötte förvaltning och övervakning av gårdarna, vilket bör ha distanserat de anställda ytterligare från familjen.

Även inne i manbyggnaderna accentuerades skillnaderna mellan familj och tjänstefolk, vilket åtminstone delvis torde haft sin grund i hushållsklyvningen. Som flera forskare påpekat frigjordes hustrurnas arbetskraft delvis då de anställda bildade egna hushåll, och hustrurna kunde då ägna allt mer tid åt social samvaro och den egna familjen. Därmed öppnades också möjligheterna för en mer accentuerad privatisering av familjen. Indicier på att så skedde fanns också. Jag har redan nämnt att antalet sällskaps- och representationsutrymmen ökade, vilket från och med nu blev viktigare. Det blev också ifrån slutet av 1700-talet vanligare med gemensamt sovrum för herrskapet, och speciella barnkamrar där bredvid. Pigorna fick under loppet av 1800-talet allt mer sällan bo i herrskapets rumssviter som de hade gjort tidigare, utan sov istället i köksregionen.

På prästgårdar och bondgårdar blev aldrig den sociala uppdelningen lika tydlig. Hushållen var här mindre, och de anställda bildade sällan egna hushåll. Men förmodligen vidgades klyftan mellan familj och tjänstefolk rent allmänt. På både prästgårdar och bondgårdar blev som redan nämnts sällskapsrum-

men fler. På prästgårdarna började också herrskapet sova i gemensam sängkammare. I bondehushållen blev det också vanligare att man och hustru sov i egen kammare, medan de övriga i hushållet fortfor att sova i köket.

7. Det ”rena” och det ”smutsiga”

Manbyggnaderna och mangårdarnas formalisering och mer påkostade utformning kan förmodligen också ses som ett uttryck för ett ökat avstånd till det agrara och det smutsiga. Det synes som de besuttna i en allt större utsträckning började använda renlighet som en social markering. Som jag redan påpekat kan detta tillsammans med den vidgade klyftan mellan familj och de anställda verka paradoxalt. Intresset för jordbruk ökade under 1700- och 1800-talen, samtidigt som avståndet till det agrara markerades allt tydligare.

Det är också känt att man under 1800-talet i en allt större utsträckning började tala om vikten av hygien på gårdarna, och en tydligare uppdelning mellan de olika funktionerna, men detta menar jag var en process som hade betydligt djupare rötter.

Gårdarnas funktioner var som redan framgått uppdelade i en mangård och ladugård och ju större gårdarna var desto större var avståndet mellan de olika delarna. Som redan nämnts var förmodligen denna uppdelning delvis betingad av hushållets storlek, men det fanns också en ganska klar linje mellan den ”rena” verksamheten och den ”smutsiga”. Mangårdarna hyste mat- och spannmålsförråd, och i ladugården låg fähus, får- och svinhus.

Denna uppdelning accentuerades under loppet av 1700- och 1800-talen. På både herrgårdar, prästgårdar och framförallt bondgårdar markerades gränsen mellan det ”rena” och ”smutsiga” allt tydligare. Byggnader med uttalat agrara funktioner, till exempel svinhus och stallar förlades i en allt större utsträckning till ladugårdarna, och fähusen flyttades allt längre bort. På bondgårdarna blev den så kallade centralsvenska gårdstypen vanligare med en stall- och bodlänga som skilde man- från ladugård. Trädgårdar och parker blev också allt vanligare, och omgav också allt oftare hela manbyggnaden och bildade därmed en tydlig gräns mot det agrara.

Även i manbyggnaderna accentuerades skillnaderna. På högreståndsgårdar låg alltid kök och arbetsrum så långt borta från de mer representativa delarna som möjligt och köken fick också under 1800-talen ofta separata ingångar.

På bondgårdarna var det länge köket som var det gemensamma sov- och arbetsrummet, och här inhystes även smådjuren vintertid. Men de hygie-

niska förhållandena förbättrades gradvis. En viktig del i den förbättrade hygien på bondgårdarna hade bryggghuset, som introducerades under 1800-talet. Bryggning och bränning flyttades med dessa ut från manbyggnaderna, och de fungerade även som sommarkök medan det riktiga köket skurades ur.

8. Lagunda, Mälardalen, Sverige?

Det är uppenbart att jordbruk och hushåll haft en stor betydelse för hur man lät utforma sina hus och gårdar. Det var, som så ofta har upprepats i denna avhandling, dessa två faktorer som utgjorde basen på gårdarna. Hushållen som sådana hade reproduktionen som främsta mål, och som jag visat var man tvungen att hantera sin situation med stor försiktighet för att inte förlora försörjningen. Pragmatismen var också skulle jag vilja säga det kanske det mest utmärkande draget i hushållens verksamhet.

Denna pragmatism är också tydlig när man studerar bebyggelsen utveckling. Av förklarliga skäl var det omöjligt för lantbrukarna med sina hushåll att gå för snabbt framåt, eller göra för stora satsningar. Bebyggelsen utvecklades därför kontinuerligt och i ganska långsam takt.

Flera av de resultat jag har skiljer sig också på avgörande punkter från tidigare forskning. Bondebebyggelsen utvecklades till exempel kontinuerligt över tid, och inte främst under 1800-talets andra hälft som många hävdar tidigare. Utvecklingen på bondgårdarna hade också många gemensamma beröringspunkter med den på såväl herrgårdar som prästgårdar. Både ekonomibyggnader och bostadshus blev allt större, omsorgen om husen ökade, och avståndet till det agrara, till de anställda och smutsiga markerades allt tydligare. Jag har också kunnat visa hur bebyggelsesutvecklingen i allmänhet inte kännetecknades av några språng, utan snarare av en stor kontinuitet, för att inte säga seghet, vilket hade sin grund i hushållens pragmatiska hållning.

Kanske kan valet av undersökningsområde ifrågasättas. Mälardalen hade enligt den äldre etnologiska forskningen en särprägel. Förekomsten av storstäder, handelsvägar, herrgårdar med mera, medförde att här fanns en öppen mentalitet och mottaglighet för förändringar, vilket förde med sig att bebyggelsen utvecklades och förändrades. Denna bild har till delar också bekräftats av modern ekonomisk historisk forskning.

Jag anser dock att undersökningen har sitt värde som ett exempel på hur bebyggelsen i ett slättbygdsområde kunde utvecklas, och som jag redan har nämnt så uppvisar Lagunda stora likheter med utvecklingen i andra slätt-

bygder i Sverige, varför man kan tänka sig att dessa resultat i någon mån kan generaliseras.

Problemet är att det saknas kunskap om hur bebyggelsen sett ut och utvecklats i olika områden av Sverige. Den typiska bondgårdens utseende och utveckling är vanligtvis hämtad från någon av de norra delarna av landet, områden som av de äldre etnologerna betraktades som mest intressanta då man ansåg att bebyggelsen där var minst påverkad av industrialismens samhälle. Herrgårdarnas bebyggelse är till stora delar beskriven utifrån högadelns och det högre borgerskapets stora anläggningar i Mälardalen och Skåne. Det är också manbyggnaderna som främst varit i fokus för forskarna.

Det ganska snäva urvalet av gårdar har medfört att det är svårt att teckna en mer generell bild av gårdarnas utveckling i historisk tid. Men bilden av gårdarnas utveckling präglas också av felsyn menar jag, som i sin tur bygger på dels en allt för stor tilltro till en metodologi, dels tveksamma teoretiska utgångspunkter.

Övervägande delen av de studier som gjorts och görs bygger på inventeringar av ännu bevarad bebyggelse. Utgångspunkten är med andra ord att de bevarade husen i landskapet är representativa för en äldre allmän byggnadstradition.

Byggnadsinventeringar är värdefulla då de på ett mycket konkret sätt visar hur byggnader sett ut och varit konstruerade, men man bör inte använda dem som enda källa.¹ Endast en bråkdel av det äldre byggnadsbeståndet finns kvar, och dessa byggnader har alla av någon anledning fått stå kvar; för att de fortsatte att fylla en funktion, och för att de var förhållandevis välbyggda. Ju längre bort vi rör oss från nuet, desto färre byggnader finns kvar, och ju enklare en byggnad var, desto större är sannolikheten för att exempel saknas. Felprocenten i inventeringarna ökar med andra ord med avståndet till tidsperioden som studeras.

Den här undersökningen visar också på en diskrepans mellan inventeringsresultaten och det skriftliga källmaterialets uppgifter, vilket visar behovet av att inventeringar kompletteras med arkivstudier. Byggnadernas kontinuerliga storleksökning och introduktionen av bryggghus på bondgårdarna är exempel på företeelser som är mycket svåra att spåra vid inventeringar. Ett annat exempel är förekomsten och utbredning av olika material. Bräntak till exempel, som under 1700- och tidiga 1800-talet dominerade på manbyggnader och i mangårdar, omnämns mycket sällan i bebyggelseinventeringarna.

Kritik måste också riktas mot de teoretiska utgångspunkterna, som i många fall har hämtat näring från den nationalromantiskt präglade synen

på landsbygden. Ännu i moderna verk framställs till exempel livet i bondbyarna som ganska slutet och konservativt, men också som ett liv med kvalité och omsorg. Byggnaderna anses till exempel ofta uppförda för att stå i generationer. Förmodligen har bebyggelseinventeringarna som metod delvis bidragit till hur de teoretiska utgångspunkterna formats. Då de flesta kvarstående byggnaderna har en förhållandevis hög ålder, har många därför dragit slutsatserna att 1700- och 1800-talens bebyggelse generellt sett hade en enastående kvalité.

Jag hävdar dock att ett hushållsperspektiv liknande det som jag har använt här kan ge ny kunskap om gårdarnas utseende och utveckling, och att det är av vikt att liknande undersökningar görs även i andra områden.

Att jordbrukets och hushållets utveckling haft stor betydelse för bebyggelsens utformning råder det inga tvivel om. Förändringarna i Lagunda var också som synes stora. Men ser man till de rent konkreta förändringarna i jordbruket så var de ganska få. Nyodlingen var till exempel ganska blygsam i jämförelse med de flesta mellan- och skogsbygder, och folkmängden ökade också långsamt. Den sociala skiktningen var inte heller särskilt markant då antalet obesuttna redan från början var ganska högt.

Man kan då fråga sig hur bebyggelseutvecklingen såg ut i skogs- och mellanbygder, där nyodlingen kunde både tre- och fyrdubbla åkerarealerna, där folkmängden mångdubblades, och där de sociala och ekonomiska klyftorna växte markant?

NOTER KAPITEL 8. HUS OCH GÅRD I FÖRÄNDRING

¹ Detta är också väl känt av de flesta bebyggelsehistoriker, se t.ex. Lindström, Rentzhog & Raihle (1987) s. 11ff.

SUMMARY

This thesis is about buildings in the countryside during the 18th and 19th centuries; about manors, vicarages and farms. During this period Swedish society underwent radical economic, social and cultural change. The changes were especially great in the countryside, where a majority of the Swedish population lived and worked. In research on agrarian history this rural transformation is known as *the agrarian revolution*. In simplified terms, we could say that it brought about an enormous increase in both production and income for the population, made possible by land partition, mechanisation, better work distribution, professionalisation, increased trade and more favourable legislation.

Thanks to the research of the past decades there is now widespread knowledge about rural change during the agrarian revolution. But in studies of agrarian history, there has never been a particularly prominent focus on buildings.

Even if agrarian historians usually omitted buildings from their studies there has not been a lack of knowledge about them. On the contrary research about agrarian buildings has been particularly extensive. While a brief look at what had been written about Swedish rural buildings and how changes had been explained showed that the knowledge situation was in fact relatively good, there were shortcomings of various kinds. The most conspicuous one was that there was often a lack of detailed explanations of economic and social processes and their relation to building changes. Not so few studies, even modern ones, also contained an antiquated view of developments in the countryside.

The aims of this thesis were thus to study the situation of rural buildings and building tradition in the 18th and 19th centuries against the background of ongoing economic and social change, and to try to explain why changes in building tradition took place.

The questions I asked were, first of all, what was the building tradition and how did it change in terms of dwelling-houses, dwelling yards and

cattle yards? My goal was to try to provide a total picture of farm and estate buildings, not just of the main building, as has predominantly been the case in earlier studies.

Secondly I wanted to find out how the building tradition and its changes differed from manor to vicarage and farm. The intent was to try to distinguish differences and similarities in the design of the properties and buildings from a comparative perspective.

Thirdly and finally, I wanted to find out how building traditions changed in relation to developments in agriculture and in household size, composition and work organisation.

To answer this type of question it was however necessary to carry out the study on the micro level, that is to say in a smaller area with the opportunity to study individual properties over a longer period of time. A study of individual properties also implied that I needed another type of source material than the traditional kind used in the research of the history of buildings, where building inventories dominate. For this reason I chose to base my study on so called inspection records (*syneprotokoll*): economical descriptions of the properties' buildings with information about their function, size, wall and roof material, room division, etc.

In chapter 4 I made a study of an administrative county district (*härad*) in south-western Uppland, called Lagunda. Lagunda's economy, like that of many other flat-country towns in Sweden, was based primarily on the growing of grain. In the 18th and 19th centuries the acreage of arable land expanded by almost 150 percent, although calculated per utility unit this could mean up to four, five or six times the area, as property mergers took place at the same time. Towards the end of the 19th century farmers concentrated more of their production on animals.

In the chapter I emphasise that the changes in agriculture took place on all of the properties, but that naturally there were differences. The most striking of these took place at the manor properties, where a transition to large-scale production was made in the 19th century by consolidating pertinents leased to tenant farmers with the main estate and by replacing the labour of free farmers and crofters with *statare*, the lowest labourers of the farm-worker class.

On state sites (*boställen*) owned by civil servants the level of new clearings was low; there were simply too few incentives for making improvements in agriculture since they did not own the land themselves. The households often consisted of one family plus a small number of maids and farmhands.

As a group the freeholder farmers appear to be the winners of the process. In the early 18th century they own about a third of the land; 200 years later they own half. They have thus almost doubled their holdings, partly through purchases of land from the state, partly through large purchases of both noblemen properties and manor estates. It was also on the freeholder farms that new clearings were the largest. The size and composition of the farmers' households were approximately the same throughout the period. Most of the labour was done by non-propertied crofters and cottars.

There was widespread caution among both farmers and estate owners. In essence involving the support and reproduction of the household, strategies were drawn up to adapt the property to the economic conditions. Agricultural yield varied greatly from year to year throughout the 18th and 19th centuries and repeated crop failures could leave the farmer penniless. Land partition and new cultivation systems were risk ventures that therefore required a great deal of contemplation, being long-term investments that mustn't be allowed to jeopardise the survival of the household while they were maturing. Only on certain manors with financially strong and unusually agriculture-interested owners was there room for more experimental activities, but in general manor owners were just as cautious as farmers.

This guarded stand left its mark on buildings and building changes during the 18th and 19th centuries. In chapters 5, 6 and 7 I was able to show that the role of agriculture and household composition in building changes was great. The different functions on the properties were generally separated in three areas: a *dwelling yard* (*mangård*) where the main house (*manbyggnad*) and associated buildings were situated, a *cattle yard* with the cowshed and its adjacent buildings, and *outbuildings beyond the farm*, which on the whole housed special functions.

There were differences however. The larger the property, the more numerous and larger the buildings were. On manor properties, there was often a building for each function, while several functions were often gathered in one building on farms. The distance between the main house and the cowshed area was often greater on the manor properties.

There was a strong coupling between production and buildings. On farms and manor estates where the acreage of arable land could expand as much as six-fold the buildings' surface area was increased equally much. More and more buildings were erected and they were built all the more longer, broader and higher. It should be emphasised that the size of the buildings increased steadily with the expansion of arable land and number of cattle; in

other words the increasingly larger buildings were not only a product of the late 19th century's more efficient agriculture, as is often claimed.

The buildings' functions also changed gradually over time to facilitate farm operation, decrease the amount of time required for each job and save on timber consumption. Construction was facilitated in the 19th century by an increase in access to information and advice, the rise of financial institutes and the growth of industrialisation.

The changes over time were rather small however. The type and function of the outbuildings were approximately the same throughout the 18th and 19th centuries, and the buildings had approximately the same construction and appearance. There were no especially great differences in type, construction or appearance between the farms and the manor estates, either, except that the latter were often considerably larger. In other words there is little evidence that it was generally the people of rank who were at the forefront.

An important reason why there were in fact so few changes was no doubt the risks involved in investing in the building stock. The buildings' function was fundamental to farm production and could not be jeopardised unduly.

The size, composition and organisation of the particular household also had a major impact on building design and structure. Households were suited to match the amount of acreage and livestock they were expected to take care of, and the larger the households, the more differentiated they were, which is also reflected in the buildings. On the farms households consisted of the family and one or two farmhands and maids, and everyone slept and ate in the only heated room, the kitchen. On vicarages and manors the family slept in one place and the servants in another, often in separate buildings. The distance to the outbuildings was probably also partly dependent on the organisation of the household. The more differentiated the organisation was, the greater the distance could be. On the smaller farms where the entire household lived together and where each member was assigned a relatively larger number of tasks, all of the buildings were located close to the main house.

Household composition and organisation did not undergo major change on the farms and vicarages, as the extra work force was largely supplied by crofters and cottars. But on the manors more thorough changes were needed due to the transition to large scale production. The increased number of employees that was required when the acreage was expanded meant at the same time that the manor households became more difficult to manage, as more and more people had to be provided for. By letting

employees form their own households the pressure on such functions as cooking, washing and the like was eased. Employees now had to take the responsibility for these chores themselves.

With this change in work organisation the conditions for buildings were also affected. When employees had their own households and kitchens, there was no longer a need for a kitchen in the dwelling yard so it was moved to the main house, where it was used by only the family and domestic servants. When employees no longer had to live near the kitchen of necessity, separate workmen's dwellings were built a distance away from the main house and its adjacent buildings. The change in household probably also had a certain impact on some of these buildings. The stables no longer had to be in the immediate vicinity of the main house, for instance.

It is clear that the changes in agriculture and household composition greatly influenced the appearance and development of buildings on the properties studied. But I was also able to show that the increase in prosperity that took place during the agrarian revolution was also significant in a broader meaning, as discussed in chapter 8. First of all there was an increased interest in caring for the buildings. Their life span was lengthened through better planning and better availability of less maintenance-demanding roofing material, like boards and (later) brick instead of straw. The most conspicuous change was the rise in standard of the main house. Panels and plaster helped seal the walls, locking out moisture and draught. Increasingly efficient tile ovens replaced open fireplaces. On the whole there was an increase in the amount of attention paid to how to heat up the house. As I was able to show households of the 18th and 19th centuries lived in as few rooms as possible on a daily basis to keep down the cost of heating, spreading out to more rooms only on more formal occasions. In both the main houses and the wings more and more rooms now gathered around each chimney and it became increasingly common to fit up the attics or provide the house with two storeys.

Second of all the need to manifest one's position seems to have become more important. For manor owners, clergymen and farmers alike it became increasingly important to show their position in relation to others – not least the growing number of members of the non-propertied classes – and their affinity with people of the same rank as themselves. Beginning in the mid-18th century buildings on the manor estates became more and more formal and symmetrical, imitating French style, with a similar development taking place on the vicarages a few decades later and on the farms during the 19th century. The main house and its associated buildings, which often

became fewer in number but larger, were built with a more and more symmetrical design and with painted exteriors and gardens surrounding them. On the whole more conspicuous architectural style set the manor houses off from other buildings in the landscape. On all properties the main houses gradually grew larger. On both manor estates and farms the number of rooms in each domicile almost doubled during the 18th and 19th centuries. These changes took place gradually during the whole period; buildings and their surroundings on manor estates, vicarages and farms developed in parallel with each other, albeit from different starting points.

Thirdly the gap between family and employee widened. On the manor estates employees no longer had to live in the main house after being allowed to set up their own households, and special workmen's quarters were built instead, at a distance from the main house. Increasing numbers of bailiffs and foremen took care of the administration and supervision of the properties, which probably distanced employees further from the family. Inside the main houses, too, the differences between family and servants were accentuated. With the division of the household, wives were freed from work and could devote more time to social gatherings and their own families. The number of drawing rooms and other formal rooms began to rise at the end of the 18th century, while the master and mistress switched to a common bedroom and special nursery rooms were set up next to it. Throughout the 19th century maids were increasingly refused living quarters, as they had had before, in the rooms belonging to the master and mistress, and were obliged to sleep in the kitchen region instead. On the vicarages and farms this social division was never as clear-cut. There, the households were smaller and the employees seldom set up their own households. But on the whole the gap between family and servants probably widened. The number of drawing rooms increased here as well and it became more and more common for man and wife to sleep in their own chamber.

In the fourth and last place, the distance between people and agrarian life was widening. The properties' functions, as we have seen, were divided into a dwelling yard and a cattle yard, and the larger the farm the longer the distances were between the different parts of the farm, with this division becoming increasingly accentuated during the course of the 18th and 19th centuries. On both manor estates and vicarages, and especially on farms, the boundary between what was 'clean' and what was 'dirty' was increasingly demarcated. Buildings with pronounced agrarian functions, such as pigsties and stables, were increasingly placed in the cattle yard, and cowsheds were moved further away. On farms of the so called central-Swedish type it

became increasingly common to have a row of stables and sheds that separated the dwelling yard from the cattle yard. Gardens and parks became increasingly common, all the more often surrounding the entire dwelling house, thereby forming a distinct boundary against the agrarian part of the property. Even inside the main houses these distinctions were accentuated. At the manors of the gentry the kitchen and workroom were always as far away from the more formal parts of the house as possible, with the kitchen often given a separate entrance in the 19th century. An important factor for improved hygiene on the farms was the washhouses introduced during this century. The functions of brewing and distilling were removed from the dwelling house into them, which also served as summer kitchens while the main kitchen was being scrubbed clean.

In closing, further research based on written source material was pointed out as necessary for an understanding of the developments of properties and buildings during the 18th and 19th centuries.

Källor och litteratur

Otryckta källor

STOCKHOLM

Brandförsäkringsverket (BrV)

Försäkringsprotokoll

Krigsarkivet (KA)

Arméns pensionskassa

Ser. H: Lånehandlingar, Lån och in-teckningsakter

Husesynskontoret

Syneprotokoll

Riksarkivet (RA)

Svea Hovrätt

Adliga bouppteckningar

Tersmedenska släktarkivet

Hässle säteri. Ser. IX, vol. 20 och 23: Husesyner 1806–1864

Nordiska museets arkiv (NM)

Topografiska samlingen

Uppland. Vol. 4–15

Herrgårdsundersökningen

Fotografier och uppmätningar

Prästgårdsarkivet

Fotografier och uppmätningar

Bebyggelse

Museer i landsorten: vol. 143 Kvekgården

UPPSALA

Uppsala universitets bibliotek (UUB)

Handskrifts- och musikavdelningen

Tersmeden-Eketräska samlingen (X 300 b:1) Stanni Eketräs memoarer

Handlingar rörande Höja, Gryta sn, Uppland och dess ägare 1814–1883 (X 299 ah)

Landsarkivet (ULA)

Biskopskulla församling

Ser. G: Statistiska tabeller vol. 1–2

Ser. N:1. Visitationsprotokoll och inventarieförteckningar 1690–1719

Fittja församling

Ser. G: Statistiska tabeller vol. 2–5

O II:2. Handlingar rörande bostället 1739–1846

N I:1. Visitationsprotokoll, inventarieförteckningar 1688–1741

Fröslunda församling

Ser. G: Statistiska tabeller vol. 1–4

Giresta församling

O II:1. Handlingar rörande prästgården 1716–1778

Karta över Röloppe by 1764

Holm församling

O II:2. Handlingar angående prästgården 1778–1876

Hjälsta församling

Ser. G: Statistiska tabeller vol. 1–2

Långtora församling

Ser. A I: Husförhörlängd

Ser. A II: Församlingsböcker

O II: Handlingar angående kyrkoherdebostället 1750–1835

Nysätra församling

O I:1. Handlingar angående kyrka, prästgård m.m. 1578–1893

Enskilda arkiv

Bjelkesta gård: Räkenskaper 1701–1735.

Häradsrätten i Hagunda (HH)

A IV:2. Syner å boställen 1704–1902

Häradsrätten i Lagunda (LH)

Ser. A Ia: Domböcker

Ser. A II: Småprotokoll

Ser. A IIIa:1: Protokoll vid häradssyner 1712–80.

Ser. A IIIa:2: Skattläggningar och värderingar 1744–1878

Ser. A IIIc:1: Syner å militieboställen 1712–1876, Landsberga.

Ser. A III d:1. Syner å ecklesiastika boställen 1690–1900

Ser. A III d:2. Syner å ecklesiastika boställen 1688–1900

Ser. F II: Bouppteckningar

Ser. F IV: Konkursakter

Häradskrivaren i Mellersta fögderiet (HMf)

Ser. E X: vol. 5: Femårsberättelser (Länsmannen i Lagunda och Hagunda)

Ser. E IX: Äldre kronoräkenskaper

Ser. F Iaa: Mantalslängden

Ser. F IIaa: Fastighetslängder

Länsmannen i Lagunda härads distrikt

Vol. 1: Syner och besiktningar.

Länsstyrelsen, Landskontoret

Ser. G IIab: Jordeboken

Ser. E Ic: Kronoräkenskaper

Kronofogden i Mellersta fögderiet (KrfM)

vol. 2–5: Handlingar rörande exekutiva auktioner

vol. 272–279: Syner och besiktningar

vol. 292: Arrendehandlingar

vol. 303–304: Brandförsäkringshandlingar

vol. 306–307: Femårsberättelser

Uppsala läns hushållningssällskap (UHS)

Ser. H: Jordbruksstatistik

Uppsala läns brandstodsbolag (UBB)

Ser. E 1: Inkomna handlingar

Ser. G 6: Debiteringslängder

Lantmäteriet (LMV)

Kartor och akter för byar och gårdar i Biskopskulla, Fittja, Fröslunda, Giresta, Gryta, Hjälnsta, Holm, Kulla, Långtora och Nysätra socknar.

Upplandsmuseet (UM)

Topografi

Handlingar och fotografier rörande gårdar i Biskopskulla, Fittja, Fröslunda, Giresta, Gryta, Hjälnsta, Holm, Kulla, Långtora och Nysätra socknar

Prästgårdsinventering 1974

Långtora församling: Uppmättningsritningar av prästgården

Kulla församling: Uppmättningsritningar av prästgården

Uppsala universitets arkiv (UUA)

Arrendehandlingar för akademigårdar i Gryta, Långtora och Nysätra socknar

LUND

Lunds universitetsbibliotek (LUB)

De la Gardie-arkivet

ÖRSUNDSBRO

Hormesta

Syneprotokoll

”Anteckningar rörande Hormesta ifrån år 1801” journal förd av Olof Jakob von Post, ägare 1800–1830.

Listor över spannmålsskördarna på Hormesta 1810–1830

Ritning över bostadshuset på Hormesta, 1860-tal

Husby

Kartor 1852 och 1893

Hässle

Ritningar till ladugård, 1860–70-tal.

Höja

Bouppteckningar och inventarielistor, familjen Spens 1733–1825

Personliga räkenskaper C G Spens 1720–30-tal.

Gårdsräkenskaper Höja och Salnecke säterier 1730–1870

Syneprotokoll underlydande gårdar 1737–1825

Karta 1904

Landsberga

Syneprotokoll 1887 och 1906

Salnecke

Karta av år 1805 över Spens egendomar i Gryta

Sjöo

Kartor, ritningar

Tryckta källor

Bidrag till Sveriges Officiella Statistik (BiSOS):

Ser. A: Befolkningsstatistik 1861–1900

Ser. H: Femårsberättelser 1856–1905 (Landshövdingen)

Ser. N: Jordbruk och boskapsskötsel 1865–1911.

Kongl. Maj:ts befallningshafvandes uti Uppsala län till Kongl. Maj:t i underdånighet afgifvne femårsberättelse. (Landshövdingen) Åren 1827, 1832, 1837, 1842 och 1847.

Litteratur

Alm, G (1997): Arkitektur och inredningskonst. *Signums svenska konsthistoria, Frihetstidens konst.*

Alm, G (1998): Arkitektur och inredningskonst. *Signums svenska konsthistoria, Den gustavianska konsten.*

Almquist, J A (1931): *Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden. Med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning. D. 1, Stockholms och Uppsala län, Bd 2, Säterier.*

Andersson, M-B (2000): *Allmogemålaren Anders Ädel.*

Andrén, E (1943): Herrgårdsbornas och stadsfolkets tjänstefolk. *Arbetaren i belg och söcken. Kulturhistoriska studier. 1, Hus och hem.* Red: Andreas Lindblom.

Arnstberg, K-O (1989): *Utforskaren. Studier i Sigurd Erixons etnologi.*

- Aronsson, P (1992): *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar 1680–1850.* (Biblioteka historica Lundensis 72.)
- Arvastson, G (1977): *Skånska prästgårdar. En etnologisk studie av byggnadsskickets förändring 1680–1824.* (Skrifter från Folkklivarkivet i Lund 19.)
- Arvedson, T (1933): *Tillinge prästgård. Några minnen från barndoms- och uppväxt-åren. Minnen från prästhem i ärkestiftet samlade och utgivna av Carl Wilhelm Palm.* (Minnen från gamla svenska prästhem 9.)
- Autio, T (1987): *Hagunda. kulturhistorisk bebyggelseinventering i Uppsala kommun 1987.* (Upplandsmuseets rapportserie 10.)
- Autio, T (1995): *Välstånd, bostadslyx och inredningsmode i en norduppländsk bondgård i början av 1800-talet. Uppland.* (Årsbok för medlemmarna i Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund.)
- Bedoire, F (2000): "Til sin Families Heder och Conservation" eller "then flytande nyttan". De svenska fideikommissens idéspråk. *Byggnader och betydelser. En antologi om arkitektur.* Red: B-I Johansson och C Lovén.
- Bedoire, F (2001): *Guldålder. Slott och politik i 1600-talets Sverige.*
- Bedoire, F & Hogdal, L (2000): *Den stora Hälsingegården. Gårdar och befolkning i Vöxnans dalgång.*
- Bengtsson, T & Ohlsson, R (1993): *Sveriges befolkning – myter och verklighet. Äventyret Sverige, en ekonomisk och social historia.*
- Berg, G & Svensson, S (1971): *Svensk bondekultur.*
- Berg Villner, L (1997): *Tempelman. Arkitekten Olof Tempelman 1745–1816.* (Monografier utgivna av Stockholms stad 127.)
- Blent, K (1998): *Stöphus, lerhus och hus av slagg. Uppland, 1998.* (Årsbok för medlemmarna i Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund.)
- Bonde, K (1934): *Sant och intressant.*
- Bring, S. E (1915): *Uppsala läns kungl. Hushållningssällskap 1815–1915.*
- Bring, S. E (1945): *Uppsala läns brandstodsbolag 1925–1945. Historik till firande av bolagets hundraåriga tillvaro.*
- Bringéus, A (2000): *Herrskap och hushållning på Kiviks Åsperöd. Med C.F. Falléns anteckningar 1821.* (Folkklivsskildringar och byggestudier 14.)
- Brisman, S (1799): *Läran om tiderna eller konsten att lefva för ståndspersoner på landet.*
- Bäck, K (1984): *Bondeopposition och bondeinflytande under frihetstiden. Centralmakten och östgötaböndernas reaktioner i näringspolitiska frågor.*
- Carlsson, S (1949): *Ståndssambälle och ståndspersoner 1700–1865. Studier rörande det svenska ståndssamhällets upplösning.*
- Carlsson, S (1956): *Bonden i svensk historia.*
- Carlsson, S (1968): *Yrken och samhällsgrupper: den sociala omgrupperingen i Sverige efter 1866.*
- Cataldi, G (1998): *Evolutionary. Encyclopedia of vernacular architecture of the world.* Ed: P Oliver.

- Cederlund, J (1994): *Thureholm under frihetstiden. Återuppbyggnad och nyinredning.*
- Cederström, G (1926): *En gammal konstnärs minnen.*
- Dahlström, S (1914): *Anteckningar om militära boställen 1681–1809.* (Hembygden 1914).
- Danielsson, I-M (1998): *Den bildade smaken. Målade dekorationer hos borgerskapet i frihetstidens Stockholm.* (Monografier utgivna av Stockholms stad 124).
- Davidoff, L & Hall, C (1987): *Family fortunes. Men and women of the English middle class, 1780–1850.*
- Djurfeldt, G (1994): *Gods och gårdar. Jordbruket i sociologiskt perspektiv.*
- Ehn, O (1963): Lerhus i Uppsala. *Uppland, 1963.* (Årsbok för medlemmarna i Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund.)
- Ehn, O (1979): *Rosor och flammmande tulpaner.*
- Ehn, O (1980): Prästgårdar i Uppland. *Uppland, 1980.* (Årsbok för medlemmarna i Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund.)
- Ehrenheim, P (1916): *Några minnen.*
- Ek, S. B (1971): *Högkonjunkturer, innovationer och den folkliga kulturen.*
- Ekman, K (1933) Vendels prästgård. Till föräldrarhemmets minne. *Minnen från prästhem i ärkestiftet samlade och utgivna av Carl Wilhelm Palm.* (Minnen från gamla svenska prästhem 9.)
- Ellehag, C (1994): *Fem svenska stormaktsbarn under 1600-talet.* (Nordiska museets handlingar 117.)
- Ericsson, G (1990a): *Folklivet i Åkers och Rekarne härader. 1, Arbete och redskap. Anteckningar för 1830–1840-talen.* Utgivna av M Hellquist.
- Ericsson, G (1990b): *Folklivet i Åkers och Rekarne härader. 2, Livet i helg och söcken.* Utgiven av M Hellquist.
- Eriksson, I & Rogers, J (1978): *Rural labor and population change. Social and demographic developments in east-central Sweden during the nineteenth century.* (Studia historica Upsaliensia 100.)
- Eriksson, J & Liljenstolpe, P (2001): *Sjöo slott. Nicodemus Tessin d.ä. och Johan Gabriel Stenbock som aktörer vid ett stormaktstida slottsbygge.* (Rapporter från konstvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet, vol. 1.)
- Eriksson, M (1925): Bondeliv i norra Uppland vid mitten av förra århundradet. *Fataburen.* (Nordiska museets och Skansens årsbok.)
- Erixon, S (1938): *Svenskt folkliv. Några kapitel svensk folklivsforskning med belysning av dess arbetsuppgift och metoder.*
- Erixon, S (1947a): Byggnadsskicket. *Svensk bygd och folkkultur.*
- Erixon, S (1947b): *Svensk byggnadskultur. Studier och skildringar belysande den svenska byggnadskulturens historia.*
- Erixon, S (1947c): [Uppländsk bebyggelse och byggnadskultur. Sveriges bebyggelse. Uppland, del V](#)
- Erixon, S (1942): *Den folkliga byggnadstraditionen i Stockholmstrakten.*
- Erixon, S (1953): Byar och bykultur. *En bok om Mälardalskapen. Bygd och näringar*

- genom tiderna.* (Utgiven av Mälardalens länshypoteksförening i anledning av dess 100-årsjubileum.)
- Ferm, O & Johansson, M (1988): *Det medeltida Sverige.* (Band 1:6 Hagunda härad).
- Fernlund, S (1996): Aristokratins landskap – mark, park och trädgård i 1800-talets skånska godsmiljö. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, nr 31–32.
- Fernlund, S (2002): Gårdsmiljön och arbetsfolket. *Slotten och landskapet. Skånska kulturmiljöer.* Red. S. Å Nilsson.
- Flygare, I A:son (1988): Solen månd' uppgå. Några reflexioner kring studiet av uppländsk folkkultur, ekonomisk framgång, bönder i Väsby län och deras byggande. *Uppland.*, 1988 (Årsbok för medlemmarna i Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund.)
- Flygare, I A:son (1993): Inledning. *Från Mälardalen till skogsbygd. Landsbygdens kulturmiljöer i Enköpings kommun.*
- Flygare, I A:son (1995): *Mälardalen. En gemensam historia.* (Mälardalens länshypoteksförening rapportserie 1994:1.)
- Flygare, I A:son (1999a): *Generation och kontinuitet : familjejordbruket i två svenska slättbygder under 1900-talet.* (Upplands fornminnesförenings tidskrift 54.)
- Flygare, I A:son (1999b): Vilka är det som arbetar? En begreppsdiskussion om hus-håll, familj och arbete i jordbruket. *Jordbruket som system. Arbetet och gården i ett historiskt perspektiv.* Red: Ö Kardell & J Myrdal. (Agrarhistoria 1).
- Flygare, I A:son (2000): *Jord som framtida öde. Uppländska familje- och egendomsrelationer under 1800-talet.*
- Franzén, A (1999): Laga skifteshandlingarna som källa för byggnadsforskning. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, nr 37.
- Fredriksson, B (1997): Folk och försvar. Agrarsamhälle och det militära indelningsverket i Närke 1680–1901. *Från Bergslags till bondebygd.*
- Frölich, D (1847): Iagttagelser vid åkerbruket i Lagunda härad af Upsala län. *Uppsala läns Kongl. Hushållningssällskaps handlingar*, häfte 29.
- Gadd, C-J (1983): *Järn och potatis. Jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750–1860.* (Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 53.)
- Gadd, C-J (1998): Jordbruksteknik förändring i Sverige under 1700- och 1800-talen – regionala aspekter. *Ett föränderligt agrarsamhälle. Västsverige i jämförande belysning.* (Västsvensk kultur och samhällsutveckling rapport nr 8.)
- Gadd, C-J (1999b): Prästers och landshövdingars rapporter. Allmän jordbruksstatistik 1802–1864. *Svensk jordbruksstatistik 200 år.* Red: U Jorner.
- Gadd, C-J (2000): Den agrara revolutionen 1700–1870. *Det svenska jordbrukets historia*, band 3.
- Gaunt, D (1983): *Familjeliv i Norden.*
- Gejvall, B (1987): *1800-talets stockholmsbostad. En studie över den borgerliga bostadens planlösning i hyreshusen.* (Monografier utgivna av Stockholms stad 16.)
- Gerhardsson, B (1997): Boställen och karaktärshus. Något om bostälssystemet i

- Örebro län och dess avveckling under 1800-talet. *Från bergslag till bondebygd*.
- Gillgren, P (2000): Metoder i svensk konsthistoria. *8 kapitel om konsthistoriens historia i Sverige*. Red: B-I Johansson, och H Pettersson.
- Girouard, M (1978): *Life in the English Countryhouse*.
- Grandien, B (1987): *Rönndrivoans glöd. Nygoticistiskt i tanke, konst och miljö under 1800-talet*. (Nordiska museets handlingar 107.)
- Hannerberg, D (1971): *Svensk agrarsamhälle under 1200 år*.
- Hanssen, B (1952): *Österlen. En socialantropologisk studie*.
- Hanssen, B (1976): Hushållens sammansättning i österlenska byar under 300 år. *RIG* 1976.
- Hasselberg, Y (1998): *Den sociala ekonomin. Familjen Clason och Furudals bruk 1804–1856*. (Studia Historica Upsaliensia 189.)
- Hedenborg, S. (2004): *Reproduktionens resurser. Spädbarnsvård i Stockholm 1750–1850*.
- Hedström, C (1931): Prosten Carl Wilhelm Hedströms hem i Asker. *Från gamla prästhem i Södermanland och Närke*, red C Lönroth & W Zetterstedt.
- Hegardt, A (1975): *Akademiens spannmål. Uppbörd, handel och priser vid Uppsala universitet 1635–1719*. (Skrifter rörande Uppsala universitet. C, Organisation och historia 32.)
- Heidenstam, V von (1941): *När kastanjerna blommade*.
- Hellspong, M (1993): Den glansfulla Sigurd Erixon-epoken. *Lusthusporten. En forskningsinstitution och dess framväxt 1918–1993*.
- Hellspong, M & Löfgren, O (1994): *Land och stad. Svenska samhällen och livsformer från medeltid till nutid*.
- Hellström, S (1995): *Herrskapsfolk och mantalsbönder. Lån, pengar, politik*.
- Hemming, U (1990): *Kvekgården. En gammal Upplandsgård*. (Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund, Småskrift 8.)
- Herlitz, H (1974): *Jordegendom och ränta. Omfördelningen av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs län under frihetstiden*. (Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 31.)
- Hofrén, M (1935): Indelningsverkets boställen. Svenska Kulturbilder, band V.**
- Hofrén, M (1937): *Herrgårdar och boställen. En översikt över byggnadskultur och heminredning å Kalmar läns herrgårdar 1650–1850*. (Nordiska museets handlingar 6.)
- Hollertz, M (1949): *Resa omkring en mycket liten bit av jorden*.
- Holm, N (1931): Fröbergiska hemmet i Lunda. *Från gamla prästhem i Södermanland och Närke*, red C Lönroth & W Zetterstedt.
- Holmgren, A M (1926): *Minnen och tidsbilder I*.
- Hoppe, G & Langton, J (1994): *Peasantry to capitalism. Western Östergötland in the nineteenth century*.
- Horn, C von (1937): *Ljusblåa minnen*.
- Isacson, M (1979): *Ekonomisk tillväxt och social differentiering 1680–1860. Bondeklassen i By socken, Kopparbergs län*. (Uppsala studies in economic history 18.)

- Johansson, B O H (1995) Prästgården. *Svenska hus*. Red: Hall, T och Dunér, K.
- Johansson, K (2000): *Social rörlighet bland frälsebönder i tre byar i Lagunda härad i Uppland 1850–1895*. (B-uppsats i ekonomisk historia, Uppsala universitet.)
- Jonsson, U (1980): *Jordmagnater, landbönder och torpare i sydöstra Södermanland 1800–1880*. (Stockholm studies in economic history 5.)
- Jonsson, U (1985): Godsens förändring under 1800-talet: omvandlingsmönster och effekter på befolkningsutvecklingen. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, nr 9.
- Jonsson, U (1997): Den jordägande aristokratin och moderniteten i Europa under 1800- och början av 1900-talet – en spänningsfylld och motsägelsefull relation. *Historisk tidskrift*, 1997.
- Juhlin-Dannfelt, H (1908): Åkerbruk och boskapsskötsel. *Uppland. Skildring af land och folk*. Red: Erdmann, A och Hildebrand, K.
- Keinänen, M (2003): När husmodern själv lägger sin hand vid sysslorna. Reflektioner kring Märta Helena Reenstierna husmoderskap på Årsta gård 1793–1812. *Med börd, svärd och pengar. Eliters manifestation, maktutövning och reproduktion 1650–1900*. Red: G Andersson, E Larsson och P Winton.
- Knutsson, J (2001): *Folkliga möbler – tradition och egenart. En stilanalytisk studie av renässans- och barockdrag i den svenska möbelkonsten*. (Nordiska museets Handlingar 128.)
- Kumm, E (1950): *Samköp för hundra år sedan. Robert von Kraemer och den svenska kooperationens uppkomst*.
- Köll, A-M (1983): *Tradition och reform i västra Södermanlands jordbruk 1810–1890. Agrar teknik i kapitalismens inledningskede*. (Stockholm studies in economic history 7.)
- Lagerqvist, L & Nathorst-Böös, E (1985): *Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar*.
- Lange, U (1996): Den svenska lantbyggnadskonstens fader, Charles Emile Löfven-skiöld och fähusarkitekturen. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 29.
- Lange, U (1998): Den agrara bebyggelsen. *Agrarhistoria*. Red: M Larsson, M, Morell och J Myrdal.
- Lange, U (2000): *Experimentalfältet: Kungl. Lantbruksakademiens experiment- och försöksverksamhet på norra Djurgården i Stockholm 1816–1907*. (Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden.)
- Lange, U (2001): Jordbruksbebyggelsen och herrgårdslandskapet. *Stjernerund i Närke. Slottet och godset*. Red: A Åman.
- Lange, U & Löfgren, K (1983): Framkammerstugor i Uppsalatrakten. *Uppland*, 1983. (Årsbok för medlemmarna i Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund.)
- Lewenhaupt, A (1936): En färd till minnenas värld. Ihågkomster från barndomen 1861–1870.
- Lewenhaupt, C (1963): På Claestorp förr och nu.
- Liby, H (1999): Bastubestyr och bräckkalas. *Uppland*, 1999. (Årsbok för medlem-

- marna i Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund.)
- Lindahl, G (1996): Den välordnade vardagen. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, nr 31–32.
- Lindblom, A (1944): *Sveriges konsthistoria från forntid till nutid II. Från Gustav Vasa till Gustav III.*
- Lindblom, A (1946): *Sveriges konsthistoria från forntid till nutid III. Från Gustav III till våra dagar.*
- Lindroos, B (1989): *Ur den svenska byggnadskonstens magasin.*
- Lindström, C, Rentzhog, S och Raihle, J (1987): *Byggnadstradition på den svenska landsbygden. Bearbetningar av 10 års byggnadsinventeringar.* RAÄ.
- Lundberg, E (1935): *Herremannens bostad. Studier över nordisk och allmänt västerländsk bostadsplanläggning. Del 1: Före 1700-talets mitt.*
- Lundberg, E (1942): *Svensk bostad. Dess utveckling och traditionsbildning, dess förhållande till utländskt samt dess egenart och framtida möjligheter.* (Samfundet för Hembygdsvård handböcker 3.)
- Lundqvist, N (1931): Minnen från en komministergård i Nerike på 1880-talet. *Från gamla prästhem i Södermanland och Närke.* Red: C Lönroth & W Zetterstedt.
- Lönnqvist, B m.fl. (1978): *Finländskt herrgårdsliv. En etnologisk studie över Karsby gård i Tenala ca 1800–1970.* (Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 480.)
- Magnusson, L (1980): "Ty som ingenting angelägnare är än mina bönders conservation". Godekonomi i östra Mellansverige vid mitten av 1700-talet. *Uppsala studies in economic history* 20.
- Magnusson, L (1983): *Kapitalbildningen 1750–1860. Godsen.* (Uppsala studies in economic history 25.)
- Magnusson, L (1996): *Sveriges ekonomiska historia.*
- Mannberg Wretin, K (1996): *Byggt i Uppland. Byggnadstradition under fyra århundraden.*
- Martinius, S (1970): *Agrar kapitalbildning och finansiering 1833–1892.* (Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 17.)
- Medin, K (1999): Statistiska Centralbyrån tar över. Allmän jordbruksstatistik 1865–1920. *Svensk jordbruksstatistik 200 år.* Red: U Jorner.
- Minnhagen, M (1973): *Bondens bostad. En studie rörande boningslängans form, funktion och förändring i sydöstra Skåne.* (Skrifter från Folklivsarkivet i Lund 15.)
- Morell, M (2001): Jordbruket i industrisamhället 1870–1945. *Det svenska jordbrukets historia IV.*
- Myrdal, J (1991a): Jordbruksutvecklingens nya riktning. *Fataburen*, 1991.
- Myrdal, J (1991b): *Alla de dagar som är livet. Bondedagböcker om arbete, resor och umgänge under 1800-talet.*
- Nisbeth, Å (1995): Herremannens hus. *Svenska hus. Landsbygdens arkitektur – från bondesamhälle till industrialism.* Red: T Hall och K Dunér.
- Norrby, G (2003): Deklasserad överklass eller anpassad elit? 1800-talets svenska adel och det borgerliga samhället. *Med börd, svärd och pengar. Eliters manifestation,*

- maktutövning och reproduktion 1650–1900*. Red: G Andersson, E Larsson och P Winton.
- Norrman, R (1993): *Konserverade änkor och kvinnor på undantag. Prästänkornas villkor i Uppsala stift 1720–1920 – från änkehjälp till familjepension*. (Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia 36.)
- Nyström, L (1998): Mellan marknad och teknik – regionala mönster i 1800-talets befolkningsutveckling. *Ett föränderligt agrarsambälle. Västsverige i jämförande belysning*. (Västsvensk kultur och samhällsutveckling Rapport nr 8.)
- Olai, B (1987): *"Till vinnande af ett redigt Storskifte". En komparativ studie av storskiftet i fem härader*. (Studia historica Upsaliensia 145.)
- Oliver, P (1997): Introduction. *Encyclopedia of Vernacular architecture of the world*, red: Oliver, P.
- Olausson, M (1997): Trädgårdskonsten. *Signums svenska konsthistoria, Frihetstidens konst*.
- Olsson, I, Stahre, N G & Ståhle, C I (1960): *Rannsakingar efter antikviteter*. Band 1. Uppland, Västmanland, Dalarna, Norrland och Finland. *KVHA*.
- Olsson, M (1915): Några uppländska gårdsplaner. *Allmoge och hemslöjd*. Red: A Julius.
- Palmqvist, L (1998): *Landsbygdens folkliga byggnadsskick*. (Studier till Kulturmiljöprogram för Sverige 6.)
- Paulsson, G (1950): *Svensk stad. Liv och stil i svenska städer under 1800-talet*.
- Perlestam, M (1998): *Den rotfäste bonden – myt eller verklighet? Brukaransvar i Ramkvilla socken 1620–1820*.
- Persson, C (1992): *Jorden, bonden och hans familj. En studie av bondejordbruket i en socken i norra Småland under 1800-talet, med särskild hänsyn till jordägande, selsättning och familje- och hushållsbildning*. (Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet B 79.)
- Peterson, G (1989): *Jordbrukets omvandling i västra Östergötland 1810–1890*. (Acta universitatis Stockholmiensis. Stockholm studies in economic history 12.)
- Pettersson, H (2000a): Konsthistoria som universitetsdisciplin. *8 kapitel om konsthistoriens historia i Sverige*. Red: B-I Johansson och H Pettersson.
- Pettersson, H (2000b): Konsthistoria utanför universitetet. *8 kapitel om konsthistoriens historia i Sverige*. Red: B-I Johansson och H Pettersson.
- Pettersson, R (1983): *Laga skifte i Hallands län 1827–1876. Förändring mellan regeltvång och handlingsfrihet*. (Stockholm studies in economic history 6.)
- Petri, T (1931): Sörmländskt prästgårdsliv omkring sekelskiftet. *Från gamla prästhem i Södermanland och Närke*, red C Lönroth & W Zetterstedt.
- Raihle, J (1996): Fähuset före landsbygdsmejerierna. En etnologisk studie av byggnadsskickets förändring och kvinnans arbetsplats i Jämtland och Härjedalen ca 1750–1880. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, nr 29.
- Reenstierna, M H (1985): *Årstadagboken. Journaler från åren 1793–1839 utgivna genom S Erixon, A Stålbane, S Wallin*. Urval och förklaringar av G Broman.
- Rehnberg, M (1943): Statare. *Den svenska arbetarklassens historia. Arbetaren i helg*

och söcken. Hus och hem. Red: A Lindblom.

- Rentzhog, S (1986): *Stad i trä. Panelarkitekturen, ett skede i den svenska småstadens byggnadshistoria.* (Nordiska museets Handlingar 67.)
- Rentzhog, S (1999): *Drömmen om den röda stugan. Den röda färgen.* Red: M Kjellin och N Ericson.
- Rundqvist, A (2001): *Blått blod och liljevita händer. En etnologisk studie av aristokratiska kvinnor 1850–1900.*
- Salvius, L (1741): *Beskrifning öfver Sverige*, 1.
- Sandahl, M (1933): *Det Sandahlska prästhemmet i Norrtälje. Minnen från prästhem i ärkestiftet samlade och utgivna av Carl Wilhelm Palm.* (Minnen från gamla svenska prästhem 9.)
- Sandberg, F N (1933): *Väster Åkers prästgård. Minnen från prästhem i ärkestiftet samlade och utgivna av Carl Wilhelm Palm.* (Minnen från gamla svenska prästhem 9.)
- Scholander, F W (1955): *F W Scholanders reseanteckningar år 1851, utgivna och kommenterade av Gurli Taube.*
- Selling (1937): *Svenska herrgårdshem under 1700-talet. Arkitektur och inredning 1700–1780.* (Nordiska museets handlingar 7.)
- Selling (1976): *Säterier och gamla gårdar i Stockholmstrakten.*
- Sjöberg, L, Sjöberg, U & Snitt, I (1994): *Det svenska rummet.*
- Sjöberg, U (1994): *Carl Christoffer Gjörwell 1766–1837. Byggnader och inredningar i Sverige och Finland.*
- Sjöström, I (2003): Byggnadsdokumentation och bebyggelsehistorik forskning – en översikt. www.raa.se/forskning/pdf/sjostrom.pdf BÖR VARA UNDER ÖTRYCKTA KÄLLOR?
- Sporrong, U (1985): *Målarbygd. Agrar bebyggelse och odling ur ett historisk-geografiskt perspektiv.* (Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet B 61.)
- Stiernstedt, W G (1939): *Lantjunkare. Släkt och miljöskuldringar omkring en uppländsk bygd.*
- Stjernswärd, B (1980): *Skånkt herrgårdsfolk.*
- Svala, C (1993): *Från Ladu-gård till djur-stall. Ekonomibygnader under 250 år. Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien.*
- Svala, C (1996): *Typritningar och teknikutveckling formade lantbrukets byggnader under två sekel. Bebyggelsehistorisk tidskrift, nr 29.*
- Svala, C (2002): *Ekonomien och ekonomihusen. Slotten och landskapet. Skånska kulturmiljöer.* Red. S. Å Nilsson.
- Svedelius, J (1935): *År och människor.*
- Svensson, S (1943): *Böndernas tjänstefolk. Arbetaren i helg och söcken. Kulturhistoriska studier. 1, Hus och hem.* Red: Lindblom, A.
- Svensson, S (1969a): *Introduktion till folklivsforskningen.*
- Svensson, S (1969b): *Bygd och yttervärld.*

Sveriges Bebyggelse. Uppland Del IV. 1949.

- Söderlind, S (2000): Konsthistorieämnets förhistoria. *8 kapitel om konsthistoriens historia i Sverige*. Red: B-I Johansson och H Pettersson.
- Söderström, R-M (1993): Tre 1700-tals miljöer. Bålby, en bruksherrgård, Sturehov, ett lantslott, Kavajersflygeln på Gripsholm. *Böcker om konst*.
- Tegen, E (1963): *Frälsejord i bondeband*.
- Tham, W (1850): *Beskrifning öfver Upsala län*.
- Tomenius, B (1980) *Mormors dagbok. Anna Bergenstråbles anteckningar 1862–1881. Sammanställda och kommenterade av Brita Tomenius*.
- Ulvros, E H (1996): *Fruar och mamseller. Kvinnor inom sydsvensk borgerlighet 1790–1870*.
- Ulväng, G (1993): *Örsundsbro – ett litet sambälles framväxt i slutet av 1800-talet*. (C-uppsats i etnologi, Uppsala universitet.)
- Ulväng, G (1994): *Handelsbodan i Lagunda härad*. (Lagunda hembygdsförenings skriftserie 5.)
- Ulväng, G (1997): *Sex gods i sydvästra Uppland*. (C-uppsats i ekonomisk historia, Stockholms universitet.)
- Ulväng, G (1998): Torpet Stenhuset och dess släktingar. Några exempel på torpbyggnader i sten i 1700-talets Mellansverige. *Uppland*, 1998. (Årsbok för medlemmarna i Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund.)
- Ulväng, G (1999): Mantalslängd, syneprotokoll och brandförsäkringar. Det äldre skriftliga källmaterialet om den uppländska bondebebyggelsen – exemplet Kvekgården. *Uppland*, 1999. (Årsbok för medlemmarna i Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund.)
- Ulväng, G (2001a): *Böndernas hus. Den agrara bebyggelsen i sydvästra Uppland under 1700- och 1800-talen*. (Licentiatuppsats i ekonomisk historia, Uppsala universitet.)
- Ulväng, G (2001b): Majorsbostället Gryta. Ett militärhistoriskt byggnadsminne sett genom syneprotokollen 1697–1881. *Uppland*, 2001. (Årsbok för medlemmarna i Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund.)
- Ulväng, G (2002): Indelningsverkets militära boställen. Vad vet vi egentligen? *Militärhistorisk tidskrift*, 2002.
- Utterström, G (1953): Befolkningsutveckling och näringsliv efter mitten av 1700-talet. *En bok om Mälardalskapen. Bygd och näringar genom tiderna*. Utgiven av Mälardalsprovinsernas hypoteksförening i anledning av dess 100-årsjubileum.
- Wallin, S (1918) De svenska prästgårdarna som objekt för kulturhistorisk forskning. *Fataburen*, 1918.
- Wallin, S (1932): Härkeberga. Ett uppländsk prästgårdshem som kulturminnesmärke. Svenska Kulturbilder I.
- Wallin, S (1947): Byggnadsskick i herrgårdar, boställen och städer. *Gångna dagars högeståndskultur*.
- Werne, F (1992): *Böndernas bygge*.

- Westholm, S (1936): Om prosten G A Westholm och om hemmet i Väster Färnebo prästgård. *Från gamla prästhem i Västerås stift*, red J Olsson Garpe.
- Winberg, C (1975): *Folkökning och proletarisering. Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen.*
- Wrangel, F U (1927): Herrgårdarna och deras herrar.
- Ålenius, N (1940): De uppländska portlidersstolparna. *Uppland*, 1940. (Årsbok för medlemmarna i Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund.)
- Ålenius, N (1943): Träslotten i Västerlövsta. *Uppland*, 1943. (Årsbok för medlemmarna i Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund.)
- Ålenius, N (1948): Hemslöjd i Harbo. *Uppland*, 1948. (Årsbok för medlemmarna i Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund.)
- Ålenius, N (1951): Kulturhistoriska sockeninventeringar. *Uppland*, 1951. (Årsbok för medlemmarna i Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund.)
- Ålenius, N (1953): Olandsböndernas köptasvanor. *Uppland*, 1953. (Årsbok för medlemmarna i Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund.)
- Åman, A (2000): Före och efter 1970 – konsthistoria till konstvetenskap. *8 kapitel om konsthistoriens historia i Sverige*. Red: B-I Johansson och H Pettersson.
- Åström, A-M (1993): *Sockenboarne. Herrgårdskultur i Savolax 1790–1850*. (Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland nr 585.)

Register

Personer och orter som omtalas i kap. 4–7

- Alsta 219
Alstrin 76
Asp (*biskop*) 76
Asp, von 76
- Banér 138, 140
Bergslagen 59, 90
Biskopskulla 167, 168, 172, 173, 174, 180, 195
Bjelkesta 103, 106, 133, 137, 146, 148
Björnome by (*Gryta socken*) 212
Boraeus (*sekr.*) 143
Bureus, Elisabeth 100
Bälsunda by (*Hjälsta socken*) 204, 202
- Cederström, Gustaf 126
Christinelund 114
Didron (*lantbr.*) 149
- ”Ebba Brahes rum” 141
Edeby 150
Edman (*far och son*) 74
Edström (*fabrikör*) 149
Enköping 59, 68
- Falun 68
Fittja 174, 175, 180
Friberg 105, 118, 121
Fröslunda 193
- Gardie, De la 76, 138
Giresta 169, 178
- Grissbach, Georg 100
Gryta 98, 108, 121, 123, 125, 169
Gyllenadler (*fideikommissarie*) 149
Gyllenstierna, Carl 103
Gävle 68
- Heijne, von (*fam.*) 150
Hermansson, von 76
Holm (*socken*) 171
Holm, Justina 177
Holm 175, 177, 178, 184
Hormesta 114, 119, 137, 190
Horn 76
Husby (*gård*) 116, 146, 148
Husby by (*senare gård*) 65
Husby 119
Hässle 145, 190, 197, 76
Höja säteri 111, 128, 130
Höja 76, 103, 105, 106, 129, 130, 133, 190, 203
- Kjörning (*prof.*) 76
Kraemer, Robert von 68, 74
Krusenberg 126
Kvek (*Frösunda socken*) 193, 197, 199, 206
- Landsberga 98, 108, 114, 115, 118, 119, 131, 132, 149, 190, 203, 208, 209
Lewenhaupt, Adam 126
Långtora 118, 138, 141, 142, 143, 144, 148, 149, 166, 169, 174, 180, 189
Lärstaviken 60

Nyby (*Långtora socken*) 189, 196, 198, 207,

210, 212, 213, 216, 217

Nysätra 178, 198, 219

Post, Olof Jacob von 114

Resta 133

Rosén (*prof.*) 76

Rosen 76

Ryda 98, 123, 125

Sala 68

Salnecke 100, 130, 149, 76, 99

Sjöö 71, 72, 73, 74, 78, 101, 105, 106, 108, 109,

111, 115, 119, 123, 125, 129, 130, 132, 133, 138, 139,

140, 141, 143, 144, 146, 148, 149, 184

Spens, Jacob 103

Spens 76

Staby 74, 133

Stenbock, Johan Gabriel 101

Steuch 76

Stockholm 59, 68, 69, 75

Stora Bärby 149

Säby by (*Gryta socken*) 207

Säby 149

Säfstaholm 127

Taxnäs säteri 131

Taxnäs 74

Tessin, Nicodemus (d.ä.) 101

Tessin 102

Tibble by (*Torstuna socken*) 213

Torstuna 201

Tuna (*Hjälsta socken*) 198

Uppsala 59, 68, 75

Wahlberg (*possess.*) 143

Viggeby by (*Biskopskulla socken*) 195, 211

Wijnbladh (*arkitekt*) 150

Vilsberga by (*Biskopskulla socken*) 214

Värnanäs 114

Västerås 68

Ösundaån 59, 60, 68

Ösundsbro 68, 69, 90